THE WORKS OF
SRI SANKARACHARYA
VOLUME
12
SRI VANI VILAS PRESS
SRIRANGAM

TO

HIS HOLINESS SRI JAGADGURU

SRI SACHCHIDANANDA SIVABHINAVA

NRISIMHA BHARATI SWAMI

WHO ADORNS THE THRONE OF THE SRINGERI MUTT

AS THE WORTHY REPRESENTATIVE OF THE

GREAT SANKARACHARYA

AND

THAN WHOM IT IS IMPOSSIBLE

TO COME ACROSS A HOLIER PERSONAGE

A TRUER MAHATMA A NOBLER SAINT

AND A MORE RIGOROUS ASCETIC

THIS EDITION IS MOST RESPECTFULLY INSCRIBED

AS A TOKEN OF UNBOUNDED ADMIRATION

BY THE HUMBLEST OF ALL HIS DISCIPLES

T K BALASUBRAHMANYAM

नानाजन्मसु सचितन तपसा पूतन चित्तात्मना
शिष्येण प्रतिबोधितेन कुतुकात्सर्वा कृती शांकरी ।
समुद्य प्रथम जगद्गुरुपदे भक्त्या मयाद्यार्पिता
स्वीकृत्योपहृति करोतु गुरुराड धन्य तथेम जनम् ॥

श्रीमच्छंकरदेशिकेन्द्ररचितान्सर्वान् प्रबन्धान् मुदा
तत्प्रीत्यै परिशोध्य पुस्तकचय समुद्य साक बुधै ।
तच्छात्रप्रवरालिमध्यविलसच्छ्रीदेशिकेन्द्रेषु ता
कृत्वाद्योपहृति सभक्तिविनय नून कृतार्थोऽस्म्यहम् ॥

साम्याब्दमाघार्जुनपक्षराजत्सूर्याङ्कितिथ्याश्रितसोमवारे ।
श्रीशंकरार्यप्रतिमाप्रतिष्ठाकाले मयैषोपहृति र्व्यधायि ॥

श्रीशंकरकृतिमाला गुरुवरतुष्ट्यै समर्पिता मोदात् ।
बालादिमपदभाजा सुब्रह्मण्येन भक्तिनम्रेण ॥ ४ ॥

CONTENTS

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम् पृष्ठम्

THE
Bhagavad Gita
Bhashya
VOLUME
2
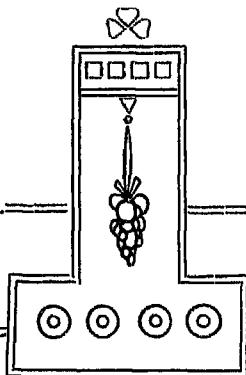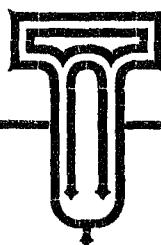
श्री

भगवद्गीताभाष्यम्

श्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादै
विरचितम् ।

द्वितीयो भागः
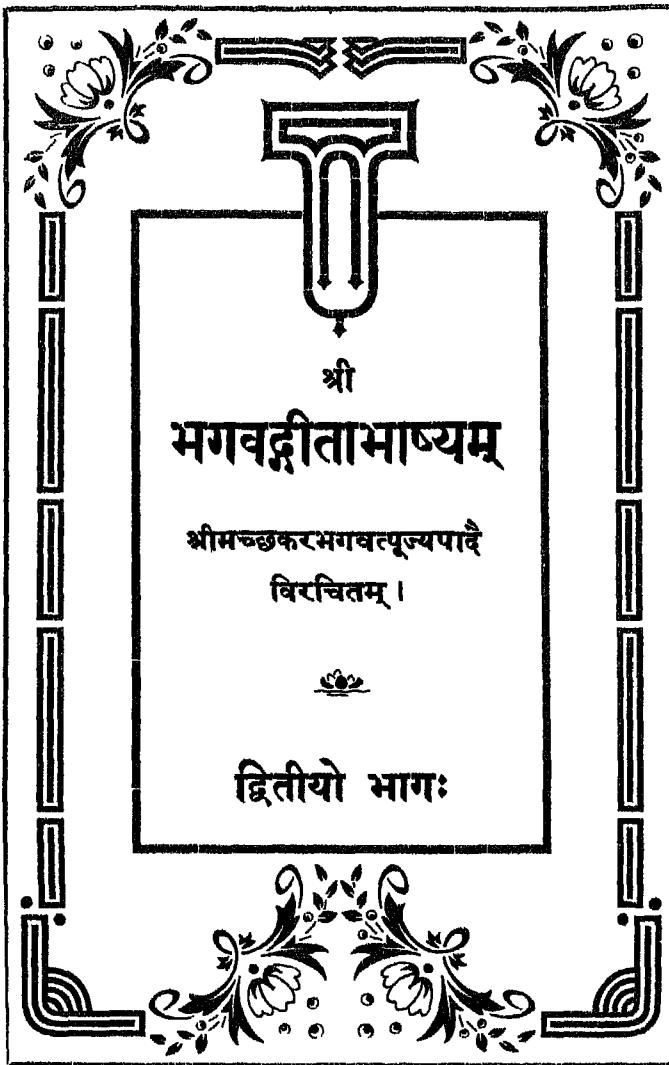
श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितम्
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्
दशमोऽध्याय.

दशमोऽध्यायः ॥

सप्तमे अध्याये भगवतस्तत्त्व विभूतयश्च प्रकाशिता, नवमे च। अथ इदानीं येषु येषु भावेषु चिन्त्यो भगवान्, ते ते भावा वक्तव्या, तत्त्व च भगवतो वक्तव्यम् उक्तमपि, दुर्विज्ञेयत्वात्, इत्यत श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

भूय एव महाबाहो श्रृणु मे परम वचः।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥

भूय एव भूय पुन हे महाबाहो श्रृणु मे मदीय परम प्रकृष्ट निरतिशयवस्तुन प्रकाशक वच वाक्य यत् परम ते तुभ्य प्रीयमाणाय— मद्वचनात् प्रीयसे त्वम् अतीव अमृतमिव पिबन्, तत— वक्ष्यामि हितकाम्यया हितेच्छया ॥

किमर्थम् अहं वक्ष्यामि इत्यत आह—

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥ २ ॥

न मे विदुः न जानन्ति सुरगणाः ब्रह्मादयः । किं ते न विदुः ? मम प्रभवं प्रभावं प्रभुशक्त्यतिशयम्, अथवा प्रभवं प्रभवनम् उत्पत्तिम् । नापि महर्षयः भृग्वादयः विदुः । कस्मात् ते न विदुरित्युच्यते— अहम् आदिः कारणं हि यस्मात् देवानां महर्षीणां च सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥

किंच—

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असंमूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३ ॥

यः माम् अजम् अनादिं च, यस्मात् अहम् आदिः देवानां महर्षीणां च, न मम अन्यः आदिः विद्यते, अतः अहम् अजः अनादिश्च, अनादित्वम् अजत्वे हेतुः, तं माम् अजम् अनादिं च यः वेत्ति विजानाति लोकमहेश्वरं लोकानां महान्तम् ईश्वरं तुरीयम् अज्ञानतत्कार्यवर्जितम् असंमूढः संमोहवर्जितः सः मर्त्येषु मनुष्येषु, सर्वपापैः सर्वैः पापैः मतिपूर्वामतिपूर्वकृतैः प्रमुच्यते प्रमोक्ष्यते ॥

इतश्चाह महेश्वरो लोकानाम्—

बुद्धिर्ज्ञानमसमोहः क्षमा सत्य दमः शमः
सुखं दुःखं भवोऽभावो भय चाभयमेव च ॥

बुद्धि अन्त करणस्य सूक्ष्माद्यर्थावबोधनसामर्थ्यम्, तद्वन्त बुद्धिमानिति हि वदन्ति । ज्ञानम् आत्मादिपदार्थानामवबोध । असमोह प्रत्युत्पन्नेषु बोद्धव्येषु विवेकपूर्विका प्रवृत्ति । क्षमा आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा अविकृतचित्तता । सत्य यथादृष्टस्य यथाश्रुतस्य च आत्मानुभवस्य परबुद्धिसक्रान्तये तथैव उच्चार्यमाणा वाक् सत्यम् उच्यते । दम बाह्येन्द्रियोपशम । शम अन्त करणस्य उपशम । सुखम् आह्लाद । दु ख सताप । भव उद्भव । अभाव तद्विपर्यय । भय च त्रास, अभयमेव च तद्विपरीतम् ॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥

अहिंसा अपीडा प्राणिनाम् । समता समचित्तता । तुष्टि सतोष पर्याप्तबुद्धिर्लाभेषु । तप इन्द्रियसयमपूर्वक शरीरपीडनम् । दान यथाशक्ति सविभाग । यश धर्मनिमित्ता कीर्ति । अयशस्तु अधर्मनिमित्ता अकीर्ति । भवन्ति भावा

यथोक्ता बुद्ध्यादय भूताना प्राणिना मत्त एव ईश्वरात् पृथग्विधा नानाविधा स्वकर्मानुरूपेण ॥

किंच—

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥

महर्षय सप्त भृग्वादय पूर्वे अतीतकालसबन्धिन, चत्वार मनव तथा सावर्णा इति प्रसिद्धा, ते च मद्भावा मद्गतभावना वैष्णवेन सामर्थ्येन उपेता, मानसा मनसैव उत्पादिता मया जाता उत्पन्ना, येषा मनूना महर्षीणा च सृष्टि लोके इमा स्थावरजङ्गमलक्षणा प्रजा ॥

एता विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥

एता यथोक्ता विभूतिं विस्तार योग च युक्तिं च आत्मन घटनम्, अथवा योगैश्वर्यसामर्थ्यं सर्वज्ञत्व योगज योग उच्यते, मम मदीय योग य वेत्ति तत्त्वत तत्त्वेन यथावदित्येतत्, स अविकम्पेन अप्रचलितेन योगेन सम्यग्दर्शनस्थैर्यलक्षणेन युज्यते सबध्यते । न अत्र सशय न अस्मिन् अर्थे सशय अस्ति ॥

कीदृशेन अविकम्पेन योगेन युज्यते इत्युच्यते—

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥

अहं परं ब्रह्म वासुदेवाख्यं सर्वस्य जगत प्रभव उत्पत्ति । मत्त एव स्थितिनाशक्रियाफलोपभोगलक्षण विक्रियारूप सर्व जगत् प्रवर्तते । इति एव मत्वा भजन्ते सेवन्ते मा बुधा अवगतपरमार्थतत्त्वा, भावसमन्विता भाव भावना परमार्थतत्त्वाभिनिवेश तेन समन्विता सयुक्ता इत्यर्थ ॥

किंच—

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥

मच्चित्ता, मयि चित्त येषा ते मच्चित्ता, मद्गतप्राणा मा गता प्राप्ता चक्षुरादय प्राणा येषा ते मद्गतप्राणा, मयि उपसहृतकरणा इत्यर्थ । अथवा, मद्गतप्राणा मद्गतजीवना इत्येतत् । बोधयन्त अवगमयन्त परस्परम् अन्योन्यम्, कथयन्तश्च ज्ञानबलवीर्यादिधर्मैं विशिष्ट माम्, तुष्यन्ति च परितोषम् उपयान्ति च रमन्ति च रतिं च

प्राप्नुवन्ति प्रियसगत्येव ॥

ये यथोक्तै प्रकारै भजन्ते मा भक्ता सन्त —

तेषा सततयुक्ताना भजता प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोग त येन मामुपयान्ति ते ॥१०॥

तेषा सततयुक्ताना नित्याभियुक्ताना निवृत्तसर्वबाह्यैषणाना भजता सेवमानानाम् । किम् अर्थित्वादिना कारणेन? नेत्याह— प्रीतिपूर्वक प्रीति स्नेह तत्पूर्वक मा भजतामित्यर्थ । ददामि प्रयच्छामि बुद्धियोग बुद्धि सम्यग्दर्शन मत्तत्त्वविषय तेन योग बुद्धियोग त बुद्धियोगम्, येन बुद्धियोगेन सम्यग्दर्शनलक्षणेन मा परमेश्वरम् आत्मभूतम् आत्मत्वेन उपयान्ति प्रतिपद्यन्ते । के? ते ये मच्चित्तत्वादिप्रकारै मा भजन्ते ॥

किमर्थम्, कस्य वा, त्वत्प्राप्तिप्रतिबन्धहेतो नाशक बुद्धियोग तेषा त्वद्भक्ताना ददासि इत्यपेक्षायामाह—

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥

तेषामेव कथ नु नाम श्रेय स्यात् इति अनुकम्पार्थं दया-

हेतो अहम् अज्ञानजम् अविवेकत जात मिथ्याप्रत्ययलक्षण मोहान्धकार तम नाशयामि, आत्मभावस्थ आत्मन भाव अन्त करणाशय तस्मिन्नेव स्थित सन् ज्ञानदीपेन विवेक-प्रत्ययरूपेण भक्तिप्रसादस्नेहाभिषिक्तेन मद्भावनाभिनिवेश-वातेरितेन ब्रह्मचर्यादिसाधनसस्कारवत्प्रज्ञावर्तिना विरक्ता-न्त करणाधारेण विषयव्यावृत्तचित्तरागद्वेषाकलुषितनिवाता-पवरकस्थेन नित्यप्रवृत्तैकाग्र्यध्यानजनितसम्यग्दर्शनभास्वता ज्ञानदीपेनेत्यर्थ ॥

यथोक्ता भगवत विभूतिं योग च श्रुत्वा अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

परं ब्रह्म पर धाम पवित्र परमं भवान् ।
पुरुष शाश्वत दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२॥

पर ब्रह्म परमात्मा पर धाम पर तेज पवित्र पावन परम प्रकृष्ट भवान् । पुरुष शाश्वत नित्य दिव्य दिवि भवम् आदिदेव सर्वदेवानाम् आदौ भवम् आदिदेवम् अज विभु विभवनशीलम् ॥

ईदृशम्—

आहुस्त्वामृषयः सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासः स्वय चैव ब्रवीषि मे ॥

आहु कथयन्ति त्वाम् ऋषय वसिष्ठाद्य सर्वे देवर्षि नारद तथा । असित देवलोऽपि एवमेवाह, व्यासश्च, स्वय चैव त्व च ब्रवीषि मे ॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मा वदसि केशव ।
न हि ते भगवन्व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥

सर्वमेतत् यथोक्तम् ऋषिभि त्वया च एतत् ऋत सत्यमेव मन्ये, यत् मा प्रति वदसि भाषसे हे केशव । न हि ते तव भगवन् व्यक्तिं प्रभव विदु न देवा, न दानवा ॥

यत त्व देवादीनाम् आदि, अत —

स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम ।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते ॥ १५ ॥

स्वयमेव आत्मना आत्मान वेत्थ जानासि त्व निरतिशयज्ञानैश्वर्यबलादिशक्तिमन्तम् ईश्वर पुरुषोत्तम । भूतानि भावयतीति भूतभावन, हे भूतभावन । भूतेश भूतानाम् ईशित । हे देवदेव जगत्पते ॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण
दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।

याभिर्विभूतिभिर्लोका-
निमांस्त्व व्याप्य तिष्ठसि ॥ १६ ॥

वक्तु कथयितुम् अर्हसि अशेषेण । दिव्या हि आत्म-विभूतय । आत्मनो विभूतयो या ता वक्तुम् अर्हसि । याभि विभूतिभि आत्मनो माहात्म्यविस्तरै इमान् लोकान् त्व व्याप्य तिष्ठसि ॥

कथ विद्यामह योगिस्त्वा सदा परिचिन्तयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥

कथ विद्या विजानीयाम् अह हे योगिन् त्वा सदा परि-चिन्तयन् । केषु केषु च भावेषु वस्तुषु चिन्त्य असि ध्येय असि भगवन् मया ॥

विस्तरेणात्मनो योग विभूति च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥

विस्तरेण आत्मन योग योगैश्वर्यशक्तिविशेष विभूतिं च विस्तर ध्येयपदार्थाना हे जनार्दन, अर्दते गतिकर्मण रूप म्, असुराणा देवप्रतिपक्षभूताना जनाना नरकादिगमयितृ-त्वात् जनार्दन अभ्युदयनि श्रेयसपुरुषार्थप्रयोजन सर्वै

जनै याच्यते इति वा । भूय पूर्वम् उक्तमपि कथय, तृप्ति परितोष हि यस्मात् नास्ति मे मम शृण्वत त्वन्मुखनि-सृतवाक्यामृतम् ॥

श्रीभगवानुवाच—

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥

हन्त इदानीं ते तव दिव्या दिवि भवा आत्मविभूतय अत्मन मम विभूतय या ता कथयिष्यामि इत्येतत् । प्राधान्यत यत्र यत्र प्रधाना या या विभूति ता ता प्रधाना प्राधान्यत कथयिष्यामि अह कुरुश्रेष्ठ । अशेषतस्तु वर्षशतेनापि न शक्या वक्तुम्, यत नास्ति अन्त विस्तरस्य मे मम विभूतीनाम् इत्यर्थ ॥

तत्र प्रथममेव तावत् शृणु—

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्य च भूतानामन्त एव च ॥२०॥

अहम् आत्मा प्रत्यगात्मा गुडाकेश, गुडाका निद्रा तस्या ईश गुडाकेश, जितनिद्र इत्यर्थ, घनकेश इति वा । सर्वभूताशयस्थित सर्वेषा भूतानाम् आशये अन्तर्हृदि

स्थित अहम् आत्मा प्रत्यगात्मा नित्य ध्येय । तदशक्तेन च उत्तरेषु भावेषु चिन्त्य अहम्, यस्मात् अहम् एव आदि भूताना कारण तथा मध्य च स्थिति अन्त प्रलयश्च ॥

एव च ध्येयोऽहम्—

आदित्यानामह विष्णुर्ज्योतिषा रविरशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामह शशी ॥ २१ ॥

आदित्याना द्वादशाना विष्णु नाम आदित्य अहम् । ज्योतिषा रवि प्रकाशयितृणाम् अशुमान् रश्मिमान् । मरीचि नाम मरुता मरुद्देवताभेदानाम् अस्मि । नक्षत्राणाम् अह शशी चन्द्रमा ॥

वेदाना सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इन्द्रियाणा मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥

वेदाना मध्ये सामवेद अस्मि । देवाना रुद्रादित्यादीना वासव इन्द्र अस्मि। इन्द्रियाणाम् एकादशाना चक्षुरादीना मनश्च अस्मि सकल्पविकल्पात्मक मनश्चास्मि। भूतानाम् अस्मि चेतना कार्यकरणसघाते नित्याभिव्यक्ता बुद्धिवृत्ति चेतना ॥

रुद्राणां शंकरश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुः शिखरिणामहम् ॥

रुद्राणाम् एकादशानां शंकरश्च अस्मि । वित्तेशः कुबेरः यक्षरक्षसां यक्षाणां रक्षसां च । वसूनाम् अष्टानां पावकश्च अस्मि अग्निः । मेरुः शिखरिणां शिखरवताम् अहम् ॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं स्कन्दः सरसामस्मि सागरः ॥

पुरोधसां च राजपुरोहितानां च मुख्यं प्रधानं मां विद्धि हे पार्थ बृहस्पतिम् । स हि इन्द्रस्येति मुख्यः स्यात् पुरोधाः । सेनानीनां सेनापतीनाम् अहं स्कन्दः देवसेनापतिः । सरसां यानि देवखातानि सरांसि तेषां सरसां सागरः अस्मि भवामि ॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥

महर्षीणां भृगुः अहम् । गिरां वाचां पदलक्षणानाम् एकम् अक्षरम् ओंकारः अस्मि । यज्ञानां जपयज्ञः अस्मि, स्थावराणां स्थितिमतां हिमालयः ॥

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणा च नारदः ।
गन्धर्वाणा चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥

अश्वत्थ सर्ववृक्षाणाम्, देवर्षीणा च नारद देवा एव सन्त ऋषित्व प्राप्ता मन्त्रदर्शित्वात्ते देवर्षय, तेषा नारद अस्मि । गन्धर्वाणा चित्ररथ नाम गन्धर्व अस्मि । सिद्धाना जन्मनैव धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशय प्राप्ताना कपिलो मुनि ॥

उच्चैःश्रवसमश्वाना विद्धि माममृतोद्भवम् ।
ऐरावत गजेन्द्राणां नराणा च नराधिपम् ॥

उच्चै श्रवसम् अश्वाना उच्चै श्रवा नाम अश्वराज त मा विद्धि विजानीहि अमृतोद्भवम् अमृतनिमित्तमथनोद्भवम् । ऐरावतम् इरावत्या अपत्य गजेन्द्राणा हस्तीश्वराणाम्, तम् 'मा विद्धि' इति अनुवर्तते । नराणा च मनुष्याणा नराधिप राजान मा विद्धि जानीहि ॥

आयुधानामह वज्र धेनूनामस्मि कामधुक् ।
प्रजनश्चास्मि कंदर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥

आयुधानाम् अह वज्र दधीच्यस्थिसभवम् । धेनूना दोग्ध्री णाम् अस्मि कामधुक् वसिष्ठस्य सर्वकामाना दोग्ध्री, सामा

न्या वा कामधुक् । प्रजन प्रजनयिता अस्मि कदर्प काम सर्पाणा सर्पभेदानाम् अस्मि वासुकि सर्पराज ॥

अनन्तश्चास्मि नागाना वरुणो यादसामहम् ।
पितॄणामर्यमा चास्मि यमः संयमतामहम् ॥

अनन्तश्च अस्मि नागाना नागविशेषाणा नागराजश्च अस्मि । वरुणो यादसाम् अहम् अब्देवताना राजा अहम् । पितॄणाम् अर्यमा नाम पितृराजश्च अस्मि । यम सय-मता सयमन कुर्वताम् अहम् ॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्याना कालः कलयतामहम् ।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥

प्रह्लादो नाम च अस्मि दैत्याना दितिवश्यानाम् । काल कलयता कलन गणन कुर्वताम् अहम् । मृगाणा च मृगेन्द्र सिंहो व्याघ्रो वा अहम् । वैनतेयश्च गरुत्मान् विनतासुत पक्षिणा पतत्रिणाम् ॥

पवनः पवतामस्मि रामः शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणा मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥

पवन वायु पवता पावयितॄणाम् अस्मि । राम शस्त्रभृताम्

अह शस्त्राणा धारयितॄणा दाशरथि राम अहम् । झषाणा मत्स्यादीना मकर नाम जातिविशेष अहम् । स्रोतसा स्रवन्तीनाम् अस्मि जाह्नवी गङ्गा ॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन ।
अध्यात्मविद्या विद्याना वाद प्रवदतामहम् ॥

सर्गाणा सृष्टीनाम् आदि अन्तश्च मध्य चैव अहम् उत्पत्तिस्थितिलया अहम् अर्जुन । भूताना जीवाधिष्ठितानामेव आदि अन्तश्च इत्याद्युक्तम् उपक्रमे, इह तु सर्वस्यैव सर्गमात्रस्य इति विशेष । अध्यात्मविद्या विद्याना मोक्षार्थत्वात् प्रधानमस्मि । वाद अर्थनिर्णयहेतुत्वात् प्रवदता प्रधानम्, अत स अहम् अस्मि । प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदानामेव वादजल्पवितण्डानाम् इह ग्रहण प्रवदताम् इति ॥

अक्षराणामकारोऽस्मि
द्वन्द्वः सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षय कालो
धाताहं विश्वतोमुखः ॥ ३३ ॥

अक्षराणा वर्णानाम् अकार वर्ण अस्मि । द्वन्द्व समास अस्मि सामासिकस्य च समाससमूहस्य । किंच

अहमेव अक्षय अक्षीण काल प्रसिद्ध क्षणाद्याख्य, अथवा परमेश्वर कालस्यापि काल अस्मि। धाता अह कर्मफलस्य विधाता सर्वजगत विश्वतोमुख सर्वतोमुख ॥

मृत्युः सर्वहरश्चाह-
मुद्भवश्च भविष्यताम्।
कीर्तिः श्रीर्वाक्च नारीणां
स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥ ३४ ॥

मृत्यु द्विविध धनादिहर प्राणहरश्च, तत्र य प्राणहर, स सर्वहर उच्यते, स अहम् इत्यर्थ। अथवा, पर ईश्वर प्रलये सर्वहरणात् सर्वहर, स अहम्। उद्भव उत्कर्ष अभ्युदय तत्प्राप्तिहेतुश्च अहम्। केषाम् [2] भविष्यता भावि कल्याणानाम्, उत्कर्षप्राप्तियोग्यानाम इत्यर्थ। कीर्ति श्री वाक् च नारीणा स्मृति मेधा धृति क्षमा इत्येता उत्तमा स्त्रीणाम् अहम् अस्मि, यासाम् आभासमात्रसबन्धेनापि लोक कृतार्थमात्मान मन्यते ॥

बृहत्साम तथा साम्नां
गायत्री च्छन्दसामहम्।

मासानां मार्गशीर्षोऽह-

मृतूना कुसुमाकरः ॥ ३५ ॥

बृहत्साम तथा साम्ना प्रधानमस्मि । गायत्री च्छन्द-साम् अह गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टानामृचा गायत्री ऋक् अहम् अस्मि इत्यर्थ । मासाना मार्गशीर्ष अहम्, ऋतूना कुसुमाकर वसन्त ॥

द्यूतं छलयतामस्मि

तेजस्तेजस्विनामहम् ।

जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि

सत्त्व सत्त्ववतामहम् ॥ ३६ ॥

द्यूतम् अक्षदेवनादिलक्षण छलयता छलस्य कर्तॄणाम् अस्मि । तेजस्विना तेज अहम् । जय अस्मि जेतॄणाम्, व्यवसाय अस्मि व्यवसायिनाम्, सत्त्व सत्त्ववता सात्त्विकानाम् अहम् ॥

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि

पाण्डवाना धनंजयः ।

मुनीनामप्यह व्यासः

कवीनामुशना कविः ॥ ३७ ॥

वृष्णीना यादवाना वासुदेव अस्मि अयमेव अह त्व त्सख । पाण्डवाना धनजय त्वमेव । मुनीना मननशीलाना सर्वपदार्थज्ञानिनाम् अपि अह व्यास , कवीना क्रान्तदर्शिनाम् उशना कवि अस्मि ॥

दण्डो दमयतामस्मि
नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौन चैवास्मि गुह्यानां
ज्ञान ज्ञानवतामहम् ॥ ३८ ॥

दण्ड दमयता दमयितॄणाम् अस्मि अदान्ताना दमनकारणम् । नीति अस्मि जिगीषता जेतुमिच्छताम् । मौन चैव अस्मि गुह्याना गोप्यानाम् । ज्ञान ज्ञानवताम् अहम् ॥

यच्चापि सर्वभूताना
बीज तदहमर्जुन ।
न तदस्ति विना यत्स्या-
न्मया भूतं चराचरम् ॥ ३९ ॥

यच्चापि सर्वभूताना बीज प्ररोहकारणम्, तत् अहम् अर्जुन । प्रकरणोपसहारार्थं विभूतिसक्षेपमाह— न तत्

अस्ति भूत चराचर चरम् अचर वा, मया विना यत् स्यात् भवेत् । मया अपकृष्ट परित्यक्त निरात्मक शून्य हि तत् स्यात् । अत मदात्मक सर्वमित्यर्थ ॥

नान्तोऽस्ति मम दिव्याना
विभूतीना परतप ।
एष तूद्देशत' प्रोक्तो
विभूतेर्विस्तरो मया ॥ ४० ॥

न अन्त अस्ति मम दिव्याना विभूतीना विस्तराणा परतप । न हि ईश्वरस्य सर्वात्मन दिव्याना विभूतीनाम् इयत्ता शक्या वक्तु ज्ञातु वा केनचित् । एष तु उद्देशत एकदेशेन प्रोक्त विभूते विस्तर मया ॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्व श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्व मम तेजोंशसभवम् ॥४१॥

यद्यत् लोके विभूतिमत् विभूतियुक्त सत्त्व वस्तु श्रीमत् ऊर्जितमेव वा श्रीर्लक्ष्मी तया सहितम् उत्साहोपेत वा, तत्तदेव अवगच्छ त्व जानीहि मम ईश्वरस्य तेजोंशसभव तेजस अश एकदेश सभव यस्य तत् तेजोंशसभवमिति अवगच्छ त्वम् ॥

अथवा बहुनैतेन
किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्न-
मेकांशेन स्थितो जगत् ॥ ४२ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां
भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम

दशमोऽध्यायः ॥

अथवा बहुना एतेन एवमादिना किं ज्ञातेन तव अर्जुन स्यात् सावशेषेण । अशेषतः त्वम् उच्यमानम् अर्थं शृणु— विष्टभ्य विशेषतः स्तम्भनं दृढं कृत्वा इदं कृत्स्नं जगत् एकांशेन एकावयवेन एकपादेन, सर्वभूतस्वरूपेण इत्येतत्, तथा च मन्त्रवर्णः— 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति, स्थितः अहम् इति ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद
शिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये
दशमोऽध्यायः ॥

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितम्

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्

एकादशोऽध्यायः

एकादशोऽध्यायः ॥

———*———
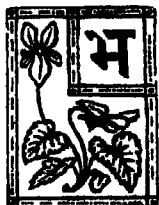
भगवतो विभूतय उक्ता । तत्र च 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' इति भगवता अभिहितं श्रुत्वा, यत् जगदात्मरूपम् आद्यमैश्वरं तत् साक्षात्कर्तुमिच्छन्, अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितम् ।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥१॥

मदनुग्रहाय ममानुग्रहार्थं परमं निरतिशयं गुह्यं गोप्यम् अध्यात्मसंज्ञितम् आत्मानात्मविवेकविषयं यत् त्वया उक्तं वचः वाक्यं तेन ते वचसा मोहः अयं विगतः मम, अविवेकबुद्धिः अपगता इत्यर्थः ॥

किंच—

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥

भव उत्पत्ति अप्यय प्रलय तौ भवाप्ययौ हि भूताना श्रुतौ विस्तरश मया, न सक्षेपत, त्वत्त त्वत्सकाशात्, कमलपत्राक्ष कमलस्य पत्र कमलपत्र तद्वत् अक्षिणी यस्य तव स त्व कमलपत्राक्ष हे कमलपत्राक्ष, महात्मन भाव माहात्म्यमपि च अव्ययम् अक्षयम् 'श्रुतम्' इति अनुवर्तते ॥

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर ।
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वर पुरुषोत्तम ॥ ३ ॥

एवमेतत् नान्यथा यथा येन प्रकारेण आत्थ कथयसि त्वम् आत्मान परमेश्वर । तथापि द्रष्टुमिच्छामि ते तव ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभि सपन्नम् ऐश्वर वैष्णव रूप पुरुषोत्तम ॥

मन्यसे यदि तच्छक्य मया द्रष्टुमिति प्रभो ।
योगेश्वर ततो मे त्व दर्शयात्मानमव्ययम् ॥४॥

मन्यसे चिन्तयसि यदि मया अर्जुनेन तत् शक्य द्रष्टुम् इति प्रभो, स्वामिन्, योगेश्वर योगिनो योगा, तेषा ईश्वर योगेश्वर, हे योगेश्वर । यस्मात् अहम् अतीव अर्थी द्रष्टुम्, तत तस्मात् मे मदर्थं दर्शय त्वम् आत्मानम् अव्ययम् ॥

एव चोदित अर्जुनेन भगवान् उवाच—

श्रीभगवानुवाच—

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः ।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥

पश्य मे पार्थ, रूपाणि शतश अथ सहस्रश , अनेकश इत्यर्थ । तानि च नानाविधानि अनेकप्रकाराणि दिवि भवानि दिव्यानि अप्राकृतानि नानावर्णाकृतीनि च नाना विलक्षणा नीलपीतादिप्रकारा वर्णा तथा आकृतयश्च अवयवसस्थानविशेषा येषा रूपाणा तानि नानावर्णाकृतीनि च ॥

पश्यादित्यान्वसून्रुद्रा-
नश्विनौ मरुतस्तथा ।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि
पश्याश्चर्याणि भारत ॥ ६ ॥

पश्य आदित्यान् द्वादश, वसून् अष्टौ, रुद्रान् एकादश, अश्विनौ द्वौ, मरुत सप्त सप्त गणा ये तान् । तथा च बहूनि अन्यान्यपि अदृष्टपूर्वाणि मनुष्यलोके त्वया, त्वत्त अन्येन वा केनचित्, पश्य आश्चर्याणि अद्भुतानि भारत ॥

न केवलम् एतावदेव—

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥ ७ ॥

इह एकस्थम् एकस्मिन्नेव स्थितं जगत् कृत्स्नं समस्तं पश्य अद्य इदानीं सचराचरं सह चरेण अचरेण च वर्तते मम देहे गुडाकेश । यच्च अन्यत् जयपराजयादि, यत् शङ्कसे, 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः' इति यत् अवोचः, तद्-पि द्रष्टुं यदि इच्छसि ॥

किं तु—

न तु मां शक्यसे द्रष्टु-
मनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः
पश्य मे योगमैश्वरम् ॥ ८ ॥

न तु मां विश्वरूपधरं शक्यसे द्रष्टुम् अनेनैव प्राकृतेन स्व चक्षुषा स्वकीयेन चक्षुषा । येन तु शक्यसे द्रष्टुं दिव्येन, तत् दिव्यं ददामि ते तुभ्यं चक्षुः । तेन पश्य मे योगम् ऐश्वरम् ईश्वरस्य मम ऐश्वरं योगं योगशक्त्यतिशयम् इत्यर्थः ॥

सजय उवाच—

एवमुक्त्वा ततो राजन्महायोगेश्वरो हरि· ।
दर्शयामास पार्थाय परम रूपमैश्वरम् ॥ ९ ॥

एव यथोक्तप्रकारेण उक्त्वा तत अनन्तर राजन् धृत-राष्ट्र, महायोगेश्वर महाश्च असौ योगेश्वरश्च हरि नारा-यण दर्शयामास दर्शितवान् पार्थाय पृथासुताय परम रूप विश्वरूपम् ऐश्वरम् ॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरण दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥१०॥

अनेकवक्त्रनयनम् अनेकानि वक्त्राणि नयनानि च य स्मिन् रूपे तत् अनेकवक्त्रनयनम्, अनेकाद्भुतदर्शनम् अने कानि अद्भुतानि विस्मापकानि दर्शनानि यस्मिन् रूपे तत् अनेकाद्भुतदर्शन रूपम्, तथा अनेकदिव्याभरणम् अनेकानि दिव्यानि आभरणानि यस्मिन् तत् अनेकदिव्याभरणम्, तथा दिव्यानेकोद्यतायुध दिव्यानि अनेकानि अस्यादीनि उद्यतानि आयुधानि यस्मिन् तत् दिव्यानेकोद्यतायुधम्, 'दर्शयामास' इति पूर्वेण सबन्ध ॥

किंच—

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥ ११ ॥

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यानि माल्यानि पुष्पाणि अम्बराणि वस्त्राणि च ध्रियन्ते येन ईश्वरेण तं दिव्यमाल्याम्बरधरम्, दिव्यगन्धानुलेपनं दिव्यं गन्धानुलेपनं यस्य तं दिव्यगन्धानुलेपनम्, सर्वाश्चर्यमयं सर्वाश्चर्यप्रायं देवम् अनन्तं न अस्य अन्तः अस्ति इति अनन्तः तम्, विश्वतोमुखं सर्वतोमुखं सर्वभूतात्मभूतत्वात्, तं दर्शयामास । 'अर्जुनः ददर्श' इति वा अध्याह्रियते ॥

या पुनर्भगवतः विश्वरूपस्य भाः, तस्याः उपमा उच्यते—

दिवि सूर्यसहस्रस्य
भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्या-
द्भासस्तस्य महात्मनः ॥ १२ ॥

दिवि अन्तरिक्षे तृतीयस्यां वा दिवि सूर्याणां सहस्रं सूर्यसहस्रं तस्य युगपदुत्थितस्य सूर्यसहस्रस्य या युगपदुत्थिता भाः, सा यदि, सदृशी स्यात् तस्य महात्मनः विश्वरूपस्यैव

भास । यदि वा न स्यात्, तत विश्वरूपस्यैव भा अतिरिच्यते इत्यभिप्राय ॥

किंच—

तत्रैकस्थ जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥ १३ ॥

तत्र तस्मिन् विश्वरूपे एकस्मिन् स्थितम् एकस्थ जगत् कृत्स्न प्रविभक्तम् अनेकधा देवपितृमनुष्यादिभेदै अपश्यत् दृष्टवान् देवदेवस्य हरे शरीरे पाण्डव अर्जुन तदा ॥

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनजयः ।
प्रणम्य शिरसा देव कृताञ्जलिरभाषत ॥ १४ ॥

तत त दृष्ट्वा स विस्मयेन आविष्ट विस्मयाविष्ट हृष्टानि रोमाणि यस्य स अय हृष्टरोमा च अभवत् धनजय । प्रणम्य प्रकर्षेण नमन कृत्वा प्रह्वीभूत सन् शिरसा देव विश्वरूपधर कृताञ्जलि नमस्कारार्थं सपुटीकृतहस्त सन् अभाषत उक्तवान् ॥

कथम् ? यत् त्वया दर्शित विश्वरूपम्, तत् अह पश्यामीति स्वानुभवमाविष्कुर्वन् अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

पश्यामि देवांस्तव देव देहे
सर्वांस्तथा भूतविशेषसघान् ।
ब्रह्माणमीश कमलासनस्थ-
मृषींश्च सर्वानुरगाश्च दिव्यान् ॥ १५॥

पश्यामि उपलभे हे देव, तव देहे देवान् सर्वान्, तथा भूतविशेषसघान् भूतविशेषाणा स्थावरजङ्गमाना नानासस्थान-विशेषाणा सघा भूतविशेषसघा तान्, किंच— ब्रह्माण चतुर्मुखम् ईशम् ईशितार प्रजाना कमलासनस्थ पृथिवीपद्म मध्ये मेरुकर्णिकासनस्थमित्यर्थ, ऋषींश्च वसिष्ठादीन् सर्वान्, उरगाश्च वासुकिप्रभृतीन् दिव्यान् दिवि भवान् ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्र
पश्यामि त्वा सर्वतोऽनन्तरूपम् ।
नान्त न मध्य न पुनस्तवादि
पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप ॥ १६ ॥

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम् अनेके बाहव उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्य तव स त्वम् अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्र तम् अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रम् । पश्यामि त्वा त्वा सर्वत सर्वत्र

अनन्तरूपम् अनन्तानि रूपाणि अस्य इति अनन्तरूप तम् अनन्तरूपम् । न अन्तम्, अन्त अवसानम्, न मध्यम्, मध्य नाम द्वयो कोट्यो अन्तरम्, न पुन तव आदिम्— न देवस्य अन्त पश्यामि, न मध्य पश्यामि, न पुन आदिं पश्यामि, हे विश्वेश्वर विश्वरूप ॥

किंच—

किरीटिन गदिन चक्रिण च
तेजोराशि सर्वतोदीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वा दुर्निरीक्ष्य समन्ता-
द्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥ १७ ॥

किरीटिन किरीट नाम शिरोभूषणविशेष तत् यस्य अस्ति स किरीटी त किरीटिनम्, तथा गदिन गदा अस्य विद्यते इति गदी त गदिनम्, तथा चक्रिण चक्रम् अस्य अस्तीति चक्री त चक्रिण च, तेजोराशिं तेज पुञ्ज सर्वतो दीप्तिमन्त सर्वतोदीप्ति अस्य अस्तीति सर्वतोदीप्तिमान्, त सर्वतोदीप्तिमन्त पश्यामि त्वा दुर्निरीक्ष्य दु खेन निरीक्ष्य दुर्निरीक्ष्य त दुर्निरीक्ष्य समन्तात् समन्तत सर्वत्र दीप्ता-नलार्कद्युतिम् अनलश्च अर्कश्च अनलार्कौ दीप्तौ अनलार्कौ

दीप्तानलार्कौ तयो दीप्तानलार्कयो द्युतिरिव द्युति तेज यस्य तव स त्व दीप्तानलार्कद्युति त त्वा दीप्तानलार्कद्युतिम् , अप्रमेय न प्रमेयम् अशक्यपरिच्छेदम् इत्येतत् ॥

इत एव ते योगशक्तिदर्शनात् अनुमिनोमि—

त्वमक्षर परमं वेदितव्य
त्वमस्य विश्वस्य पर निधानम् ।
त्वमव्यय शाश्वतधर्मगोप्ता
सनातनस्त्व पुरुषो मतो मे ॥ १८ ॥

त्वम् अक्षर न क्षरतीति, परम ब्रह्म वेदितव्य ज्ञातव्य मुमुक्षुभि । त्वम् अस्य विश्वस्य समस्तस्य जगत पर प्रकृष्ट निधान निधीयते अस्मिन्निति निधान पर आश्रय इत्यर्थ । किंच, त्वम् अव्यय न तव व्ययो विद्यते इति अव्यय , शाश्वतधर्मगोप्ता शश्वद्भव शाश्वत नित्य धर्म तस्य गोप्ता शाश्वतधर्मगोप्ता । सनातन चिरतन त्व पुरुष परम मत अभिप्रेत मे मम ॥

किंच—

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्य-
मनन्तबाहु शशिसूर्यनेत्रम् ।

पश्यामि त्वा दीप्तहुताशवक्त्र
स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥ १९ ॥

अनादिमध्यान्तम् आदिश्च मध्य च अन्तश्च न विद्यते यस्य स अयम् अनादिमध्यान्त त त्वा अनादिमध्यान्तम्, अनन्तवीर्य न तव वीर्यस्य अन्त अस्ति इति अनन्तवीर्य त त्वाम् अनन्तवीर्यम्, तथा अनन्तबाहुम् अनन्ता बाहव यस्य तव स त्वम्, अनन्तबाहु त त्वाम् अनन्तबाहुम्, शशिसूर्यनेत्र शशिसूर्यौ नेत्र यस्य तव स त्व शशिसूर्यनेत्र त त्वा शशिसूर्यनेत्र चन्द्रादित्यनयनम्, पश्यामि त्वा दीप्तहुताशवक्त्र दीप्तश्च असौ हुताशश्च वक्त्र यस्य तव स त्व दीप्तहुताशवक्त्र त त्वा दीप्तहुताशवक्त्रम्, स्वतेजसा विश्वम् इद समस्त तपन्तम् ॥

द्यावापृथिव्योरिदमन्तर हि
व्याप्त त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाद्भुतं रूपमिदं तवोग्र
लोकत्रय प्रव्यथित महात्मन् ॥ २० ॥

द्यावापृथिव्यो इदम् अन्तर हि अन्तरिक्ष व्याप्त त्वया एकेन विश्वरूपधरेण दिशश्च सर्वा व्याप्ता । दृष्ट्वा उपलभ्य

अद्भुत विस्मापक रूपम् इद तव उग्र क्रूर लोकाना त्रय लोकत्रय प्रव्यथित भीत प्रचलित वा हे महात्मन् अक्षुद्र स्वभाव ॥

अथ अधुना पुरा 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयु' इति अर्जुनस्य य सशय आसीत्, तन्निर्णयाय पाण्डवजयम् ऐकान्तिक दर्शयामि इति प्रवृत्तो भगवान् । त पश्यन् आह—

किंच—

अमी हि त्वा सुरसंघा विशन्ति
केचिद्भीता· प्राञ्जलयो गृणन्ति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसघाः
स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभि ॥

अमी हि युध्यमाना योद्धार त्वा त्वा सुरसघा ये अत्र भूभारावताराय अवतीर्णा वस्वादिदेवसघा मनुष्यसस्थाना त्वा विशन्ति प्रविशन्त दृश्यन्ते । तत्र केचित् भीता प्राञ्जलय सन्तो गृणन्ति स्तुवन्ति त्वाम् अन्ये पलायनेऽपि अशक्ता सन्त । युद्धे प्रत्युपस्थिते उत्पातादिनिमित्तानि उपलक्ष्य स्वस्ति अस्तु जगत इति उक्त्वा महर्षि-

सिद्धसघा महर्षीणा सिद्धाना च सघा स्तुवन्ति त्वा स्तुतिभि पुष्कलाभि सपूर्णाभि ॥

किंचान्यत्—

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या
विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसघा
वीक्षन्ते त्वा विस्मिताश्चैव सर्वे ॥२२॥

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या रुद्रादय गणा विश्वेदेवा अश्विनौ च देवौ मरुतश्च ऊष्मपाश्च पितर, गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसघा गन्धर्वा हाहाहूहूप्रभृतय यक्षा कुबेरप्रभृतय असुरा विरोचनप्रभृतय सिद्धा कपिलादय तेषा सघा गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसघा, ते वीक्षन्ते पश्यन्ति त्वा विस्मिता विस्मयमापन्ना सन्त ते एव सर्वे ॥

यस्मात्—

रूप महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं
महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदर बहुदंष्ट्राकरालं
दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाहम् ॥

रूप महत् अतिप्रमाण ते तव बहुवक्त्रनेत्र बहूनि वक्त्राणि मुखानि नेत्राणि चक्षूषि च यस्मिन् तत् रूप बहुवक्त्रनेत्रम्, हे महाबाहो, बहुबाहूरुपाद बहवो बाहव ऊरव पादाश्च यस्मिन् रूपे तत् बहुबाहूरुपादम्, किंच, बहूदर बहूनि उदराणि यस्मिन्निति बहूदरम्, बहुदष्ट्राकराल बह्वीभि दष्ट्राभि कराल विकृत तत् बहुदष्ट्राकरालम्, दृष्ट्वा रूपम् ईदृश लोका लौकिका प्राणिन प्रव्यथिता प्रचलिता भयेन, तथा अहमपि ॥

तत्रेद कारणम्—

नभ.स्पृश दीप्तमनेकवर्ण
व्यात्तानन दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा
धृति न विन्दामि शम च विष्णो ॥

नभ स्पृश द्युस्पर्शम् इत्यर्थ, दीप्त प्रज्वलितम्, अनेकवर्णम् अनेके वर्णा भयकरा नानासस्थाना यस्मिन् त्वयि त त्वाम् अनेकवर्णम्, व्यात्तानन व्यात्तानि विवृतानि आननानि मुखानि यस्मिन् त्वयि त त्वा व्यात्ताननम्, दीप्तविशाल नेत्र दीप्तानि प्रज्वलितानि विशालानि विस्तीर्णानि नेत्राणि

यस्मिन् त्वयि त त्वा दीप्तविशालनेत्र दृष्ट्वा हि त्वा प्रव्यथितान्तरात्मा प्रव्यथित प्रभीत अन्तरात्मा मन यस्य मम स अह प्रव्यथितान्तरात्मा सन् धृतिं धैर्यं न विन्दामि न लभे शम च उपशमन मनस्तुष्टिं हे विष्णो ॥

कस्मात्—

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि
दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ २५ ॥

दंष्ट्राकरालानि दंष्ट्राभि करालानि विकृतानि ते तव मुखानि दृष्ट्वैव उपलभ्य कालानलसन्निभानि प्रलयकाले लोकाना दाहक अग्नि कालानल तत्सदृशानि कालानलसन्निभानि मुखानि दृष्ट्वेत्येतत् । दिश पूर्वापरविवेकेन न जाने दिङ्मूढो जात अस्मि । अत न लभे च न उपलभे च शर्म सुखम् । अत प्रसीद प्रसन्नो भव हे देवेश, जगन्निवास ॥

येभ्यो मम पराजयाशङ्का या आसीत् सा च अपगता । यत —

अमी च त्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्राः
सर्वे सहैवावनिपालसंघैः ।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस्तथासौ
सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥ २६ ॥

अमी च त्वा धृतराष्ट्रस्य पुत्रा दुर्योधनप्रभृतय —'त्वरमाणा विशन्ति' इति व्यवहितेन सबन्ध —सर्वे सहैव सहिता अवनिपालसघै अवनिं पृथ्वी पालयन्तीति अवनिपाला तेषा सघै, किंच भीष्मो द्रोण सूतपुत्र कर्ण तथा असौ सह अस्मदीयैरपि धृष्टद्युम्नप्रभृतिभि योधमुख्यै योधाना मुख्यै प्रधानै सह ॥

किंच—

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु
संदृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥ २७ ॥

वक्त्राणि मुखानि ते तव त्वरमाणा त्वरायुक्ता सन्त विशन्ति, किंविशिष्टानि मुखानि? दंष्ट्राकरालानि भयान-

कानि भयकराणि । किंच, केचित् मुखानि प्रविष्टाना मध्ये विलग्ना दशनान्तरेषु मासमिव भक्षित सदृश्यन्ते उपलभ्यन्ते चूर्णितै चूर्णीकृतै उत्तमाङ्गै शिरोभि ॥

कथ प्रविशन्ति मुखानि इत्याह—

यथा नदीना बहवोऽम्बुवेगा'
समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा
विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥

यथा नदीना स्रवन्तीना बहव अनेके अम्बूना वेगा अम्बुवेगा त्वराविशेषा समुद्रमेव अभिमुखा प्रतिमुखा द्रवन्ति प्रविशन्ति, तथा तद्वत् तव अमी भीष्मादय नरलोकवीरा मनुष्यलोके शूरा विशन्ति वक्त्राणि अभिविज्वलन्ति प्रकाशमानानि ॥

ते किमर्थं प्रविशन्ति कथ च इत्याह—

यथा प्रदीप्त ज्वलन पतङ्गा
विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।

तथैव नाशाय विशन्ति लोका
स्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥ २९ ॥

यथा प्रदीप्त ज्वलनम् अग्नि पतङ्गा पक्षिण विशन्ति नाशाय विनाशाय समृद्धवेगा समृद्ध उद्भूत वेग गति येषा ते समृद्धवेगा , तथैव नाशाय विशन्ति लोका प्राणिन तवापि वक्त्राणि समृद्धवगा ॥

त्व पुन —

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ता
ल्लोकान्समग्रान्वदनैर्ज्वलद्भि ।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्र
भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो ॥

लेलिह्यसे आस्वादयसि ग्रसमान अन्त प्रवेशयन् सम न्तात् समन्तत लोकान् समग्रान् समस्तान् वदनै वक्त्रै ज्वलद्भि दीप्यमानै तेजोभि आपूर्य सव्याप्य जगत् समग्र सह अग्रेण समस्तम् इत्येतत् । किंच, भास दीप्तय तव उग्रा क्रूरा प्रतपन्ति प्रताप कुर्वन्ति हे विष्णो व्यापन-शील ॥

यत एवमुग्रस्वभाव , अत —

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो
नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्य
न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥३१॥

आख्याहि कथय मे मह्य क भवान् उग्ररूप क्रूराकार , नम अस्तु ते तुभ्य हे देववर देवाना प्रधान, प्रसीद प्रसाद कुरु । विज्ञातु विशेषेण ज्ञातुम् इच्छामि भवन्तम् आद्यम् आदौ भवम् आद्यम् , न हि यस्मात् प्रजानामि तव त्वदी या प्रवृत्तिं चेष्टाम ॥

श्रीभगवानुवाच—

कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो
लोकान्समाहर्तुमिह प्रवृत्तः ।
ऋतेऽपि त्वा न भविष्यन्ति सर्वे
येऽवस्थिता. प्रत्यनीकेषु योधा' ॥३२॥

काल अस्मि लोकक्षयकृत् लोकाना क्षय करोतीति लोकक्षयकृत् प्रवृद्ध वृद्धिं गत । यदर्थं प्रवृद्ध तत् शृणु—

लोकान् समाहर्तुं संहर्तुम् इह अस्मिन् काले प्रवृत्त । ऋतेऽपि विनापि त्वा त्वा न भविष्यन्ति भीष्मद्रोणकर्णप्रभृतय सर्वे, येभ्य तव आशङ्का, ये अवस्थिता प्रत्यनीकेषु अनीकमनीक प्रति प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षभूतेषु अनीकेषु योधा योद्धार ॥

यस्मात् एवम्—

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व
जित्वा शत्रून्भुङ्क्ष्व राज्य समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव
निमित्तमात्र भव सव्यसाचिन् ॥३३॥

तस्मात् त्वम् उत्तिष्ठ 'भीष्मप्रभृतय अतिरथा अजेया देवैरपि, अर्जुनेन जिता ' इति यश लभस्व, केवल पुण्यै हि तत् प्राप्यते । जित्वा शत्रून् दुर्योधनप्रभृतीन भुङ्क्ष्व राज्य समृद्धम् असपत्नम् अकण्टकम् । मया एव एते निहता निश्चयेन हता प्राणै वियोजिता पूर्वमेव । निमित्तमात्र भव त्व हे सव्यसाचिन्, सव्येन वामेनापि हस्तेन शराणा क्षेप्ता सव्यसाची इति उच्यते अर्जुन ॥

द्रोण च भीष्म च जयद्रथं च
कर्णं तथान्यानपि योधवीरान् ।
मया हतास्त्व जहि मा व्यथिष्ठा
युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥३४॥

द्रोण च, येषु येषु योधेषु अर्जुनस्य आशङ्का तास्तान् व्यपदिशति भगवान्, मया हतानिति । तत्र द्रोणभीष्मयो तावत् प्रसिद्धम् आशङ्काकारणम् । द्रोणस्तु धनुर्वेदाचार्य दिव्यास्त्रसपन्न, आत्मनश्च विशेषत गुरु गरिष्ठ । भीष्मश्च स्वच्छन्दमृत्यु दिव्यास्त्रसपन्नश्च परशुरामेण द्वन्द्व-युद्धम् अगमत्, न च पराजित । तथा जयद्रथ, यस्य पिता तप चरति 'मम पुत्रस्य शिर भूमौ निपातयिष्यति य, तस्यापि शिर पतिष्यति' इति । कर्णोऽपि वासवद-त्तया शक्त्या त्वमोघया सपन्न सूर्यपुत्र कानीन यत, अत तन्नाम्नैव निर्देश । मया हतान् त्व जहि निमित्तमा-त्रेण । मा व्यथिष्ठा तेभ्य भय मा कार्षी । युध्यस्व जेतासि दुर्योधनप्रभृतीन् रणे युद्धे सपत्नान् शत्रून् ॥

सजय उवाच—

एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य
कृताञ्जलिर्वेपमान' किरीटी ।

नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्ण
सगद्गद भीतभीतः प्रणम्य ॥ ३५ ॥

एतत् श्रुत्वा वचन केशवस्य पूर्वोक्त कृताञ्जलि सन् वेपमान कम्पमान किरीटी नमस्कृत्वा, भूय पुन एव आह उक्तवान् कृष्ण सगद्गद भयाविष्टस्य दु खाभिघातात् स्नेहाविष्टस्य च हर्षोद्भवात्, अश्रुपूर्णनेत्रत्वे सति श्लेष्मणा कण्ठावरोध , ततश्च वाच अपाटव मन्दशब्दत्व यत् स गद्गद तेन सह वर्तत इति सगद्गद वचनम् आह इति वचनक्रियाविशेषणम् एतत् । भीतभीत पुन पुन भयाविष्टचेता सन् प्रणम्य प्रह्व भूत्वा, 'आह' इति व्यवहितेन सबन्ध ॥

अत्र अवसरे सजयवचन साभिप्रायम् । कथम्? द्रोणादिषु अर्जुनेन निहतेषु अजेयेषु चतुर्षु, निराश्रय दुर्योधन निहत एव इति मत्वा धृतराष्ट्र जय प्रति निराश सन् सधि करिष्यति, तत शान्ति उभयेषा भविष्यति इति । तदपि न अश्रौषीत् धृतराष्ट्र भवितव्यवशात् ॥

अर्जुन उवाच—

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या
जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।

रक्षासि भीतानि दिशो द्रवन्ति
सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसघा. ॥ ३६ ॥

स्थाने युक्तम् । किं तत्? तव प्रकीर्त्या त्वन्माहात्म्यकीर्तनेन श्रुतेन, हे हृषीकेश, यत् जगत् प्रहृष्यति प्रहर्षम् उपैति, तत् स्थाने युक्तम्, इत्यर्थ । अथवा विषयविशेषण स्थाने इति । युक्त हर्षादिविषय भगवान्, यत ईश्वर सर्वात्मा सर्वभूतसुहृच्च इति । तथा अनुरज्यते अनुराग च उपैति, तच्च विषये इति व्याख्येयम् । किंच, रक्षासि भीतानि भयाविष्टानि दिश द्रवन्ति गच्छन्ति, तच्च स्थाने विषये । सर्वे नमस्यन्ति नमस्कुर्वन्ति च सिद्धसघा सिद्धाना समुदाया कपिलादीनाम्, तच्च स्थाने ॥

भगवतो हर्षादिविषयत्वे हेतु दर्शयति—

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्म-
न्गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे ।
अनन्त देवेश जगन्निवास
त्वमक्षर सदसत्तत्पर यत् ॥ ३७ ॥

कस्माच्च हेतो ते तुभ्य न नमेरन् नमस्कुर्यु हे महा-

त्मन्, गरीयसे गुरुतराय, यत ब्रह्मण हिरण्यगर्भस्य अपि आदिकर्ता कारणम् अत तस्मात् आदिकर्त्रे । कथम् एते न नमस्कुर्यु ? अत हर्षादीना नमस्कारस्य च स्थान त्व अर्ह विषय इत्यर्थ । हे अनन्त देवेश हे जगन्निवास त्वम् अक्षर तत् परम्, यत् वेदान्तेषु श्रूयते । किं तत् ? सदसत् इति । सत् विद्यमानम्, असत् च यत्र नास्ति इति बुद्धि, ते उपधानभूते सदसती यस्य अक्षरस्य, यद्द्वारेण सदसती इति उपचर्यते । परमार्थतस्तु सदसतो पर तत् अक्षर यत् अक्षर वेदविद वदन्ति । तत् त्वमेव, न अन्यत् इति अभिप्राय ॥

पुनरपि स्तौति—

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराण-
स्त्वमस्य विश्वस्य पर निधानम् ।
वेत्तासि वेद्यं च पर च धाम
त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥ ३८ ॥

त्वम् आदिदेव, जगत स्रष्टृत्वात् । पुरुष, पुरि शयनात् पुराण चिरतन त्वम् एव अस्य विश्वस्य पर प्रकृष्ट निधान निधीयते अस्मिन् जगत् सर्वं महाप्रलयादौ इति । किंच,

वेत्ता असि, वेदिता असि सर्वस्यैव वेद्यजातस्य । यत् च वेद्य वेदनार्हं तच्च असि परं च धाम परमं पदं वैष्णवम् । त्वया तत व्याप्त विश्व समस्तम्, हे अनन्तरूप अन्तो न विद्यते तव रूपाणाम् ॥

किंच—

वायुर्यमोऽग्निर्वरुण शशाङ्कः
प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः
पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९ ॥

वायु त्व यमश्च अग्नि वरुण अपा पति शशाङ्क चन्द्रमा प्रजापति त्व कश्यपादि प्रपितामहश्च पितामह-स्यापि पिता प्रपितामह, ब्रह्मणोऽपि पिता इत्यर्थ । नमो नम ते तुभ्यम् अस्तु सहस्रकृत्व । पुनश्च भूयोऽपि नमो नम ते । बहुशो नमस्कारक्रियाभ्यासावृत्तिगणन कृत्वसुचा उच्यते । 'पुनश्च' 'भूयोऽपि' इति श्रद्धाभक्त्यतिशयात् अपरितोषम् आत्मन दर्शयति ॥

तथा—

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते
नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।

अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं
सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥ ४० ॥

नम पुरस्तात् पूर्वस्या दिशि तुभ्यम् , अथ पृष्ठत ते पृष्ठत अपि च ते नमोऽस्तु, ते सर्वत एव सर्वासु दिक्षु सर्वत्र स्थिताय हे सर्व । अनन्तवीर्यामितविक्रम अनन्त वीर्यम् अस्य, अमित विक्रम अस्य । वीर्य सामर्थ्यं विक्रम पराक्रम । वीर्यवानपि कश्चित् शत्रुवधादिविषये न पराक्रमते, मन्दपराक्रमो वा । त्व तु अनन्तवीर्य अमितविक्रमश्च इति अनन्तवीर्यामितविक्रम । सर्व समस्त जगत् समाप्नोषि सम्यक् एकेन आत्मना व्याप्नोषि यत , तत तस्मात् असि भवासि सर्व त्वम् , त्वया विनाभूत न किंचित् अस्ति इति अभिप्राय ॥

यत अह त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानात् अपराद्ध , अत —

सखेति मत्वा प्रसभ यदुक्त
हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमान तवेदं
मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥ ४१ ॥

सखा समानवया इति मत्वा ज्ञात्वा विपरीतबुद्ध्या प्र-

सभम् अभिभूय प्रसह्य यत् उक्त हे कृष्ण हे यादव हे सखेति च अजानता अज्ञानिना मूढेन, किम् अजानता इति आह— महिमान माहात्म्य तव इदम् ईश्वरस्य विश्वरूपम् । 'तव इद महिमानम् अजानता' इति वैयधिकरण्येन सबन्ध । 'तवेमम्' इति पाठ यदि अस्ति, तदा सामानाधिकरण्यमेव । मया प्रमादात् विक्षिप्तचित्ततया, प्रणयेन वापि, प्रणयो नाम स्नेहनिमित्त विस्रम्भ, तेनापि कारणेन यत् उक्तवान् अस्मि ॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि
विहारशय्यासनभोजनेषु ।
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्ष
तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥ ४२ ॥

यच्च अवहासार्थं परिहासप्रयोजनाय असत्कृत परिभूत असि भवसि, क्व[2] विहारशय्यासनभोजनेषु, विहरण विहार पादव्यायाम, शयन शय्या, आसनम् आस्थायिका, भोजनम् अदनम्, इति एतेषु विहारशय्यासनभोजनेषु, एक परोक्ष सन् असत्कृत असि परिभूत असि, अथवापि हे अच्युत, तत् समक्षम्, तच्छब्द क्रियाविशेषणार्थं, प्रत्यक्ष

क्षामये क्षमा

ान् ।
ोऽन्यो
॥ ४३ ॥

णिजातस्य चरा-
य जगत पिता,
ातर । कस्मात्
ात्तुल्य अस्ति ।
ावहारानुपपत्ते ।
कुत एव अन्य
१ अप्रातिमप्रभाव
ातिमा यस्य तव
ातिमप्रभाव निर

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय काय
प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः
प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम् ॥४४॥

तस्मात् प्रणम्य नमस्कृत्य, प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचै धृत्वा काय शरीरम्, प्रसादये प्रसाद कारये त्वाम् अहम् ईशम् ईशितारम्, ईड्य स्तुत्यम् । त्व पुन पुत्रस्य अपराध पिता यथा क्षमते, सर्व सखा इव सख्यु अपराधम्, यथा वा प्रियः प्रियाया अपराध क्षमते, एवम् अर्हसि हे देव सोढु प्रसहितुम क्षन्तुम् इत्यर्थ ॥

अदृष्टपूर्व हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा
भयेन च प्रव्यथित मनो मे ।
तदेव मे दर्शय देव रूप
प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥ ४५ ॥

अदृष्टपूर्व न कदाचिदपि दृष्टपूर्वम् इद विश्वरूप तव मया अन्यैर्वा, तत् अह दृष्ट्वा हृषित अस्मि । भयेन च प्रव्यथित मन मे । अत तदेव मे मम दर्शय हे देव रूप

यत् मत्सखम् । प्रसीद देवेश, जगन्निवास जगतो निवासो जगन्निवास , हे जगन्निवास ॥

किरीटिनं गदिन चक्रहस्त-
मिच्छामि त्वां द्रष्टुमह तथैव ।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन
सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते ॥ ४६ ॥

किरीटिन किरीटवन्त तथा गदिन गदावन्त चक्रहस्तम् इच्छामि त्वा प्रार्थये त्वा द्रष्टुम् अह तथैव, पूर्ववत् इत्यर्थ । यत एवम्, तस्मात् तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण चतुर्भुजेन, सहस्रबाहो वार्तमानिकेन विश्वरूपेण, भव विश्वमूर्ते, उपसहृत्य विश्वरूपम्, तेनैव रूपेण भव इत्यर्थ ॥

अर्जुन भीतम् उपलभ्य, उपसहृत्य विश्वरूपम्, प्रियवचनेन आश्वासयन् श्रीभगवान् उवाच—

श्रीभगवानुवाच—

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेद
रूप पर दर्शितमात्मयोगात् ।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्य
यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥ ४७ ॥

मया प्रसन्नेन, प्रसादो नाम त्वयि अनुग्रहबुद्धि, तद्वता प्रसन्नेन मया तव हे अर्जुन, इद पर रूप विश्व-रूप दर्शितम् आत्मयोगात् आत्मन ऐश्वर्यस्य सामर्थ्यात् । तेजोमय तेज प्राय विश्व समस्तम् अनन्तम् अन्तरहित आदौ भवम् आद्य यत् रूप मे मम त्वदन्येन त्वत्त अन्येन केनचित् न दृष्टपूर्वम् ॥

आत्मन मम रूपदर्शनेन कृतार्थ एव त्व सवृत्त इति तत् स्तौति—

न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानै-
र्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः ।
एवरूपः शक्य अह नृलोके
द्रष्टु त्वदन्येन कुरुप्रवीर ॥ ४८ ॥

न वेदयज्ञाध्ययनै चतुर्णामपि वेदानाम् अध्ययनै यथा-वत् यज्ञाध्ययनैश्च—वेदाध्ययनैरेव यज्ञाध्ययनस्य सिद्ध-त्वात् पृथक् यज्ञाध्ययनग्रहण यज्ञविज्ञानोपलक्षणार्थम्—तथा न दानै तुलापुरुषादिभि, न च क्रियाभि अग्नि-होत्रादिभि श्रौतादिभि न अपि तपोभि उग्रै चान्द्रा-यणादिभि उग्रै घोरै एवरूप यथादर्शित विश्वरूप

यस्य सोऽहम् एवरूप न शक्य अह नृलोके मनुष्य-लोके द्रष्टु त्वदन्येन त्वत्त अन्येन कुरुप्रवीर ॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो
दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम् ।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्व
तदेव मे रूपमिद प्रपश्य ॥ ४९ ॥

मा ते व्यथा मा भूत् ते भयम्, मा च विमूढभाव विमूढचित्तता, दृष्ट्वा उपलभ्य रूप घोरम् ईदृक् यथादर्शित मम इदम् । व्यपेतभी विगतभय, प्रीतमनाश्च सन् पुन भूय त्व तदेव चतुर्भुज रूप शङ्खचक्रगदाधर तव इष्ट रूपम् इद प्रपश्य ॥

सजय उवाच—

इत्यर्जुन वासुदेवस्तथोक्त्वा
स्वक रूप दर्शयामास भूयः ।
आश्वासयामास च भीतमेनं
भूत्वा पुनः सौम्यवपुर्महात्मा ॥ ५० ॥

इति एवम् अर्जुन वासुदेव तथाभूत वचनम् उक्त्वा,

स्वक वसुदेवस्य गृहे जात रूप दर्शयामास दर्शितवान् भूय पुन । आश्वासयामास च आश्वासितवान् भीतम् एनम्, भूत्वा पुन सौम्यवपु प्रसन्नदेह महात्मा ॥

अर्जुन उवाच—

दृष्ट्वेद मानुष रूप
तव सौम्य जनार्दन ।
इदानीमस्मि सवृत्तः
सचेताः प्रकृतिं गतः ॥ ५१ ॥

दृष्ट्वा इद मानुष रूप मत्सख प्रसन्न तव सौम्य जनार्दन, इदानीम् अधुना अस्मि सवृत्त सजात । किम्? सचेता प्रसन्नचित्त प्रकृतिं स्वभाव गतश्च अस्मि ॥

श्रीभगवानुवाच—

सुदुर्दर्शमिद रूप
दृष्टवानसि यन्मम ।
देवा अप्यस्य रूपस्य
नित्य दर्शनकाङ्क्षिण. ॥ ५२ ॥

सुदुर्दर्श सुष्ठु दु खेन दर्शनम् अस्य इति सुदुर्दर्शम्, इद

रूप दृष्टवान् असि यत् मम, देवा अपि अस्य मम रूपस्य नित्य सर्वदा दर्शनकाङ्क्षिण , दर्शनेप्सवोऽपि न त्वमिव दृष्टवन्त , न द्रक्ष्यन्ति च इति अभिप्राय ॥

कस्मात् ?—

नाह वेदैर्न तपसा
न दानेन न चेज्यया ।
शक्य एवंविधो द्रष्टु
दृष्टवानसि मा यथा ॥ ५३ ॥

न अह वेदै ऋग्यजु सामाथर्ववेदै चतुर्भिरपि, न तपसा उग्रेण चान्द्रायणादिना, न दानन गोभूहिरण्यादिना, न च इज्यया यज्ञेन पूजया वा शक्य एवविध यथादर्शितप्रकार द्रष्टु दृष्टवान् असि मा यथा त्वम् ॥

कथ पुन शक्य इति उच्यते—

भक्त्या त्वनन्यया शक्य
अहमेवविधोऽर्जुन ।
ज्ञातु द्रष्टुं च तत्त्वेन
प्रवेष्टु च परतप ॥ ५४ ॥

भक्त्या तु किंविशिष्टया इति आह— अनन्यया अपृथग्भूतया, भगवत अन्यत्र पृथक् न कदाचिदपि या भवति सा त्वनन्या भक्ति । सर्वैरपि करणै वासुदेवादन्यत् न उपलभ्यते यया, सा अनन्या भक्ति, तया भक्त्या शक्य अहम् एवविध विश्वरूपप्रकार हे अर्जुन, ज्ञातु शास्त्रत । न केवल ज्ञातु शास्त्रत, द्रष्टु च साक्षात्कर्तु तत्त्वेन तत्त्वत, प्रवेष्टु च मोक्ष च गन्तु परतप ॥

अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूत अर्थ नि श्रेयसार्थ अनुष्ठेयत्वेन समुच्चित्य उच्यते—

मत्कर्मकृन्मत्परमो
मद्भक्तः सङ्गवर्जितः ।
निर्वैर सर्वभूतेषु
यः स मामेति पाण्डव ॥ ५५ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्या सहिताया वैयासिक्या
भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म-
विद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसवादे
विश्वरूपदर्शनयोगो नाम
एकादशोऽध्याय ॥

मत्कर्मकृत् मदर्थं कर्म मत्कर्म, तत् करोतीति मत्कर्म कृत् । मत्परम —– करोति भृत्य स्वामिकर्म, न तु आत्मन परमा प्रेत्य गन्तव्या गतिरिति स्वामिन प्रतिपद्यते, अय तु मत्कर्मकृत् मामेव परमा गतिं प्रतिपद्यते इति मत्परम, अह परम परा गति यस्य सोऽय मत्परम । तथा मद्भक्त मामेव सर्वप्रकारै सर्वात्मना सर्वोत्साहेन भजते इति मद्भक्त । सङ्गवर्जित धनपुत्रमित्रकलत्रबन्धुवर्गेषु सङ्गवर्जित सङ्ग प्रीति स्नेह तद्वर्जित । निर्वैर निर्गत वैर सर्वभूतेषु शत्रुभावरहित आत्मन अत्यन्तापकारप्रवृत्तेष्वपि । य ईदृश मद्भक्त स माम् एति, अहमेव तस्य परा गति, न अन्या गति काचित् भवति । अय तव उप देश इष्ट मया उपदिष्ट हे पाण्डव इति ॥

इति श्रीमत्परमहसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोवि दभगवत्पूज्यपाद शिष्यस्य श्रीमच्छकरभगवत कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्य

एकादशोऽध्याय ॥

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितम्
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्
द्वादशोऽध्याय

द्वादशोऽध्यायः ॥

द्वितीयाध्यायप्रभृतिषु विभूत्यन्तेषु अध्यायेषु परमात्मन ब्रह्मण अक्षरस्य विध्वस्तसर्वोपाधिविशेषस्य उपासनम् उक्तम्, सर्वयोगैश्वर्यसर्वज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधे इश्वरस्य तव च उपासन तत्र तत्र उक्तम् । विश्वरूपाध्याये तु एश्वरम् आद्य समस्तजगदात्मरूप विश्वरूप त्वदीय दर्शितम् उपासनार्थमेव त्वया । तच्च दर्शयित्वा उक्तवानसि 'मत्कर्मकृत्' इत्यादि । अत अहम् अनयो उभयो पक्षयो विशिष्टतरबुभुत्सया त्वा पृच्छामि इति अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वा पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्त तेषा के योगवित्तमाः ॥

एवम् इति अतीतानन्तरश्लोकेन उक्तम् अर्थं परा-

मृशति 'मत्कर्मकृत्' इत्यादिना । एव सततयुक्ता, नैर न्तर्येण भगवत्कर्मादौ यथोक्ते अर्थे समाहिता सन्त प्रवृत्ता इत्यर्थ । ये भक्ता अनन्यशरणा सन्त त्वा यथादर्शित विश्वरूप पर्युपासते ध्यायन्ति, ये चान्येऽपि त्यक्तसर्वैषणा सन्यस्तसर्वकर्माण यथाविशेषित ब्रह्म अक्षर निरस्तसर्वोपाधित्वात् अव्यक्तम् अकरणगोचरम् । यत् हि करणगोचर तत् व्यक्तम् उच्यते, अञ्जे धातो तत्कर्मक-त्वात्, इद तु अक्षर तद्विपरीतम्, शिष्टैश्च उच्यमानै विशेषणै विशिष्टम्, तत् ये चापि पर्युपासते, तेषाम् उभयेषा मध्ये के योगवित्तमा ? के अतिशयेन योगविद् इत्यर्थ ॥

श्रीभगवान् उवाच—ये तु अक्षरोपासका सम्यग्दर्शिन निवृत्तैषणा, ते तावत् तिष्ठन्तु, तान् प्रति यत् वक्तव्यम्, तत् उपरिष्टात् वक्ष्याम । ये तु इतरे—

श्रीभगवानुवाच—

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥ २ ॥

मयि विश्वरूपे परमेश्वरे आवेश्य समाधाय मन, ये

भक्ता सन्त , मा सर्वयोगेश्वराणाम् अधीश्वर सर्वज्ञ विमुक्त-रागादिक्लेशतिमिरदृष्टिम् , नित्ययुक्ता अतीतानन्तराध्यायान्तोक्तश्लोकार्थन्यायेन सततयुक्ता सन्त उपासते श्रद्धया परया प्रकृष्टया उपेता , ते मे मम मता अभिप्रेता युक्ततमा इति । नैरन्तर्येण हि ते मच्चित्ततया अहोरात्रम् अतिवाहयन्ति । अत युक्त तान् प्रति युक्ततमा इति वक्तुम् ॥

किमितरे युक्ततमा न भवन्ति? न, किंतु तान् प्रति यत् वक्तव्यम्, तत् शृणु—

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्त पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्य च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥ ३ ॥

ये तु अक्षरम् अनिर्देश्यम्, अव्यक्तत्वात् अशब्दगोचर इति न निर्देष्टु शक्यते, अत अनिर्देश्यम् , अव्यक्त न केनापि प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्त पर्युपासते परि समन्तात् उपासते । उपासन नाम यथाशास्त्रम् उपास्यस्य अर्थस्य विषयीकरणेन सामीप्यम् उपगम्य तैलधारावत् समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकाल यत् आसनम्, तत् उपासनमाचक्षते । अक्षरस्य विशेषणमाह उपास्यस्य—— सर्वत्रग व्योमवत् व्यापि अचिन्त्य च अव्यक्तत्वादचिन्त्यम् । यद्धि करणगोचरम्, तत् मनसापि

चिन्त्यम्, तद्विपरीतत्वात् अचिन्त्यम् अक्षरम्, कूटस्थ दृश्य मानगुणम् अन्तर्दोष वस्तु कूटम्। 'कूटरूपम्' 'कूटसाक्ष्यम्' इत्यादौ कूटशब्द प्रसिद्ध लोके। तथा च अविद्याद्यनेकससारबीजम् अन्तर्दोषवत् मायाव्याकृतादिशब्दवाच्यतया 'माया तु प्रकृतिं विद्यान्मायिन तु महेश्वरम्' 'मम माया दुरत्यया' इत्यादौ प्रसिद्ध यत् तत् कूटम्, तस्मिन् कूटे स्थित कूटस्थ तदध्यक्षतया। अथवा, राशिरिव स्थित कूटस्थम्। अत एव अचलम्। यस्मात् अचलम्, तस्मात् ध्रुवम्, नित्यमित्यर्थ ॥

सनियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धय।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥ ४ ॥

सनियम्य सम्यक् नियम्य उपसहृत्य इन्द्रियग्रामम् इन्द्रियसमुदाय सर्वत्र सर्वस्मिन् काले समबुद्धय समा तुल्या बुद्धि येषाम् इष्टानिष्टप्राप्तौ ते समबुद्धय। ते ये एवविधा ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रता। न तु तेषा वक्तव्य किंचित् 'मा ते प्राप्नुवन्ति' इति, 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्' इति हि उक्तम्। न हि भगवत्स्वरूपाणा सता युक्तसमत्वमयुक्ततमत्व वा वाच्यम् ॥

किं तु—

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥ ५ ॥

क्लेश अधिकतर, यद्यपि मत्कर्मादिपराणा क्लेश अधिक एव क्लेश अधिकतरस्तु अक्षरात्मना परमात्मदर्शिना देहाभिमानपरित्यागनिमित्त । अव्यक्तासक्तचेतसाम् अव्यक्ते आसक्त चेत येषा ते अव्यक्तासक्तचेतस तेषाम् अव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि यस्मात् या गति अक्षरात्मिका दु ख सा देहवद्भि देहाभिमानवद्भि अवाप्यते, अत क्लेश अधिकतर ॥

अक्षरोपासकाना यत् वर्तनम्, तत् उपरिष्टाद्वक्ष्याम —

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्यस्य मत्परा ।
अनन्येनैव योगेन मा ध्यायन्त उपासते ॥ ६ ॥

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि ईश्वरे सन्यस्य मत्परा अह पर येषा ते मत्परा सन्त अनन्येनैव अविद्यमानम् अन्यत् आलम्बन विश्वरूप देवम् आत्मान मुक्त्वा यस्य स अनन्य तेन अनन्येनैव, केन ? योगेन समाधिना मा ध्यायन्त चिन्तयन्त उपासते ॥

तेषा किम्?—

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युससारसागरात् ।
भवामि न चिरात्पार्थ मय्यावेशितचेतसाम् ॥

तेषां मदुपासनैकपराणाम् अहम् ईश्वर समुद्धर्ता । कुत इति आह—मृत्युससारसागरात् मृत्युयुक्त ससार मृत्युससार, स एव सागर इव सागर, दुस्तरत्वात्, तस्मात् मृत्युससारसागरात् अह तेषा समुद्धर्ता भवामि न चिरात् । किं तर्हि? क्षिप्रमेव हे पार्थ, मयि आवेशितचेतसा मयि विश्वरूपे आवेशित समाहित चेत येषा ते मय्यावेशितचेतस तेषाम् ॥

यत एवम्, तस्मात्—

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न सशयः ॥

मयि एव विश्वरूपे ईश्वरे मन सकल्पविकल्पात्मक आधत्स्व स्थापय । मयि एव अध्यवसाय कुर्वती बुद्धिम् आधत्स्व निवेशय । तत. ते किं स्यात् इति शृणु— निवसिष्यसि निवत्स्यसि निश्चयेन मदात्मना मयि निवास

करिष्यसि एव अत शरीरपातात् ऊर्ध्वम् । न सशय सशय अत्र न कर्तव्य ॥

अथ चित्तं समाधातु
न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो
मामिच्छाप्तु धनजय ॥ ९ ॥

अथ एव यथा अवोच तथा मयि चित्त समाधातु स्थापयितु स्थिरम् अचल न शक्नोषि चेत्, तत पश्चात् अभ्यासयोगेन, चित्तस्य एकस्मिन् आलम्बने सर्वत समाहृत्य पुन पुन स्थापनम् अभ्यास , तत्पूर्वको योग समाधानलक्षण तेन अभ्यासयोगेन मा विश्वरूपम् इच्छ प्रार्थयस्व आप्तु प्राप्तु हे धनजय ॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि
मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि
कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ २० ॥

अभ्यासे अपि असमर्थ आसि अशक्त असि, तर्हि मत्क-

र्मपरम भव मदर्थं कर्म मत्कर्म तत्परम मत्कर्मपरम , मत्कर्मप्रधान इत्यर्थ । अभ्यासेन विना मदर्थमपि कर्माणि केवल कुर्वन् सिद्धिं सत्त्वशुद्धियोगज्ञानप्राप्तिद्वारेण अवाप्स्यसि ॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रित ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥ ११ ॥

अथ पुन एतदपि यत् उक्त मत्कर्मपरमत्वम्, तत् कर्तुम् अशक्त असि, मद्योगम् आश्रित मयि क्रियमाणानि कर्माणि सन्यस्य यत् करण तेषाम् अनुष्ठान स मद्योग , तम् आश्रित सन्, सर्वकर्मफलत्याग सर्वेषा कर्मणा फलसन्यास सर्वकर्मफलत्याग तत अनन्तर कुरु यतात्मवान् सयतचित्त सन् इत्यर्थ ॥

इदानीं सर्वकर्मफलत्याग स्तौति—

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासा-
ज्ज्ञानाद्ध्यान विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्याग-
स्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥ १२ ॥

श्रेय हि प्रशस्यतर ज्ञानम् । कस्मात्? विवेकपूर्वकात् अभ्यासात् । तस्मादपि ज्ञानात् ज्ञानपूर्वक ध्यान विशिष्यते । ज्ञानवतो ध्यानात् अपि कर्मफलत्याग, 'विशिष्यते' इति अनुषज्यते । एव कर्मफलत्यागात् पूर्वविशेषणवत शान्ति उपशम सहेतुकस्य ससारस्य अनन्तरमेव स्यात्, न तु कालान्तरम् अपेक्षते ॥

अज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य पूर्वोपदिष्टोपायानुष्ठानाशक्तौ सर्वकर्मणा फलत्याग श्रेय साधनम् उपदिष्टम्, न प्रथम मेव । अतश्च 'श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात्' इत्युत्तरोत्तरविशिष्टत्वोपदेशेन सर्वकर्मफलत्याग स्तूयते, सपन्नसाधनानुष्ठाना शक्तौ अनुष्ठेयत्वेन श्रुतत्वात् । केन साधर्म्येण स्तुतित्वम्? 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते' इति सर्वकामप्रहाणात् अमृतत्वम् उक्तम्, तत् प्रसिद्धम् । कामाश्च सर्वे श्रौतस्मार्तकर्मणा फलानि । तत्त्यागे च विदुष ध्याननिष्ठस्य अनन्तरैव शान्ति इति सर्वकामत्यागसामान्यम् अज्ञकर्मफलत्यागस्य अस्ति इति तत्सामान्यात् सर्वकर्मफलत्यागस्तुति इय प्ररोचनार्था । यथा अगस्त्येन ब्राह्मणेन समुद्र पीत इति इदानींतना अपि ब्राह्मणा ब्राह्मणत्वसामान्यात् स्तूयन्ते, एव कर्मफलत्यागात् कर्मयोगस्य श्रेय साधनत्वमभिहितम् ॥

अत्र च आत्मेश्वरभेदमाश्रित्य विश्वरूपे ईश्वरे चेत समाधानलक्षण योग उक्त, ईश्वरार्थं कर्मानुष्ठानादि च। 'अथैतदप्यशक्तोऽसि' इति अज्ञानकार्यसूचनात् न अभेददर्शिन अक्षरोपासकस्य कर्मयोग उपपद्यते इति दर्शयति, तथा कर्मयोगिन अक्षरोपासनानुपपत्तिम्। 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' इति अक्षरोपासकाना कैवल्यप्राप्तौ स्वातन्त्र्यम् उक्त्वा, इतरेषा पारतन्त्र्यात् ईश्वराधीनता दर्शितवान् 'तेषामह समुद्धर्ता' इति। यदि हि ईश्वरस्य आत्मभूता ते मता अभेददर्शित्वात्, अक्षरस्वरूपा एव ते इति समुद्धरणकर्मवचन तान् प्रति अपेशल स्यात्। यस्माच्च अर्जुनस्य अत्यन्तमेव हितैषी भगवान् तस्य सम्यग्दर्शनानन्वित कर्मयोग भेददृष्टिमन्तमेव उपदिशति। न च आत्मानम् ईश्वर प्रमाणत बुद्ध्वा कस्यचित् गुणभाव जिगमिषति कश्चित्, विरोधात्। तस्मात् अक्षरोपासकाना सम्यग्दर्शननिष्ठाना सन्यासिना त्यक्तसर्वैषणानाम् 'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' इत्यादिधर्मपूग साक्षात् अमृतत्वकारण वक्ष्यामीति प्रवर्तते—

अद्वेष्टा सर्वभूताना मैत्रः करुण एव च।
निर्ममो निरहकारः समदुःखसुख' क्षमी ॥१३॥

अद्वेष्टा सर्वभूताना न द्वेष्टा, आत्मन दु खहेतुमपि न

किंचित् द्वेष्टि, सर्वाणि भूतानि आत्मत्वेन हि पश्यति । मैत्र मित्रभाव मैत्री मित्रतया वर्तते इति मैत्र । करुण एव च, करुणा कृपा दु खितेषु दया, तद्वान् करुण, सर्वभूता भयप्रद, सन्यासी इत्यर्थ । निर्मम ममप्रत्ययवर्जित । निरहकार निर्गताहप्रत्यय । समदु खसुख समे दु खसुखे द्वेषरागयो अप्रवर्तके यस्य स समदु खसुख । क्षमी क्षमावान्, आकुष्ट अभिहतो वा अविक्रिय एव आस्ते ॥

संतुष्टः सतत योगी
यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धि
र्यो मद्भक्तः स मे प्रियः ॥ १४ ॥

सतुष्ट सतत नित्य देहस्थितिकारणस्य लाभे अलाभे च उत्पन्नालप्रत्यय । तथा गुणवल्लाभे विपर्यये च सतुष्ट । सतत योगी समाहितचित्त । यतात्मा सैंयतस्वभाव । दृढ निश्चय दृढ स्थिर निश्चय अध्यवसाय यस्य आत्मत-त्वविषये स दृढनिश्चय । मय्यर्पितमनोबुद्धि सकल्पविक-ल्पात्मक मन, अध्यवसायलक्षणा बुद्धि, ते मय्येव अर्पिते स्थापिते यस्य सन्यासिन स मय्यर्पितमनोबुद्धि । य

ईदृश मद्भक्त स मे प्रिय । 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमह स च मम प्रिय ' इति सप्तमे अध्याये सूचितम्, तत् इह प्रपञ्चयते ॥

यस्मान्नोद्विजते लोको
लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगै-
र्मुक्तो यः स च मे प्रियः ॥ १५ ॥

यस्मात् सन्यासिन न उद्विजते न उद्वेग गच्छति न सतप्यते न सक्षुभ्यति लोक, तथा लोकात् न उद्विजते च य, हर्षामर्षभयोद्वेगै हर्षश्च अमर्षश्च भय च उद्वेगश्च तै हर्षामर्षभयोद्वेगै मुक्त, हर्ष प्रियलाभे अन्त कर णस्य उत्कर्ष रोमाञ्चनाश्रुपातादिलिङ्ग, अमर्ष असहि- ष्णुता, भय त्रास, उद्वेग उद्विग्नता, तै मुक्त य स च मे प्रिय ॥

अनपेक्ष' शुचिर्दक्ष
उदासीनो गतव्यथ. ।
सर्वारम्भपरित्यागी
यो मद्भक्तः स मे प्रिय. ॥ १६ ॥

देहेन्द्रियविषयसबन्धादिषु अपेक्षाविषयेषु अनपेक्ष नि - स्पृह । शुचि बाह्येन आभ्यन्तरेण च शौचेन सपन्न । दक्ष प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु सद्य यथावत् प्रतिपत्तु समर्थ । उदासीन न कस्यचित् मित्रादे पक्ष भजते य, स उदासीन यति । गतव्यथ गतभय । सर्वारम्भपरित्यागी आरभ्यन्त इति आरम्भा इहामुत्रफलभोगार्थानि काम हेतूनि कर्माणि सर्वारम्भा, तान् परित्यक्तु शीलम् अस्येति सर्वारम्भपरित्यागी य मद्भक्त स मे प्रिय ॥

किंच—

यो न हृष्यति न द्वेष्टि
न शोचति न काङ्क्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी
भक्तिमान्य स मे प्रिय ॥ १७ ॥

य न हृष्यति इष्टप्राप्तौ, न द्वेष्टि अनिष्टप्राप्तौ, न शोचति प्रियवियोगे, न च अप्राप्त काङ्क्षति, शुभाशुभे कर्मणी परित्यक्तु शीलम् अस्य इति शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् य स मे प्रिय ॥

सम· शत्रौ च मित्रे च
तथा मानापमानयो: ।

शीतोष्णसुखदुःखेषु
समः सङ्गविवर्जितः ॥ १८ ॥

समः शत्रौ च मित्रे च, तथा मानापमानयोः पूजापरिभवयोः, शीतोष्णसुखदुःखेषु समः, सर्वत्र च सङ्गविवर्जितः ॥

किंच—

तुल्यनिन्दास्तुतिर्मौनी
संतुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमति-
र्भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥ १९ ॥

तुल्यनिन्दास्तुतिः निन्दा च स्तुतिश्च निन्दास्तुती ते तुल्ये यस्य सः तुल्यनिन्दास्तुतिः । मौनी मौनवान् संयतवाक् । संतुष्टः येन केनचित् शरीरस्थितिहेतुमात्रेण, तथा च उक्तम्— 'येन केनचिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः । यत्र क्वचन शायी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदुः' इति । किंच, अनिकेतः निकेतः आश्रयः निवासः नियतः न विद्यते यस्य सः अनिकेतः, 'नागारे' इत्यादिस्मृत्यन्त-

रात् । स्थिरमति स्थिरा परमार्थविषया यस्य मति स स्थिरमति । भक्तिमान् मे प्रिय नर ॥

'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्, इत्यादिना अक्षरोपासकाना निवृत्तसर्वैषणाना सन्यासिना परमार्थज्ञाननिष्ठाना धर्मजात प्रक्रान्तम् उपसह्रियते—

ये तु धर्म्यामृतमिद
यथोक्त पर्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा
भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्त्र्या सहिताया वैयासिक्या
भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसवादे भक्तियोगो नाम
द्वादशोऽध्याय ॥

ये तु सन्यासिन धर्म्यामृत धर्मादनपेत धर्म्यं च तत् अमृत च तत्, अमृतत्वहेतुत्वात्, इद यथोक्तम् 'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' इत्यादिना पर्युपासते अनुतिष्ठन्ति श्रद्दधाना

सन्त मत्परमा यथोक्त अह अक्षरात्मा परम निरतिशया गति येषा ते मत्परमा , मद्भक्ता च उत्तमा परमार्थज्ञान लक्षणा भक्तिमाश्रिता , ते अतीव मे प्रिया । 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थम्' इति यत् सूचित तत् व्याख्याय इह उपसहृतम् 'भक्तास्तेऽतीव मे प्रिया' इति । यस्मात् धर्म्यामृतमिद यथोक्तमनुतिष्ठन् भगवत विष्णो परमेश्वरस्य अतीव प्रिय भवति, तस्मात् इद धर्म्यामृत मुमुक्षुणा यत्नत अनुष्ठेय विष्णो प्रिय पर धाम जिगमिषुणा इति वाक्यार्थ ॥

इति श्रीमत्परमहसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद शिष्यस्य श्रीमच्छकरभगवत कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये

द्वादशोऽध्याय ॥

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितम्

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्

त्रयोदशोऽध्यायः

त्रयोदशोऽध्यायः ॥
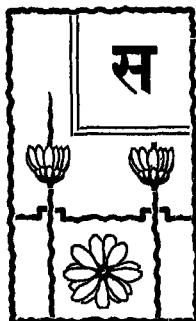
तमे अध्याये सूचिते द्वे प्रकृती ईश्वरस्य—त्रिगुणात्मिका अष्टधा भिन्ना अपरा, ससारहेतुत्वात्, परा च अन्या जीवभूता क्षेत्रज्ञलक्षणा ईश्वरात्मिका— याभ्या प्रकृतिभ्यामीश्वर जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्व प्रतिपद्यते । तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वयनिरूपणद्वारेण तद्वत ईश्वरस्य तत्त्वनिर्धारणार्थं क्षेत्राध्याय आरभ्यते । अतीतानन्तराध्याये च 'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' इत्यादिना यावत् अध्यायपरिसमाप्ति तावत् तत्त्वज्ञानिना सन्यासिना निष्ठा यथा ते वर्तन्ते इत्येतत् उक्तम् । केन पुन ते तत्त्वज्ञानेन युक्ता यथोक्तधर्माचरणात् भगवत प्रिया भवन्तीति एवमर्थश्च अयमध्याय आरभ्यते । प्रकृतिश्च त्रिगुणात्मिका सर्वकार्यकरणविषयाकारेण परिणता पुरुषस्य भोगापवर्गार्थकर्तव्यतया देहेन्द्रियाद्याकारेण सहन्यते । सोऽय सघात इद शरीरम् । तदेतत् भगवान् उवाच—

श्रीभगवानुवाच—

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥१॥

इदम् इति सर्वनाम्ना उक्त विशिनष्टि शरिरम् इति । हे कौन्तेय, क्षतत्राणात्, क्षयात्, क्षरणात्, क्षेत्रवद्वा अस्मिन् कर्मफलनिष्पत्ते क्षेत्रम् इति— इतिशब्द एवशब्दपदार्थक —क्षेत्रम् इत्येवम् अभिधीयते कथ्यते। एतत् शरीर क्षेत्र य वेत्ति विजानाति, आपादतलमस्तक ज्ञानेन विषयीकरोति, स्वाभाविकेन औपदेशिकेन वा वेदनेन विषयीकरोति विभागश, त वेदितार प्राहु कथयन्ति क्षेत्रज्ञ इति— इतिशब्द एवशब्दपदार्थक एव पूर्ववत्— क्षेत्रज्ञ इत्येवम् आहु । के? तद्विद तौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ ये विदन्ति ते तद्विद ॥

एव क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ उक्तौ । किम् एतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्यौ इति? न इति उच्यते—

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥ २ ॥

क्षेत्रज्ञ यथोक्तलक्षण चापि मा परमेश्वरम् असंसारिण विद्धि जानीहि । सर्वक्षेत्रेषु य क्षेत्रज्ञ ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्ताने-

कक्षेत्रोपाधिप्रविभक्त , त निरस्तसर्वोपाधिभेद सदसदादि-
शब्दप्रत्ययागोचर विद्धि इति अभिप्राय । हे भारत, यस्मात्
क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वरयाथात्म्यव्यतिरेकेण न ज्ञानगोचरम् अन्यत्
अवशिष्टम् अस्ति, तस्मात् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो ज्ञेयभूतयो यत्
ज्ञान क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयीक्रियेते, तत् ज्ञान
सम्यग्ज्ञानम् इति मतम् अभिप्राय मम ईश्वरस्य विष्णो ॥

ननु सर्वक्षेत्रेषु एक एव ईश्वर , न अन्य तद्व्यतिरिक्त
भोक्ता विद्यते चेत् , तत ईश्वरस्य ससारित्व प्राप्तम् , ईश्वर-
व्यतिरेकेण वा ससारिण अन्यस्य अभावात् ससाराभाव
प्रसङ्ग । तच्च उभयमनिष्टम् , बन्धमोक्षतद्धेतुशास्त्रानर्थक्यप्रस
ङ्गात् , प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाच्च । प्रत्यक्षेण तावत् सुखदु ख-
तद्धेतुलक्षण ससार उपलभ्यते, जगद्वैचित्र्योपलब्धेश्च ध-
र्माधर्मनिमित्त ससार अनुमीयते । सर्वमेतत् अनुपपन्नमा
त्मेश्वरैकत्वे ॥

न , ज्ञानाज्ञानयो अन्यत्वेनोपपत्ते — 'दूरमेते विपरीते
विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता' । तथा तयो विद्या-
विद्याविषययो फलभेदोऽपि विरुद्ध निर्दिष्ट — 'श्रेयश्च
प्रेयश्च' इति, विद्याविषय श्रेय , प्रेयस्तु अविद्याकार्यम् इति ।
तथा च व्यास —'द्वाविमावथ पन्थानौ' इत्यादि, 'इमौ

द्वावेव पन्थानौ' इत्यादि च। इह च द्वे निष्ठे उक्ते। अ-
विद्या च सह कार्येण हातव्या इति श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्य
अवगम्यते। श्रुतय तावत्—'इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति
न चेदिहावेदीन्महती विनष्टि' 'तमेव विद्वानमृत इह भव
ति। नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय' 'विद्वान्न बिभेति कुत-
श्चन'। अविदुषस्तु—'अथ तस्य भय भवति, अविद्या-
यामन्तरे वर्तमाना' 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'अन्यो-
ऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेव स देवानाम्'
आत्मवित् य 'स इद सर्वं भवति', 'यदा चर्मवत्'
इत्याद्या सहस्रश। स्मृतयश्च—'अज्ञानेनावृत ज्ञान तेन
मुह्यन्ति जन्तव' 'इहैव तैर्जित सर्गो येषा साम्ये स्थित
मन' 'सम पश्यन् हि सर्वत्र' इत्याद्या। न्यायतश्च—
'सर्पा कुशाग्राणि तथोदपान ज्ञात्वा मनुष्या परिवर्जयन्ति।
अज्ञानतस्तत्र पतन्ति केचिज्ज्ञाने फल पश्य यथाविशिष्टम्'।
तथा च— देहादिषु आत्मबुद्धि अविद्वान् रागद्वेषादिप्रयुक्त
धर्माधर्मानुष्ठानकृत जायते म्रियते च इति अवगम्यते,
देहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शिन रागद्वेषादिप्रहाणापेक्षधर्माधर्मप्र
वृत्त्युपशमात् मुच्य ते इति न केनचित् प्रत्याख्यातु शक्य
न्यायत। तत्र एव सति, क्षेत्रज्ञस्य ईश्वरस्यैव सत अवि-

द्याकृतोपाधिभेदत ससारित्वमिव भवति, यथा देहाद्यात्म त्वमात्मन । सर्वजन्तूना हि प्रसिद्ध देहादिषु अनात्मसु आत्मभाव निश्चित अविद्याकृत , यथा स्थाणौ पुरुषनिश्चय , न च एतावता पुरुषधर्म स्थाणो भवति, स्थाणुधर्मो वा पुरुषस्य, तथा न चैतन्यधर्मो देहस्य, देहधर्मो वा चेतनस्य सुखदु खमोहात्मकत्वादि आत्मन न युक्त , अविद्याकृत त्वाविशेषात्, जरामृत्युवत् ॥

न, अतुल्यत्वात्, इति चेत्— स्थाणुपुरुषौ ज्ञेयावेव सन्तौ ज्ञात्रा अन्योन्यस्मिन् अध्यस्तौ अविद्यया, देहात्मनोस्तु ज्ञेयज्ञात्रोरेव इतरेतराध्यास , इति न सम दृष्टान्त । अत देहधर्म ज्ञेयोऽपि ज्ञातुरात्मन भवतीति चेत्, न, अचैतन्यादिप्रसङ्गात् । यदि हि ज्ञेयस्य देहादे क्षेत्रस्य धर्मा सुखदु खमोहेच्छादय ज्ञातु भवन्ति, तर्हि, 'ज्ञेयस्य क्षेत्रस्य धर्मा केचित् आत्मन भवन्ति अविद्याध्यारोपिता , जरामरणादयस्तु न भवन्ति' इति विशेषहेतु वक्तव्य । 'न भवन्ति' इति अस्ति अनुमानम्— अविद्याध्यारोपितत्वात् जरामरणादिवत् इति, हेयत्वात्, उपादेयत्वाच्च इत्यादि । तत्र एव सति, कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षण ससार ज्ञेयस्थ ज्ञातरि अविद्यया अध्यारोपित इति, न

तेन ज्ञातु किंचित् दुष्यति, यथा बाले अध्यारोपितेन आकाशस्य तलमलिनत्वादिना ॥

एव च सति, सर्वक्षेत्रेष्वपि सत भगवत क्षेत्रज्ञस्य ईश्वरस्य ससारित्वगन्धमात्रमपि नाशङ्क्यम्। न हि कचि-दपि लोके अविद्याध्यस्तेन धर्मेण कस्यचित् उपकार अप-कारो वा दृष्ट ॥

यत्तु उक्तम्— न सम दृष्टान्त इति, तत् असत्। कथम्? अविद्याध्यासमात्र हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो साध-र्म्यं विवक्षितम्। तत् न व्यभिचरति। यत्तु ज्ञातरि व्यभिचरति इति मन्यसे, तस्यापि अनैकान्तिकत्व दर्शित जरादिभि ॥

अविद्यावत्त्वात् क्षेत्रज्ञस्य ससारित्वम् इति चेत्, न, अविद्याया तामसत्वात्। तामसो हि प्रत्यय, आवरणात्म-कत्वात् अविद्या विपरीतग्राहक, सशयोपस्थापको वा, अग्रहणात्मको वा, विवेकप्रकाशभावे तदभावात्, तामसे च आवरणात्मके तिमिरादिदोषे सति अग्रहणादे अविद्या-त्रयस्य उपलब्धे ॥

अत्र आह— एव तर्हि ज्ञातृधर्म अविद्या। न, करणे चक्षुषि तैमिरिकत्वादिदोषोपलब्धे। यत्तु मन्यसे— ज्ञातृधर्म

अविद्या, तदेव च अविद्याधर्मवत्त्व क्षेत्रज्ञस्य ससारित्वम्, तत्र यदुक्तम् 'ईश्वर एव क्षेत्रज्ञ, न ससारी' इत्येतत् अयुक्तमिति— तत् न, यथा करणे चक्षुषि विपरीतग्राह कादिदोषस्य दर्शनात्। न विपरीतादिग्रहण तन्निमित्त वा तैमिरिकत्वादिदोष ग्रहीतु, चक्षुष सस्कारेण तिमिरे अपनीते ग्रहीतु अदर्शनात् न ग्रहीतुर्धर्म यथा, तथा सर्वत्रैव अग्रहणविपरीतसशयप्रत्ययास्तन्निमित्ता करणस्यैव कस्यचित् भवितुमर्हन्ति, न ज्ञातु क्षेत्रज्ञस्य। सवेद्यत्वाच्च तेषा प्रदीपप्रकाशवत् न ज्ञातृधर्मत्वम्— सवेद्यत्वादेव स्वात्मव्यतिरिक्तसवेद्यत्वम्, सर्वकरणवियोगे च कैवल्ये सर्ववादिभि अविद्यादिदोषवत्त्वानभ्युपगमात्। आत्मन यदि क्षेत्रज्ञस्य अग्न्युष्णवत् स्व धर्म, तत न कदाचिदपि तेन वियोग स्यात्। अविक्रियस्य च व्योमवत् सर्वगतस्य अमूर्तस्य आत्मन केनचित् सयोगवियोगानुपपत्ते, सिद्ध क्षेत्रज्ञस्य नित्यमेव ईश्वरत्वम्, 'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्' इत्यादीश्वरवचनाच्च ॥

ननु एव सति ससारससारित्वाभावे शास्त्रानर्थक्यादिदोष स्यादिति चेत्, न, सर्वैरभ्युपगतत्वात्। सर्वैर्हि आत्मवादिभि अभ्युपगत दोष न एकेन परिहर्तव्य भवति।

कथम् अभ्युपगत इति? मुक्तात्मना हि ससारससारित्वव्यवहाराभाव सर्वैरेव आत्मवादिभि इष्यते। न च तेषा शास्त्रानर्थक्यादिदोषप्राप्ति अभ्युपगता। तथा न क्षेत्रज्ञानाम् ईश्वरैकत्वे सति, शास्त्रानर्थक्य भवतु, अविद्याविषये च अर्थवत्त्वम्— यथा द्वैतिना सर्वेषा बन्धावस्थायामेव शास्त्राद्यर्थवत्त्वम्, न मुक्तावस्थायाम्, एवम्॥

ननु आत्मन बन्धमुक्तावस्थे परमार्थत एव वस्तुभूते द्वैतिना सर्वेषाम्। अत हेयोपादेयतत्साधनसद्भावे शास्त्राद्यर्थवत्त्व स्यात्। अद्वैतिना पुन, द्वैतस्य अपरमार्थत्वात्, अविद्याकृतत्वात् बन्धावस्थायाश्च आत्मन अपरमार्थत्वे निर्विषयत्वात्, शास्त्राद्यानर्थक्यम् इति चेत्, न, आत्मन अवस्थाभेदानुपपत्ते। यदि तावत् आत्मन बन्धमुक्तावस्थे, युगपत् स्याताम्, क्रमेण वा। युगपत् तावत् विरोधात् न सभवत स्थितिगती इव एकस्मिन्। क्रमभावित्वे च, निर्निमित्तत्वे अनिर्मोक्षप्रसङ्ग। अन्यनिमित्तत्वे च स्वत अभावात् अपरमार्थत्वप्रसङ्ग। तथा च सति अभ्युपगमहानि। किंच, बन्धमुक्तावस्थयो पौर्वापर्यनिरूपणायाम् बन्धावस्था पूर्वं प्रकल्प्या, अनादिमती अन्तवती च, तच्च प्रमाणविरुद्धम्। तथा मोक्षावस्था आदिमती अनन्ता च

प्रमाणविरुद्धैव अभ्युपगम्यते । न च अवस्थावत अवस्था न्तर गच्छत नित्यत्वम् उपपादयितु शक्यम् । अथ अनित्यत्वदोषपरिहाराय बन्धमुक्तावस्थाभेदो न कल्प्यते, अत द्वैतिनामपि शास्त्रानर्थक्यादिदोष अपरिहार्य एव, इति समानत्वात् न अद्वैतवादिना परिहर्तव्य दोष ॥

न च शास्त्रानर्थक्यम्, यथाप्रसिद्धाविद्वत्पुरुषविषयत्वात् शास्त्रस्य । अविदुषा हि फलहेत्वो अनात्मनो आत्मदर्शनम्, न विदुषाम्, विदुषा हि फलहेतुभ्याम् आत्मन अन्यत्व-दर्शने सति, तयो अहमिति आत्मदर्शनानुपपत्ते । न हि अत्यन्तमूढ उन्मत्तादिरपि जलाग्न्यो छायाप्रकाशयोर्वा ऐकात्म्य पश्यति, किमुत विवेकी । तस्मात् न विधिप्रतिषेधशास्त्र तावत् फलहेतुभ्याम् आत्मन अन्यत्वदर्शिन भवति । न हि 'देवदत्त, त्वम् इद कुरु' इति कस्मिंश्चित् कर्मणि नियुक्ते, विष्णुमित्र 'अह नियुक्त' इति तत्रस्थ नियोग शृण्वन्नपि प्रतिपद्यते । वियोगविषयविवेकाग्रहणात् तु उपपद्यते प्रतिपत्ति, तथा फलहेत्वोरपि ॥

ननु प्राकृतसबन्धापेक्षया युक्तैव प्रतिपत्ति शास्त्रार्थविषया—फलहेतुभ्याम् अन्यात्मविषयदर्शनेऽपि सति—इष्टफल-हेतौ प्रवर्तित अस्मि, अनिष्टफलहेतोश्च निवर्तित अस्मीति,

यथा पितृपुत्रादीनाम् इतरेतरात्मान्यत्वदर्शने सत्यपि अन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्थप्रतिपत्ति । न, व्यतिरिक्तात्मदर्शनप्रतिपत्ते प्रागेव फलहेत्वो आत्माभिमानस्य सिद्धत्वात् । प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थो हि फलहेतुभ्याम् आत्मन अन्यत्व प्रतिपद्यते, न पूर्वम् । तस्मात् विधिप्रतिषेधशास्त्रम् अविद्वद्विषयम् इति सिद्धम् ॥

ननु 'स्वर्गकामो यजेत' 'न कलञ्ज भक्षयेत्' इत्यादौ आत्मव्यतिरेकदर्शिनाम् अप्रवृत्तौ, केवलदेहाद्यात्मदृष्टीना च, अत कर्तु अभावात् शास्त्रानर्थक्यमिति चेत्, न, यथाप्रसिद्धित एव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्ते । ईश्वरक्षेत्रज्ञैकत्वदर्शी ब्रह्मवित् तावत् न प्रवर्तते । तथा नैरात्म्यवाद्यपि नास्ति परलोक इति न प्रवर्तते । यथाप्रसिद्धितस्तु विधिप्रतिषेधशास्त्रश्रवणान्यथानुपपत्त्या अनुमितात्मास्तित्व आत्मविशेषानभिज्ञ कर्मफलसजाततृष्ण श्रद्दधानतया च प्रवर्तते । इति सर्वेषा न प्रत्यक्षम् । अत न शास्त्रानर्थक्यम् ॥

विवेकिनाम् अप्रवृत्तिदर्शनात् तदनुगामिनाम् अप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थक्यम् इति चेत्, न, कस्यचिदेव विवेकोपपत्ते । अनेकेषु हि प्राणिषु कश्चिदेव विवेकी स्यात्, यथेदानीम् । न च विवेकिनम् अनुवर्तन्ते मूढा, रागादिदोषतन्त्रत्वात्

प्रवृत्ते, अभिचरणादौ च प्रवृत्तिदर्शनात्, स्वाभाव्याच्च प्रवृत्ते — 'स्वभावस्तु प्रवर्तते' इति हि उक्तम् ॥

तस्मात् अविद्यामात्र ससार यथादृष्टविषय एव। न क्षेत्रज्ञस्य केवलस्य अविद्या तत्कार्यं च। न च मिथ्याज्ञान परमार्थवस्तु दूषयितु समर्थम। न हि ऊषरदेश स्नेहेन पङ्कीकर्तुं शक्नोति मरीच्युदकम्। तथा अविद्या क्षेत्रज्ञस्य न किंचित् कर्तुं शक्नोति। अतश्चेदमुक्तम्— 'क्षेत्रज्ञ चापि मा विद्धि,' 'अज्ञानेनावृत ज्ञानम्' इति च ॥

अथ किमिद ससारिणामिव 'अहमवम्' 'ममैवेदम्' इति पण्डितानामपि[2] शृणु, इद तत् पाण्डित्यम्, यत् क्षेत्रे एव आत्मदर्शनम्। यदि पुन क्षेत्रज्ञम् अविक्रिय पश्येयु, तत न भोग कर्म वा आकाङ्क्षेयु 'मम स्यात्' इति। विक्रियैव भोगकर्मणी। अथ एव सति, फलार्थित्वात् अविद्वान् प्रवर्तते। विदुष पुन अविक्रियात्मदर्शिन फलार्थित्वाभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तौ कार्यकरणसघातव्यापारोपरमे निवृत्ति उपचर्यत ॥

इद च अन्यत् पाण्डित्य केषाचित् अस्तु— क्षेत्रज्ञ ईश्वर एव। क्षेत्र च अन्यत् क्षेत्रज्ञस्यैव विषय। अह तु ससारी सुखी दु खी च। ससारोपरमश्च मम कर्तव्य क्षेत्र-

क्षेत्रज्ञविज्ञानेन, ध्यानेन च ईश्वर क्षेत्रज्ञ साक्षात्कृत्वा तत्स्वरूपावस्थानेनेति । यश्च एव बुध्यते, यश्च बोधयति, नासौ क्षेत्रज्ञ इति । एव मन्वान य स पण्डितापशद , ससारमोक्षयो शास्त्रस्य च अर्थवत्त्व करोमीति, आत्महा स्वय मूढ अन्याश्च व्यामोहयति शास्त्रार्थसप्रदायरहितत्वात्, श्रुतहानिम् अश्रुतकल्पना च कुर्वन् । तस्मात् असप्रदायवित् सर्वशास्त्रविदपि मूर्खवदेव उपेक्षणीय ॥

यत्तूक्तम् 'ईश्वरस्य क्षेत्रज्ञैकत्वे ससारित्व प्राप्नोति, क्षेत्र ज्ञाना च ईश्वरैकत्वे ससारिण अभावात् ससाराभावप्रसङ्ग' इति, एतौ दोषौ प्रत्युक्तौ 'विद्याविद्ययो वैलक्षण्याभ्युपगमात्' इति । कथम् ? अविद्यापरिकल्पितदोषेण तद्विषय वस्तु पारमार्थिक न दुष्यतीति । तथा च दृष्टान्त दर्शित — मरीच्यम्भसा ऊषरदेशो न पङ्कीक्रियते इति । ससारिण अभावात् ससाराभावप्रसङ्गदोषोऽपि ससारससारिणो अविद्याकल्पितत्वोपपत्त्या प्रत्युक्त ॥

ननु अविद्यावत्त्वमेव क्षेत्रज्ञस्य ससारित्वदोष । तत्कृत च सुखित्वदु खित्वादि प्रत्यक्षम् उपलभ्यते इति चेत्, न, ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्मत्वात्, ज्ञातु क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषानुपपत्ते । यावत् किंचित् क्षेत्रज्ञस्य दोषजातम् अविद्यमानम् आसञ्ज-

यसि, तस्य ज्ञेयत्वोपपत्ते क्षेत्रधर्मत्वमेव, न क्षेत्रज्ञधर्मत्वम् । न च तेन क्षेत्रज्ञ दुष्यति, ज्ञेयेन ज्ञातु ससर्गानुपपत्ते । यदि हि ससर्ग स्यात्, ज्ञेयत्वमेव नोपपद्येत । यदि आत्मन धर्म अविद्यावत्त्व दु खित्वादि च कथ भो प्रत्यक्षम् उपलभ्यत, कथ वा क्षेत्रज्ञधर्म । 'ज्ञेय च सर्व क्षेत्र ज्ञातैव क्षेत्रज्ञ ' इति अवधारिते, 'अविद्यादु खित्वादे क्षेत्रज्ञविशेषणत्व क्षेत्रज्ञधर्मत्व तस्य च प्रत्यक्षोपलभ्यत्वम्' इति विरुद्धम् उच्यते अ विद्यामात्रावष्टम्भात् केवलम् ॥

अत्र आह—सा अविद्या कस्य इति । यस्य दृश्यते तस्य एव । कस्य दृश्यते इति । अत्र उच्यते— 'अविद्या कस्य दृश्यते?' इति प्रश्न निरर्थक । कथम्? दृश्यते चेत् अविद्या, तद्वन्तमपि पश्यसि । न च तद्वति उप लभ्यमाने 'सा कस्य?' इति प्रश्नो युक्त । न हि गोमति उपलभ्यमाने 'गाव कस्य?' इति प्रश्न अर्थ वान् भवति । ननु विषमो दृष्टान्त । गवा तद्वतश्च प्रत्यक्ष त्वात् तत्सबन्धोऽपि प्रत्यक्ष इति प्रश्नो निरर्थक । न तथा अविद्या तद्वाश्च प्रत्यक्षौ, यत प्रश्न निरर्थक स्यात् । अप्रत्यक्षेण अविद्यावता अविद्यासबन्धे ज्ञाते, किं तव स्यात्? अविद्याया अनर्थहेतुत्वात् परिहर्तव्या स्यात् । यस्य अवि

द्या, स ता परिहरिष्यति । ननु ममैव अविद्या । जानासि तर्हि अविद्या तद्वन्त च आत्मानम् । जानामि, न तु प्रत्य क्षेण । अनुमानेन चेत् जानासि, कथ सबन्धग्रहणम्? न हि तव ज्ञातु ज्ञेयभूतया अविद्यया तत्काले सबन्ध ग्रहीतु शक्यते, अविद्याया विषयत्वेनैव ज्ञातु उपयुक्तत्वात् । न च ज्ञातु अविद्यायाश्च सबन्धस्य य ग्रहीता, ज्ञान च अन्यत् तद्विषय सभवति, अनवस्थाप्राप्ते । यदि ज्ञात्रापि ज्ञेयसब न्धो ज्ञायते, अन्य ज्ञाता कल्प्य स्यात्, तस्यापि अन्य, तस्यापि अन्य इति अनवस्था अपरिहार्या । यदि पुन अ- विद्या ज्ञेया, अन्यद्वा ज्ञेय ज्ञेयमेव । तथा ज्ञातापि ज्ञातैव, न ज्ञेय भवति । यदा च एवम्, अविद्यादु खित्वाद्यै न ज्ञातु क्षेत्रज्ञस्य किंचित् दुष्यति ॥

ननु अयमेव दोष, यत् दोषवत्क्षेत्रविज्ञातृत्वम्, न च विज्ञानस्वरूपस्यैव अविक्रियस्य विज्ञातृत्वोपचारात्, यथा उष्णतामात्रेण अग्ने तप्तिक्रियोपचार, तद्वत् । यथा अत्र भगवता क्रियाकारकफलात्मत्वाभाव आत्मनि स्वत एव दर्शित —अविद्याध्यारोपित एव क्रियाकारकादि आत्मनि उपचर्यते, तथा तत्र तत्र 'य एन वेत्ति हन्तारम्' 'प्रकृते क्रियमाणानि गुणै कर्माणि सर्वश' 'नादत्ते कस्यचित्पा-

पम्' इत्यादिप्रकरणेषु दर्शित । तथैव च व्याख्यातम् अस्माभि । उत्तरेषु च प्रकरणेषु दर्शयिष्याम ॥

हन्त! तर्हि आत्मनि क्रियाकारकफलात्मताया स्वत अभावे, अविद्यया च अध्यारोपितत्वे, कर्माणि अविद्वत्कर्तव्यान्येव, न विदुषाम् इति प्राप्तम्। सत्यम् एव प्राप्तम्, एतदेव च 'न हि देहभृता शक्यम्' इत्यत्र दर्शयिष्याम । सर्वशास्त्रार्थोपसहारप्रकरणे च 'समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा' इत्यत्र विशेषत दर्शयिष्याम । अलम् इह बहुप्रपञ्चनेन, इति उपसह्रियते ॥

'इद शरीरम्' इत्यादिश्लोकोपदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य सग्रहश्लोक अयम् उपन्यस्यते 'तत्क्षेत्र यच्च' इत्यादि, व्याचिख्यासितस्य हि अर्थस्य सग्रहोपन्यास न्याय्य इति—

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।
स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥३॥

यत् निर्दिष्टम् 'इद शरीरम्' इति तत् तच्छब्देन परामृशति । यच्च इद निर्दिष्ट क्षेत्र तत् यादृक् यादृश स्वकीयै धर्मै । च-शब्द समुच्चयार्थ । यद्विकारि य विकार

यस्य तत् यद्विकारि, यत यस्मात् च यत्, कार्यम् उत्पद्यते इति वाक्यशेष । स च य क्षेत्रज्ञ निर्दिष्ट स यत्प्रभाव ये प्रभावा उपाधिकृता शक्तय यस्य स यत्प्रभावश्च । तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो याथात्म्य यथाविशेषित समासेन सक्षेपेण मे मम वाक्यत शृणु, श्रुत्वा अवधारय इत्यर्थ ॥

। तत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्य विवक्षित स्तौति श्रोतृबुद्धिप्ररोचनार्थम्—

ऋषिभिर्बहुधा गीत छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ ४ ॥

ऋषिभि वसिष्ठादिभि बहुधा बहुप्रकार गीत कथितम् । छन्दोभि छन्दासि ऋगादीनि तै छन्दोभि विविधै नानाभावै नानाप्रकारै पृथक् विवेकत गीतम् । किंच, ब्रह्मसूत्रपदैश्च एव ब्रह्मण सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि तै प द्यते गम्यते ज्ञायते इति तानि पदानि उच्यन्ते तैरेव च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यम् 'गीतम्' इति अनुवर्तते । 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्येवमादिभि ब्रह्मसूत्रपदै आत्मा ज्ञायते, हेतुमद्भि युक्तियुक्तै विनिश्चितै नि सशयरूपै निश्चितप्रत्ययोत्पादकै इत्यर्थ ॥

स्तुत्या अभिमुखीभूताय अर्जुनाय आह भगवान्—

महाभूतान्यहंकारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥५॥

महाभूतानि महान्ति च तानि सर्वविकारव्यापकत्वात् भूतानि च सूक्ष्माणि । स्थूलानि तु इन्द्रियगोचरशब्देन अभिधायिष्यन्ते अहकार महाभूतकारणम् अहम्प्रत्ययलक्षण । अहकारकारण बुद्धि अध्यवसायलक्षणा । तत्कारणम् अव्यक्तमेव च, न व्यक्तम् अव्यक्तम् अव्याकृतम् ईश्वरशक्ति 'मम माया दुरत्यया' इत्युक्तम् । एवशब्द प्रकृत्यवधारणार्थं एतावत्येव अष्टधा भिन्ना प्रकृति । च-शब्द भेदसमुच्चयार्थं । इन्द्रियाणि दश, श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्ध्युत्पादकत्वात् बुद्धीन्द्रियाणि, वाक्पाण्यादीनि पञ्च कर्मनिर्वर्तकत्वात् कर्मेन्द्रियाणि, तानि दश । एक च, किं तत्? मन एकादश सकल्पाद्यात्मकम् । पञ्च च इन्द्रियगोचरा शब्दादयो विषया । तानि एतानि साख्या चतुर्विंशतितत्त्वानि आचक्षते ॥

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं संघातश्चेतना धृतिः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥ ६ ॥

इच्छा, यज्जातीय सुखहेतुमर्थम् उपलब्धवान् पूर्वम्, पुन तज्जातीयमुपलभमान तमादातुमिच्छति सुखहेतुरिति, सा इय इच्छा अन्त करणधर्म ज्ञेयत्वात् क्षेत्रम् । तथा द्वेष, यज्जातीयमर्थं दु खहेतुत्वेन अनुभूतवान्, पुन तज्जातीयमर्थमुपलभमान त द्वेष्टि, सोऽय द्वेष ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव । तथा सुखम् अनुकूल प्रसन्नसत्त्वात्मक ज्ञेयत्वात् क्षेत्रमेव । दु ख प्रतिकूलात्मकम्, ज्ञेयत्वात् तदपि क्षेत्रम् । सघात देहेन्द्रियाणा सहृति । तस्यामभिव्यक्तान्त करणवृत्ति, तप्त इव लोहपिण्डे अग्नि आत्मचैतन्याभासरसविद्धा चेतना, सा च क्षेत्र ज्ञेयत्वात् । धृति यया अवसादप्राप्तानि देहेन्द्रियाणि ध्रियन्ते, सा च ज्ञेयत्वात् क्षेत्रम् । सर्वान्त करणधर्मोपलक्षणार्थम् इच्छादिग्रहणम् । यत उक्तमुपसहरति— एतत् क्षेत्र समासेन सविकार सह विकारेण महदादिना उदाहृतम् उक्तम् ॥

यस्य क्षेत्रभेदजातस्य सहृति 'इद शरीर क्षेत्रम्' इति उक्तम्, तत् क्षेत्र व्याख्यात महाभूतादिभेदभिन्न धृत्यन्तम । क्षेत्रज्ञ वक्ष्यमाणविशेषण — यस्य सप्रभावस्य क्षेत्रज्ञस्य परिज्ञानात् अमृतत्व भवति, तम् 'ज्ञेय यत्तत्प्रवक्ष्यामि' इत्यादिना सविशेषण स्वयमेव वक्ष्यति भगवान् । अधुना तु

तज्ज्ञानसाधनगणममानित्वादिलक्षणम्, यस्मिन् सति तज्ज्ञेय-विज्ञाने योग्य अधिकृत भवति, यत्पर सन्यासी ज्ञाननिष्ठ उच्यते, तम्, अमानित्वादिगण ज्ञानसाधनत्वात् ज्ञानशब्द-वाच्य विदधाति भगवान्—

अमानित्वमदम्भित्व-
महिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासन शौच
स्थैर्यमात्मविनिग्रह: ॥ ७ ॥

अमानित्व मानिन भाव मानित्वमात्मन श्लाघनम्, तदभाव अमानित्वम् । अदम्भित्व स्वधर्मप्रकटीकरण दम्भि-त्वम्, तदभाव अदम्भित्वम् । अहिंसा अहिंसन प्राणि-नामपीडनम् । क्षान्ति परापराधप्राप्तौ अविक्रिया । आर्जवम् ऋजुभाव अवक्रत्वम् । आचार्योपासन मोक्षसाधनोपदेष्टु आचार्यस्य शुश्रूषादिप्रयोगेण सेवनम् । शौच कायमलाना मृज्जलाभ्या प्रक्षालनम्, अन्तश्च मनस प्रतिपक्षभावनया रागादिमलानामपनयन शौचम् । स्थैर्य स्थिरभाव, मोक्ष मार्गे एव कृताध्यवसायत्वम् । आत्मविनिग्रह आत्मन अप-कारकस्य आत्मशब्दवाच्यस्य कार्यकरणसघातस्य विनिग्रह

स्वभावेन सर्वत प्रवृत्तस्य सन्मार्गे एव निरोध आत्म-विनिग्रह ॥

किंच—

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहकार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदु.खदोषानुदर्शनम् ॥ ८ ॥

इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु विरागभावो वैराग्यम् अनहकार अहकाराभाव एव च जन्ममृत्युजरा-व्याधिदु खदोषानुदर्शन जन्म च मृत्युश्च जरा च व्याधय-श्च दु खानि च तेषु जन्मादिदु खान्तेषु प्रत्येक दोषानुदर्शनम् । जन्मनि गर्भवासयोनिद्वारनि सरण दोष , तस्य अनु दर्शनमालोचनम् । तथा मृत्यौ दोषानुदर्शनम् । तथा जराया प्रज्ञाशक्तितेजोनिरोधदोषानुदर्शन परिभूतता चेति । तथा व्याधिषु शिरोरोगादिषु दोषानुदर्शनम् । तथा दु खेषु अ-ध्यात्माधिभूताधिदैवनिमित्तेषु । अथवा दु खान्येव दोष दु खदोष तस्य जन्मादिषु पूर्ववत् अनुदर्शनम्— दु ख जन्म, दु ख मृत्यु , दु ख जरा, दु ख व्याधय । दु खनि-मित्तत्वात् जन्मादय दु खम् , न पुन स्वरूपेणैव दु खमि-ति । एव जन्मादिषु दु खदोषानुदशनात् देहेन्द्रियादिविषय

भोगेषु वैराग्यमुपजायते । तत प्रत्यगात्मनि प्रवृत्ति करणानामात्मदर्शनाय । एव ज्ञानहेतुत्वात् ज्ञानमुच्यते जन्मादिदु खदोषानुदर्शनम् ॥

किंच—

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्य च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥ ९ ॥

असक्ति सक्ति सङ्गनिमित्तेषु विषयेषु प्रीतिमात्रम्, तद्भाव असक्ति । अनभिष्वङ्ग अभिष्वङ्गाभाव । अभिष्वङ्गो नाम आसक्तिविशेष एव अनन्यात्मभावनालक्षण , यथा अन्यस्मिन् सुखिनि दु खिनि वा 'अहमेव सुखी, दु खी च,' जीवति मृते वा 'अहमेव जीवामि मरिष्यामि च' इति । क इति आह— पुत्रदारगृहादिषु, पुत्रेषु दारेषु गृहेषु आदिग्रहणात् अन्येष्वपि अत्यन्तेष्टेषु दासवर्गादिषु । तच्च उभय ज्ञानार्थत्वात् ज्ञानमुच्यते । नित्य च समचित्तत्व तुल्यचित्तता । क [2] इष्टानिष्टोपपत्तिषु इष्टानामनिष्टाना च उपपत्तय सम्प्राप्तय तासु इष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यमेव तुल्यचित्तता । इष्टोपपत्तिषु न हृष्यति, न कुप्यति च अनिष्टोपपत्तिषु । तच्च एतत् नित्य समचित्तत्व ज्ञानम् ॥

किंच—

**मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥ १० ॥**

मयि च इश्वरे अनन्ययोगेन अपृथक्समाधिना 'न अन्यो भगवतो वासुदेवात् पर अस्ति, अत स एव न गति ' इत्येव निश्चिता अव्यभिचारिणी बुद्धि अनन्ययोग, तेन भजन भक्ति न व्यभिचरणशीला अव्यभिचारिणी । सा च ज्ञानम् । विविक्तदेशसेवित्वम्, विविक्त स्वभावत सस्कारेण वा अशुच्यादिभि सर्पव्याघ्रादिभिश्च रहित अरण्यनदीपुलिनदेवगृहादिभिर्विविक्तो देश, त सेवितु शील मस्य इति विविक्तदेशसेवी, तद्भाव विवक्तदेशसेवित्वम् । विविक्तेषु हि देशेषु चित्त प्रसीदति यत तत आत्मादिभा वना विविक्ते उपजायते । अत विविक्तदेशसेवित्व ज्ञानमु-च्यते । अरति अरमण जनससदि, जनाना प्राकृताना सस्कारशून्यानाम् अविनीताना ससत् समवाय जनससत्, न सस्कारवता विनीताना ससत्, तस्या ज्ञानोपकारक-त्वात् । अत प्राकृतजनससदि अरति ज्ञानार्थत्वात् ज्ञानम् ॥

किंच—

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् ।
एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञान यदतोऽन्यथा ॥

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वम् आत्मादिविषय ज्ञानम् अध्यात्म ज्ञानम्, तस्मिन् नित्यभाव नित्यत्वम् । अमानित्वादीना ज्ञानसाधनाना भावनापरिपाकनिमित्त तत्त्वज्ञानम्, तस्य अर्थ मोक्ष ससारोपरम , तस्य आलोचन तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्, तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्ति स्यादिति। एतत् अमानित्वादितत्त्वज्ञानाथदर्शनान्तमुक्त ज्ञानम् इति प्रोक्त ज्ञानार्थत्वात् । अज्ञान यत् अत अस्मात् यथोक्तात् अन्यथा विपर्ययेण । मानित्व दम्भित्व हिंसा अक्षान्ति अनार्जवम् इत्यादि अज्ञान विज्ञेय परिहरणाय, ससारप्रवृत्ति कारणत्वात् इति ॥

यथोक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्य किम् इत्याकाङ्क्षायामाह— 'ज्ञेय यत्तत्' इत्यादि । ननु यमा नियमाश्च अमानित्वादय । न तै ज्ञेय ज्ञायते । न हि अमानित्वादि कस्यचित् वस्तुन परिच्छेदक दृष्टम् । सर्वत्रैव च यद्विषय ज्ञान तदेव तस्य ज्ञेयस्य परिच्छेदक दृश्यते । न हि अन्यविषयेण

ज्ञानेन अन्यत् उपलभ्यते, यथा घटविषयेण ज्ञानेन अग्नि । नैष दोष , ज्ञाननिमित्तत्वात् ज्ञानमुच्यते इति हि अवो-चाम , ज्ञानसहकारिकारणत्वाच्च—

ज्ञेय यत्तत्प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते ।
अनादिमत्पर ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥ १२ ॥

ज्ञेय ज्ञातव्य यत् तत् प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण यथावत् वक्ष्यामि । किंफल तत् इति प्ररोचनेन श्रोतु अभिमुखी करणाय आह— यत् ज्ञेय ज्ञात्वा अमृतम् अमृतत्वम् अ-श्नुते, न पुन म्रियते इत्यर्थ । अनादिमत् आदि अस्य अस्तीति आदिमत्, न आदिमत् अनादिमत्, कि तत्? पर निरतिशय ब्रह्म, 'ज्ञेयम्' इति प्रकृतम् ॥

अत्र केचित् 'अनादि मत्परम' इति पद छिन्दन्ति, बहुव्रीहिणा उक्ते अर्थे मतुप आनर्थक्यम् अनिष्ट स्यात् इति । अर्थविशेष च दर्शयन्ति— अह वासुदवाख्या परा शक्ति यस्य तत् मत्परम् इति । सत्यमेवमपुनरुक्त स्यात्, अर्थ चेत् सभवति । न तु अर्थ सभवति, ब्रह्मण सर्ववि-शेषप्रतिषेधेनैव विजिज्ञापयिषितत्वात् 'न सत्तन्नासदुच्य-ते' इति । विशिष्टशक्तिमत्त्वप्रदशन विशेषप्रतिषेधश्च इति

विप्रतिषिद्धम् । तस्मात् मतुप बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोग श्लोकपूरणार्थ ॥

अमृतत्वफल ज्ञेय मया उच्यते इति प्ररोचनेन अभिमुखीकृत्य आह— न सत् तत् ज्ञेयमुच्यते इति न अपि असत् तत् उच्यते ॥

ननु महता परिकरबन्धन कण्ठरवेण उद्घुष्य 'ज्ञेय प्रवक्ष्यामि' इति, अननुरूपमुक्त 'न सत्तन्नासदुच्यते' इति । न, अनुरूपमेव उक्तम् । कथम्? सर्वासु हि उपनिषत्सु ज्ञेय ब्रह्म 'नेति नेति' 'अस्थूलमनणु' इत्यादिविशेषप्रतिषेधेनैव निर्दिश्यते, न 'इद तत्' इति, वाच अगोचरत्वात् ॥

ननु न तदस्ति, यद्वस्तु अस्तिशब्देन नोच्यते । अथ अस्तिशब्देन नोच्यते, नास्ति तत् ज्ञेयम् । विप्रतिषिद्ध च—'ज्ञेय तत्', 'अस्तिशब्देन नोच्यते' इति च । न तावन्नास्ति, नास्तिबुद्ध्यविषयत्वात् ॥

ननु सर्वा बुद्धय अस्तिनास्तिबुद्ध्यनुगता एव । तत्र एव सति ज्ञेयमपि अस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषय वा स्यात्, नास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषय वा स्यात् । न, अतीन्द्रियत्वेन उभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययाविषयत्वात् । यद्धि इन्द्रियगम्य वस्तु

घटादिकम्, तत् अस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषय वा स्यात्, नास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषय वा स्यात्। इद तु ज्ञेयम् अतीन्द्रियत्वेन शब्दैकप्रमाणगम्यत्वात् न घटादिवत् उभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयम् इत्यत 'न सत्तन्नासत्' इति उच्यते॥

यत्तु उक्तम्—विरुद्धमुच्यते, 'ज्ञेय तत्' 'न सत्तन्नासदुच्यते' इति—न विरुद्धम्, 'अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि' इति श्रुते। श्रुतिरपि विरुद्धार्था इति चेत्—यथा यज्ञाय शालामारभ्य 'यद्यमुष्मिँल्लोकेऽस्ति वा न वेति' इत्येवमिति चेत्, न, विदिताविदिताभ्यामन्यत्वश्रुते अवश्यविज्ञेयार्थप्रतिपादनपरत्वात् 'यद्यमुष्मिन्' इत्यादि तु विधिशेष अर्थवाद। उपपत्तेश्च सदसदादिशब्दै ब्रह्म नोच्यते इति। सर्वो हि शब्द अर्थप्रकाशनाय प्रयुक्त, श्रूयमाणश्च श्रोतृभि, जातिक्रियागुणसबन्धद्वारेण सकेतग्रहणसव्यपेक्ष अर्थं प्रत्याययति, न अन्यथा, अदृष्टत्वात्। तत् यथा—'गौ' 'अश्व' इति वा जातित, 'पचति' 'पठति' इति वा क्रियात, 'शुक्ल' 'कृष्ण' इति वा गुणत, 'धनी' 'गोमान्' इति वा सबन्धत। न तु ब्रह्म जातिमत्, अत न सदादिशब्दवाच्यम। नापि गुणवत्, येन

गुणशब्देन उच्येत, निर्गुणत्वात् । नापि क्रियाशब्दवाच्य निष्क्रियत्वात् 'निष्कल निष्क्रिय शान्तम्' इति श्रुते । न च सबन्धी, एकत्वात् । अद्वयत्वात् अविषयत्वात् आत्मत्वाच्च न केनचित् शब्देन उच्यते इति युक्तम्, 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिश्रुतिभिश्च ॥

सच्छब्दप्रत्ययाविषयत्वात् असत्त्वाशङ्कायां ज्ञेयस्य सर्वप्राणिकरणोपाधिद्वारेण तदस्तित्व प्रतिपादयन् तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—

सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोक्षिशिरोमुखम् ।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १३ ॥

सर्वत पाणिपाद सर्वत पाणय पादाश्च अस्य इति सर्वत पाणिपाद तत् ज्ञेयम् । सर्वप्राणिकरणोपाधिभि क्षेत्रज्ञस्य अस्तित्व विभाव्यते । क्षेत्रज्ञश्च क्षेत्रोपाधित उच्यते । क्षेत्र च पाणिपादादिभि अनेकधा भिन्नम् । क्षेत्रोपाधिभेदकृत विशेषजात मिथ्यैव क्षेत्रज्ञस्य, इति तदपनयनेन ज्ञेयत्वमुक्तम् 'न सत्तन्नासदुच्यते' इति । उपाधिकृत मिथ्यारूपमपि अस्तित्वाधिगमाय ज्ञेयधर्मवत् परिकल्प्य उच्यते 'सर्वत पाणिपादम्' इत्यादि । तथा हि सप्रदायविदा वचन-

म—‘अध्यारोपापवादाभ्या निष्प्रपञ्च प्रपञ्च्यते’ इति । सर्वत्र सर्वदेहावयवत्वेन गम्यमाना पाणिपादादय ज्ञेयशक्तिसद्भावनिमित्तस्वकार्या इति ज्ञेयसद्भावे लिङ्गानि ‘ज्ञेयस्य’ इति उपचारत उच्यन्ते । तथा व्याख्येयम् अन्यत् । सर्वत पाणिपाद तत् ज्ञेयम् । सर्वतोक्षिशिरोमुख सर्वत अक्षीणि शिरासि मुखानि च यस्य तत् सर्वतोक्षिशिरोमुखम्, सर्वत श्रुतिमत् श्रुति श्रवणेन्द्रियम्, तत् यस्य तत् श्रुतिमत्, लोके प्राणिनिकाये सर्वम् आवृत्य सव्याप्य तिष्ठति स्थितिं लभते ॥

उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियाध्यारोपणात् ज्ञेयस्य तद्वत्ताशङ्का मा भूत् इत्यवमर्थं श्लोकारम्भ —

सर्वेन्द्रियगुणाभास सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्त सर्वभृच्चैव निर्गुण गुणभोक्तृ च ॥१४॥

सर्वेन्द्रियगुणाभास सर्वाणि च तानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाख्यानि, अन्त करणे च बुद्धिमनसी, ज्ञेयोपाधित्वस्य तुल्यत्वात्, सर्वेन्द्रियग्रहणेन गृह्यन्ते । अपि च, अन्त करणोपाधिद्वारेणैव श्रोत्रादीनामपि उपाधित्वम् इत्यत अन्त करणबहिष्करणोपाधिभूतै सर्वेन्द्रियगुणै

अध्यवसायसकल्पश्रवणवचनादिभि अवभासते इति सर्वे-
न्द्रियगुणाभास सर्वेन्द्रियव्यापारै व्यापृतमिव तत् ज्ञेयम्
इत्यर्थ , 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति श्रुते । कस्मात् पुन
कारणात् न व्यापृतमेवेति गृह्यते इत्यत आह— सर्वे-
न्द्रियविवर्जितम् , सर्वकरणरहितमित्यर्थ । अत न करणव्या-
पारै व्यापृत तत् ज्ञेयम् । यस्तु अय मन्त्र — 'अपाणि-
पादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षु स शृणोत्यकर्ण ' इत्यादि ,
स सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमत् तत् ज्ञेयम् इत्येव
प्रदर्शनार्थ , न तु साक्षादेव जवनादिक्रियावत्त्वप्रदर्शनार्थ ।
'अन्धो मणिमविन्दत्' इत्यादिमन्त्रार्थवत् तस्य मन्त्रस्य अर्थ ।
यस्मात् सर्वकरणवर्जित ज्ञेयम् , तस्मात् असक्त सर्वसश्लेषव-
र्जितम् । यद्यपि एवम् , तथापि सर्वभृच्च एव । सदास्पद हि
सर्व सर्वत्र सद्बुद्ध्यनुगमात् । न हि मृगतृष्णिकादयोऽपि
निरास्पदा भवन्ति । अत सर्वभृत् सर्व बिभर्ति इति ।
स्यात् इद च अन्यत ज्ञेयस्य सत्त्वाधिगमद्वारम्— निर्गुण
सत्त्वरजस्तमासि गुणा तै वर्जित तत् ज्ञेयम् , तथापि
गुणभोक्तृ च गुणाना सत्त्वरजस्तमसा शब्दादिद्वारेण सुख
दु खमोहाकारपरिणताना भोक्तृ च उपलब्धृ च तत् ज्ञेयम्
इत्यर्थ ॥

किंच—

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥

बहिः त्वक्पर्यन्तं देहम् आत्मत्वेन अविद्याकल्पितम् अपेक्ष्य तमेव अवधिं कृत्वा बहिः उच्यते । तथा प्रत्यगात्मानमपेक्ष्य देहमेव अवधिं कृत्वा अन्तः उच्यते । 'बहिरन्तश्च' इत्युक्ते मध्ये अभावे प्राप्ते, इदमुच्यते— अचरं चरमेव च, यत् चराचरं देहाभासमपि तदेव ज्ञेयं यथा रज्जुसर्पाभासः । यदि अचरं चरमेव च स्यात् व्यवहारविषयं सर्वं ज्ञेयम्, किमर्थम् 'इदम्' इति सर्वैः न विज्ञेयम् इति? उच्यते—सत्यं सर्वाभासं तत्, तथापि व्योमवत् सूक्ष्मम् । अतः सूक्ष्मत्वात् स्वेन रूपेण तत् ज्ञेयमपि अविज्ञेयम् अविदुषाम् । विदुषां तु, 'आत्मैवेदं सर्वम्' 'ब्रह्मैवेदं सर्वम्' इत्यादिप्रमाणतः नित्यं विज्ञातम् । अविज्ञाततया दूरस्थं वर्षसहस्रकोट्यापि अविदुषाम् अप्राप्यत्वात् । अन्तिके च तत्, आत्मत्वात् विदुषाम् ॥

किंच—

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥

अविभक्त च प्रतिदेह व्योमवत् तदेकम् । भूतेषु सर्वप्राणिषु विभक्तमिव च स्थित देहेष्वेव विभाव्यमानत्वात् । भूतभर्तृ च भूतानि बिभर्तीति तत् ज्ञेय भूतभर्तृ च स्थितिकाले । प्रलयकाले ग्रसिष्णु ग्रसनशीलम् । उत्पत्तिकाले प्रभविष्णु च प्रभवनशील यथा रज्ज्वादि सर्पादे मिथ्याकल्पितस्य ॥

किंच, सर्वत्र विद्यमानमपि सत् न उपलभ्यते चेत्, ज्ञेय तम तर्हि ? न । किं तर्हि ?—

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते ।
ज्ञानं ज्ञेय ज्ञानगम्य हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥

ज्योतिषाम् आदित्यादीनामपि तत् ज्ञेय ज्योति । आत्मचैतन्यज्योतिषा इद्धानि हि आदित्यादीनि ज्योतींषि दीप्यन्ते, 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्ध' 'तस्य भासा सर्वमिद विभाति' इत्यादिश्रुतिभ्य , स्मृतेश्च इहैव— 'यदादित्यगत तेज ' इत्यादे । तमस अज्ञानात् परम् अस्पृष्टम् उच्यते । ज्ञानादे दु सपादनबुद्ध्या प्राप्तावसादस्य उत्तम्भनार्थमाह— ज्ञानम् अमानित्वादि, ज्ञेयम् 'ज्ञेय यत् तत् प्रवक्ष्यामि' इत्यादिना उक्तम्, ज्ञानगम्यम् ज्ञेयमेव ज्ञात सत् ज्ञानफ-

त्वमिति ज्ञानगम्यमुच्यते, ज्ञायमान तु ज्ञेयम्। तत् एतत् त्रयमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य प्राणिजातस्य विष्ठित विशेषेण स्थिम्। तत्रैव हि त्रय विभाव्यते ॥

यथोक्तार्थोपसहारार्थ अय श्लोक आरभ्यते—

इति क्षेत्र तथा ज्ञान ज्ञेय चोक्त समासतः।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥ १८ ॥

इति एव क्षेत्र महाभूतादि धृत्यन्त तथा ज्ञानम् अमानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनपर्यन्त ज्ञेय च 'ज्ञेय यत् तत्' इत्यादि 'तमस परमुच्यते' इत्येवमन्तम् उक्त समासत सक्षेपत। एतावान् सर्व हि वेदार्थ गीतार्थश्च उपसहृत्य उक्त। अस्मिन् सम्यग्दर्शने क अधिक्रियते इति उच्यते—मद्भक्त मयि ईश्वरे सर्वज्ञे परमगुरौ वासुदेवे समर्पितसर्वात्मभाव, यत् पश्यति शृणोति स्पृशति वा 'सर्वमेव भगवान् वासुदेव' इत्येवग्रहाविष्टबुद्धि मद्भक्त स एतत् यथोक्त सम्यग्दर्शन विज्ञाय, मद्भावाय मम भाव मद्भाव परमात्मभाव तस्मै मद्भावाय उपपद्यते मोक्ष गच्छति ॥

तत्र सप्तमे ईश्वरस्य द्वे प्रकृती उपन्यस्ते, परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे, 'एतद्योनीनि भूतानि' इति च उक्तम्।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वययोर्नित्व कथ भूतानामिति अयमर्थ अधुना उच्यते—

प्रकृति पुरुष चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
विकाराश्च गुणाश्चैव विद्धि प्रकृतिसभवान् ॥

प्रकृतिं पुरुष चैव ईश्वरस्य प्रकृती तौ प्रकृतिपुरुषौ उभावपि अनादी विद्धि, न विद्यते आदि ययो तौ अनादी । नित्येश्वरत्वात् इश्वरस्य तत्प्रकृत्योरपि युक्त नित्यत्वेन भवितुम् । प्रकृतिद्वयवत्त्वमेव हि ईश्वरस्य ईश्वरत्वम् । याभ्या प्रकृतिभ्याम् ईश्वर जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतु , ते द्वे अनादी सत्यौ ससारस्य कारणम् ॥

न आदी अनादी इति तत्पुरुषसमास केचित् वर्णयन्ति । तेन हि किल ईश्वरस्य कारणत्व सिध्यति । यदि पुन प्रकृतिपुरुषावेव नित्यौ स्याता तत्कृतमेव जगत् न ईश्वरस्य जगत कर्तृत्वम् । तत् असत्, प्राक् प्रकृतिपुरुषयो उत्पत्ते ईशितव्याभावात् ईश्वरस्य अनीश्वरत्वप्रसङ्गात्, ससारस्य निर्निमित्तत्वे अनिर्मोक्षप्रसङ्गात् शास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात् बन्धमोक्षाभावप्रसङ्गाच्च । नित्यत्वे पुन ईश्वरस्य प्रकृत्यो सर्वमेतत् उपपन्न भवेत् । कथम् ?

विकाराश्च गुणाश्चैव वक्ष्यमाणान्विकारान् बुद्धयादिदेहे न्द्रियान्तान् गुणाश्च सुखदु खमोहप्रत्ययाकारपरिणतान् विद्धि जानीहि प्रकृतिसभवान्, प्रकृति ईश्वरस्य विकारकारणश क्ति त्रिगुणात्मिका माया, सा सभवो येषा विकाराणा गुणाना च तान् विकारान् गुणाश्च विद्धि प्रकृतिसभवान् प्रकृतिपरिणामान् ॥

के पुन ते विकारा गुणाश्च प्रकृतिसभवा —

कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषः सुखदु.खानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२०॥

कार्यकरणकर्तृत्वे—कार्य शरीर करणानि तत्स्थानि त्रयोदश । देहस्यारम्भकाणि भूतानि पञ्च विषयाश्च प्रकृतिसभवा विकारा पूर्वोक्ता इह कार्यग्रहणेन गृह्यन्ते । गुणाश्च प्रकृतिसभवा सुखदु खमोहात्मका करणाश्रयत्वात् करणग्रहणेन गृह्यन्ते । तेषा कार्यकरणाना कर्तृत्वम् उत्पादकत्व यत् तत् कार्यकरणकर्तृत्व तस्मिन् कार्यकरणकर्तृत्वे हेतु कारणम् आरम्भकत्वेन प्रकृति उच्यते । एव कार्यकरणकर्तृत्वेन ससारस्य कारण प्रकृति । कार्यकारणकर्तृत्वे इत्यस्मि न्नपि पाठे, कार्य यत् यस्य परिणाम तत् तस्य कार्य वि-

कार विकारि कारण तयो विकारविकारिणो कार्यकारण-
यो कर्तृत्वे इति । अथवा, षोडश विकारा कार्यं सप्त
प्रकृतिविकृतय कारणम् तान्येव कार्यकारणान्युच्यन्ते तेषा
कर्तृत्वे हेतु प्रकृति उच्यते, आरम्भकत्वेनैव । पुरुषश्च स-
सारस्य कारण यथा स्यात् तत् उच्यते—पुरुष जीव क्षेत्र-
ज्ञ भोक्ता इति पर्याय , सुखदु खाना भोग्याना भोक्तृत्वे
उपलब्धृत्वे हेतु उच्यते ॥

कथ पुन अनेन कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदु खभोक्तृ-
त्वेन च प्रकृतिपुरुषयो ससारकारणत्वमुच्यते इति, अत्र
उच्यते— कार्यकरणसुखदु खरूपेण हेतुफलात्मना प्रकृते
परिणामाभावे, पुरुषस्य च चेतनस्य असति तदुपलब्धृत्वे,
कुत ससार स्यात् ? यदा पुन कार्यकरणसुखदु खस्वरू-
पेण हेतुफलात्मना परिणतया प्रकृत्या भोग्यया पुरुषस्य तद्वि-
परीतस्य भोक्तृत्वेन अविद्यारूप सयोग स्यात् , तदा
ससार स्यात् इति । अत यत् प्रकृतिपुरुषयो कार्यकरण-
कर्तृत्वेन सुखदु खभोक्तृत्वेन च ससारकारणत्वमुक्तम् , तत्
युक्तम् । क पुन अय ससारो नाम ? सुखदु खसभोग
ससार । पुरुषस्य च सुखदु खाना सभोक्तृत्व ससारित्व-
मिति ॥

यत् पुरुषस्य सुखदु खाना भोक्तृत्व ससारित्वम् इति उक्त तस्य तत् किंनिमित्तमिति उच्यते—

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् ।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥ २१ ॥

पुरुष भोक्ता प्रकृतिस्थ प्रकृतौ अविद्यालक्षणाया कार्य-करणरूपेण परिणताया स्थित प्रकृतिस्थ , प्रकृतिमात्मत्वेन गत इत्येतत्, हि यस्मात्, तस्मात् भुङ्क्ते उपलभते इत्य-र्थ । प्रकृतिजान् प्रकृतित जातान् सुखदु खमोहाकारा भिव्यक्तान् गुणान् 'सुखी, दु खी, मूढ , पण्डित अहम्' इत्येवम् । सत्यामपि अविद्याया सुखदु खमोहेषु गुणषु भु-ज्यमानेषु य सङ्ग आत्मभाव ससारस्य स प्रधान कार-ण जन्मन , 'स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति' इत्यादि-श्रुते । तदेतत् आह— कारण हेतु गुणसङ्ग गुणेषु सङ्ग अस्य पुरुषस्य भोक्तु सदसद्योनिजन्मसु, सत्यश्च असत्यश्च योनय सदसद्योनय तासु सदसद्योनिषु जन्मानि सदसद्यो-निजन्मानि, तेषु सदसद्योनिजन्मसु विषयभूतेषु कारण गुणस-ङ्ग । अथवा, सदसद्योनिजन्मसु अस्य ससारस्य कारण गुण-सङ्ग इति ससारपदमध्याहार्यम् । सद्योनय देवादियोनय ,

असद्योनय पश्वादियोनय । सामर्थ्यात् सदसद्योनय मनुष्ययोनयोऽपि अविरुद्धा द्रष्टव्या ॥

एतत् उक्त भवति— प्रकृतिस्थत्वाख्या अविद्या, गुणेषु च सङ्ग काम, ससारस्य कारणमिति । तस्य परिवर्जनाय उच्यते । अस्य च निवृत्तिकारण ज्ञानवैराग्ये ससन्यासे गीताशास्त्रे प्रसिद्धम् । तच्च ज्ञान पुरस्तात् उपन्यस्त क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयम् 'यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते' इति । उक्त च अन्यापोहेन अतद्धर्माध्यारोपेण च ॥

तस्यैव पुन साक्षात् निर्देश क्रियते—

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वर ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥

उपद्रष्टा समीपस्थ सन् द्रष्टा स्वयम् अव्यापृत । यथा ऋत्विग्यजमानेषु यज्ञकर्मव्यापृतेषु तटस्थ अन्य अव्यापृत यज्ञविद्याकुशल ऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणाम् ईक्षिता, तद्वच्च कार्यकरणव्यापारेषु अव्यापृत अन्य तद्विलक्षण तेषा कार्यकरणाना सव्यापाराणा सामीप्येन द्रष्टा उपद्रष्टा । अथवा, देहचक्षुर्मनोबुद्ध्यात्मान द्रष्टार, तेषा बाह्य द्रष्टा देह, तत आरभ्य अन्तरतमश्च प्रत्यक् समीपे

आत्मा द्रष्टा, यत पर अन्तरतम नास्ति द्रष्टा, स अति शयसामीप्येन द्रष्टृत्वात् उपद्रष्टा स्यात् । यज्ञोपद्रष्टृवद्वा सर्वविषयीकरणात् उपद्रष्टा । अनुमन्ता च, अनुमोदनम् अनुमनन कुर्वत्सु तत्क्रियासु परितोष, तत्कर्ता अनुम ता च । अथवा, अनुमन्ता, कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयम् अप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुकूल विभाव्यते, तेन अनुमन्ता । अथवा, प्रवृत्तान् स्वव्यापारेषु तत्साक्षिभूत कदाचिदपि न निवारयति इति अनुमन्ता । भर्ता, भरण नाम देहेन्द्रिय मनोबुद्धीना सहताना चैतन्यात्मपारार्थ्येन निमित्तभूतेन चैतन्याभासाना यत् स्वरूपधारणम्, तत् चैतन्यात्मकृतमेव इति भर्ता आत्मा इति उच्यते । भोक्ता, अग्न्युष्णवत् नित्यचैतन्यस्वरूपेण बुद्धे सुखदु खमोहात्मका प्रत्यया सर्वविषयविषया चैतन्यात्मग्रस्ता इव जायमाना विभक्ता विभाव्यन्ते इति भोक्ता आत्मा उच्यते । महेश्वर, सर्वात्मत्वात् स्वतन्त्रत्वाच्च महान् ईश्वरश्च इति महेश्वर । परमात्मा, देहादीना बुद्ध्यन्ताना प्रत्यगात्मत्वेन कल्पितानाम् अविद्यया परम उपद्रष्टृत्वादिलक्षण आत्मा इति परमात्मा । स अत 'परमात्मा' इत्यनेन शब्दन च अपि उक्त कथित श्रुतौ । क असौ? अस्मिन् देहे पुरुष

पर अव्यक्तात्, 'उत्तम पुरुषस्त्वन्य परमात्मेत्युदाहृत ' इति य वक्ष्यमाण ॥

'क्षेत्रज्ञ चापि मा विद्धि' इति उपन्यस्त व्याख्याय उपसहृतश्च, तमेत यथोक्तलक्षणम् आत्मानम्—

**य एव वेत्ति पुरुष प्रकृतिं च गुणैः सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥**

य एव यथोक्तप्रकारेण वेत्ति पुरुष साक्षात् अहमिति प्रकृतिं च यथोक्ताम् अविद्यालक्षणा गुणै स्वविकारै सह निवर्तिताम् अभावम् आपादिता विद्यया, सर्वथा सर्वप्रकारेण वर्तमानोऽपि स भूय पुन पतिते अस्मिन् विद्वच्छरीरे देहान्तराय न अभिजायते न उत्पद्यते, देहान्तर न गृह्णाति इत्यर्थ । अपिशब्दात् किमु वक्तव्य स्ववृत्तस्थो न जायते इति अभिप्राय ॥

ननु, यद्यपि ज्ञानोत्पत्त्यनन्तर पुनर्जन्माभाव उक्त, तथापि प्राक् ज्ञानोत्पत्ते कृताना कर्मणाम् उत्तरकालभाविना च, यानि च अतिक्रान्तानेकजन्मकृतानि तेषा च, फलमदत्त्वा नाशो न युक्त इति, स्यु त्रीणि जन्मानि, कृतविप्रणाशो हि न युक्त इति, यथा फले प्रवृत्तानाम्

आरब्धजन्मना कर्मणाम् । न च कर्मणा विशेष अवगम्यते । तस्मात् त्रिप्रकाराण्यपि कर्माणि त्रीणि जन्मानि आरभेरन्, सहतानि वा सर्वाणि एक जन्म आरभेरन् । अन्यथा कृतविनाशे सति सर्वत्र अनाश्वासप्रसङ्ग , शास्त्रानर्थक्य च स्यात् । इत्यत इदमयुक्तमुक्तम् 'न स भूयोऽभिजायते' इति । न, 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि' 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' 'तस्य तावदेव चिरम्' 'इषीकातूलवत् सर्वाणि कर्माणि प्रदूयन्ते' इत्यादिश्रुतिशतेभ्य उक्तो विदुष सर्वकर्मदाह । इहापि च उक्त 'यथैधासि' इत्यादिना सर्वकर्मदाह , वक्ष्यति च । उपपत्तेश्च— अविद्याकामक्लेशबीजनिमित्तानि हि कर्माणि जन्मान्तराङ्कुरम् आरभन्ते, इहापि च 'साहकाराभिसधीनि कर्माणि फलारम्भकाणि, न इतराणि' इति तत्र तत्र भगवता उक्तम् । 'बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुन । ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा सपद्यते पुन ' इति च । अस्तु तावत् ज्ञानोत्पत्त्युत्तरकालकृताना कर्मणा ज्ञानेन दाह ज्ञानसहभावित्वात् । न तु इह जन्मनि ज्ञानोत्पत्ते प्राक् कृताना कर्मणा अतीतजन्मकृताना च दाह युक्त । न, 'सर्वकर्माणि' इति विशेषणात् । ज्ञानोत्तरकालभाविनामेव सर्वकर्मणाम् इति चेत्, न, सकोचे

कारणानुपपत्ते । यत्तु उक्तम् 'यथा वर्तमानजन्मारम्भकाणि कर्माणि न क्षीयन्ते फलदानाय प्रवृत्तान्येव सत्यपि ज्ञाने, तथा अनारब्धफलानामपि कर्मणा क्षयो न युक्त' इति, तत् असत् । कथम्? तेषा मुक्तेषुवत् प्रवृत्तफलत्वात् । यथा पूर्व लक्ष्यवेधाय मुक्त इषु धनुष लक्ष्यवेधोत्तरकालमपि आरब्धवेगक्षयात् पतनेनैव निवर्तते, एव शरीरारम्भक कर्म शरीरस्थितिप्रयोजने निवृत्तेऽपि, आ सस्कारवेगक्षयात पूर्ववत् वर्तते एव । यथा स एव इषु प्रवृत्तिनिमित्तानारब्धवेगस्तु अमुक्तो धनुषि प्रयुक्तोऽपि उपसह्रियते, तथा अनारब्धफलानि कर्माणि स्वाश्रयस्थान्येव ज्ञानेन निर्बीजीक्रियन्ते इति, पतिते अस्मिन् विद्वच्छरीरे 'न स भूयोऽभिजायते' इति युक्तमेव उक्तमिति सिद्धम् ॥

अत्र आत्मदर्शने उपायविकल्पा इमे ध्यानादय उच्यन्ते—

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।
अन्ये साख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥ २४ ॥

ध्यानेन, ध्यान नाम शब्दादिभ्यो विषयेभ्य श्रोत्रादीनि करणानि मनसि उपसहृत्य, मनश्च प्रत्यक्चेतयितरि, एकाग्रतया यत् चिन्तन तत् ध्यानम्, तथा, ध्यायतीव बक,

ध्यायतीव पृथिवी, ध्यायन्तीव पर्वता इति उपमोपादा-नात् । तैलधारावत् सतत अविच्छिन्नप्रत्ययो ध्यानम्, तेन ध्यानेन आत्मनि बुद्धौ पश्यन्ति आत्मान प्रत्यक्चेतनम् आत्मना स्वेनैव प्रत्यक्चेतनेन ध्यानसस्कृतेन अन्त करणेन केचित् योगिन । अन्ये साख्येन योगेन, साख्य नाम 'इमे सत्त्वरजस्तमासि गुणा मया दृश्या अह तेभ्योऽन्य तद्वृत्ति-साक्षिभूत नित्य गुणविलक्षण आत्मा' इति चिन्तनम् एष साख्यो योग, तेन 'पश्यन्ति आत्मानमात्मना' इति वर्तते । कर्मयोगेन, कर्मैव योग, ईश्वरार्पणबुद्ध्या अनुष्ठीयमान घटनरूप योगार्थत्वात् योग उच्यते गुणत, तेन सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण च अपरे ॥

अन्ये त्वेवमजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्यु श्रुतिपरायणा ॥

अन्ये तु एषु विकल्पेषु अन्यतमेनापि एव यथोक्तम् आत्मानम् अजानन्त अन्येभ्य आचार्येभ्य श्रुत्वा 'इदमेव चिन्तयत' इति उक्ता उपासते श्रद्दधाना सन्त चिन्तयन्ति । तेऽपि च अतितरन्त्येव अतिक्रामन्त्येव मृत्युम्, मृत्युयुक्त ससारम् इत्येतत् । श्रुतिपरायणा श्रुति श्रवण

परम् अयन गमन मोक्षमार्गप्रवृत्तौ पर साधन येषा ते श्रुतिपरायणा , केवलपरोपदेशप्रमाणा स्वय विवेकरहिता इत्यभिप्राय । किमु वक्तव्यम् प्रमाण प्रति स्वतन्त्रा विवेकिन मृत्युम् अतितरन्ति इति अभिप्राय ॥

क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वविषय ज्ञान मोक्षसाधनम् 'यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते' इत्युक्तम्, तत् कस्मात् हेतोरिति, तद्धेतुप्रदर्शनार्थं श्लोक आरभ्यते—

यावत्सजायते किंचित्सत्त्व स्थावरजङ्गमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ २६ ॥

यावत् यत् किंचित् सजायते समुत्पद्यत सत्त्व वस्तु, किम् अविशेषेण ? नेत्याह— स्थावरजङ्गम स्थावर जङ्गम च क्षेत्रक्षेत्रज्ञसयोगात् तत् जायते इत्येव विद्धि जानीहि भरतर्षभ ॥

क पुन अय क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो सयोग अभिप्रेत ? न तावत् रज्ज्वेव घटस्य अवयवसश्लेषद्वारक सबन्धविशेष सयोग क्षेत्रेण क्षेत्रज्ञस्य सभवति, आकाशवत् निरवयवत्वात् । नापि समवायलक्षण तन्तुपटयोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञया इतरेतरकार्यकारणभावानभ्युपगमात् इति, उच्यते— क्षेत्र-

क्षेत्रज्ञयो विषयविषयिणो भिन्नस्वभावयो इतरेतरतद्धर्माध्यासलक्षण सयोग क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपविवेकाभावनिबन्धन, रज्जुशुक्तिकादीना तद्विवेकज्ञानाभावात् अध्यारोपितसर्परजतादिसयोगवत्। स अय अध्यासस्वरूप क्षेत्रक्षेत्रज्ञसयोग मिथ्याज्ञानलक्षण। यथाशास्त्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणभेदपरिज्ञानपूर्वक प्राक् दर्शितरूपात् क्षेत्रात् मुञ्जादिव इषीका यथोक्तलक्षण क्षेत्रज्ञ प्रविभज्य 'न सत्तन्नासदुच्यते' इत्यनेन निरस्तसर्वोपाधिविशेष ज्ञेय ब्रह्मस्वरूपेण य पश्यति, क्षेत्र च मायानिर्मितहस्तिस्वप्नदृष्टवस्तुगन्धर्वनगरादिवत् 'असदेव सदिव अवभासते' इति एव निश्चितविज्ञान य, तस्य यथोक्तसम्यग्दर्शनविरोधात् अपगच्छति मिथ्याज्ञानम्। तस्य जन्महेतो अपगमात् 'य एव वेत्ति पुरुष प्रकृति च गुणै सह' इत्यनेन 'विद्वान् भूय न अभिजायते' इति यत् उक्तम्, तत् उपपन्नमुक्तम्॥

'न स भूयोऽभिजायते' इति सम्यग्दर्शनफलम् अविद्यादिससारबीजनिवृत्तिद्वारेण जन्माभाव उक्त। जन्मकारण च अविद्यानिमित्तक क्षेत्रक्षेत्रज्ञसयोग उक्त, अत तस्या अविद्याया निवर्तक सम्यग्दर्शनम् उक्तमपि पुन शब्दान्तरेण उच्यते—

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् ।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥

समं निर्विशेषं तिष्ठन्तं स्थितिं कुर्वन्तम्, क? सर्वेषु समस्तेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्राणिषु, कम्? परमेश्वरं देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यव्यक्तात्मनः अपेक्ष्य परमेश्वरः, तं सर्वेषु भूतेषु समं तिष्ठन्तम् । तानि विशिनष्टि विनश्यत्सु इति, तं च परमेश्वरम् अविनश्यन्तम् इति, भूतानां परमेश्वरस्य च अत्यन्तवैलक्षण्यप्रदर्शनार्थम् । कथम्? सर्वेषां हि भावविकाराणां जनिलक्षणः भावविकारो मूलम्, जन्मोत्तरकालभाविनः अन्ये सर्वे भावविकाराः विनाशान्ताः, विनाशात् परो न कश्चित् अस्ति भावविकारः, भावाभावात् । सति हि धर्मिणि धर्माः भवन्ति । अतः अन्त्यभावविकाराभावानुवादेन पूर्वभाविनः सर्वे भावविकाराः प्रतिषिद्धा भवन्ति सह कार्यैः । तस्मात् सर्वभूतैः वैलक्षण्यम् अत्यन्तमेव परमेश्वरस्य सिद्धम्, निर्विशेषत्वम् एकत्वं च । यः एवं यथोक्तं परमेश्वरं पश्यति, सः पश्यति ॥

ननु सर्वोऽपि लोकः पश्यति, किं विशेषणेन इति । सत्यं पश्यति, किं तु विपरीतं पश्यति । अतः विशिनष्टि—स एव पश्यतीति । यथा तिमिरदृष्टिः अनेकं चन्द्रं पश्यति,

तमपेक्ष्य एकचन्द्रदर्शी विशिष्यते— स एव पश्यतीति, तथा इहापि एकम् अविभक्त यथोक्त आत्मान य पश्यति, स विभक्तानेकात्मविपरीतदर्शिभ्य विशिष्यते—स एव पश्यतीति। इतरे पश्यन्तोऽपि न पश्यन्ति, विपरीतदर्शित्वात् अनेकचन्द्रदर्शिवत् इत्यर्थ ॥

यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य फलवचनेन स्तुति कर्तव्या इति श्लोक आरभ्यते—

सम पश्यन्हि सर्वत्र
समवस्थितमीश्वरम्।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं
ततो याति परा गतिम् ॥ २८ ॥

सम पश्यन् उपलभमान हि यस्मात् सर्वत्र सर्वभूतेषु समवस्थित तुल्यतया अवस्थितम् ईश्वरम् अतीतानन्तरश्लोकोक्तलक्षणमित्यर्थ । सम पश्यन् किम्? न हिनस्ति हिंसा न करोति आत्मना स्वेनैव स्वमात्मानम्। तत तदहिंसनात् याति परा प्रकृष्टा गतिं मोक्षाख्याम् ॥

ननु नैव कश्चित् प्राणी स्वय स्वम् आत्मान हिनस्ति। कथम् उच्यते अप्राप्तम् 'न हिनस्ति' इति? यथा 'न

पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे' इत्यादि । नैष दोष , अज्ञा नाम् आत्मतिरस्करणोपपत्ते । सर्वो हि अज्ञ अत्यन्तप्रसिद्ध साक्षात् अपरोक्षात् आत्मान तिरस्कृत्य अनात्मानम् आत्मत्वेन परिगृह्य, तमपि धर्माधर्मौ कृत्वा उपात्तम् आत्मान हत्वा अन्यम् आत्मानम् उपादत्ते नव त चैव हत्वा अन्यमेव तमपि हत्वा अन्यम् इत्येवम् उपात्तमुपात्तम् आत्मान हन्ति, इति आत्महा सर्व अज्ञ । यस्तु परमार्थात्मा, असावपि सर्वदा अविद्यया हत इव, विद्यमानफलाभावात्, इति सर्वे आत्महन एव अविद्वास । यस्तु इतर यथोक्तात्मदर्शी, स उभयथापि आत्मना आत्मान न हिनस्ति न हन्ति । तत याति परा गतिम् यथोक्त फल तस्य भवति इत्यर्थ ॥

सर्वभूतस्थम् ईश्वर सम पश्यन् न हिनस्ति आत्मना आत्मानम्' इति उक्तम् । तत् अनुपपन्न स्वगुणकर्मवैलक्षण्यभेदभिन्नेषु आत्मसु, इत्येतत् आशङ्क्य आह---

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः ।
यः पश्यति तथात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥

प्रकृत्या प्रकृति भगवत माया त्रिगुणात्मिका, 'माया तु प्रकृतिं विद्यात्' इति मन्त्रवर्णात्, तया प्रकृत्यैव च

न अन्येन महदादिकार्यकारणाकारपरिणतया कर्माणि वाङ्म न कायारभ्याणि क्रियमाणानि निर्वर्त्यमानानि सर्वश सर्वं प्रकारै य पश्यति उपलभते, तथा आत्मान क्षेत्रज्ञम् अकर्तार सर्वोपाधिविवर्जित स पश्यति, स परमार्थ दर्शी इत्यभिप्राय , निर्गुणस्य अकर्तु निर्विशेषस्य आकाशस्येव भेदे प्रमाणानुपपत्ति इत्यर्थ ॥

पुनरपि तदेव सम्यग्दर्शन शब्दान्तरेण प्रपञ्चयति—

यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तार ब्रह्म सपद्यते तदा ॥ ३० ॥

यदा यस्मिन् काले भूतपृथग्भाव भूताना पृथग्भाव पृथक्त्वम् एकस्मिन् आत्मनि स्थित एकस्थम् अनुपश्यति शास्त्राचार्योपदेशम्, अनु आत्मान प्रत्यक्षत्वेन पश्यति 'आत्मैव इद सर्वम्' इति, तत एव च तस्मादेव च विस्तार उत्पत्तिं विकासम् 'आत्मत प्राण आत्मत आशा आत्मत स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोऽन्नम्' इत्येवमादिप्रकारै विस्तार यदा पश्यति, ब्रह्म सपद्यते ब्रह्मैव भवति तदा तस्मिन् काले इत्यर्थ ॥

एकस्य आत्मान सर्वदेहात्मत्वे तद्दोषसबन्धे प्राप्ते, इदम् उच्यते—

अनादित्वान्निर्गुणत्वा-
त्परमात्मायमव्यय' ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय
न करोति न लिप्यते ॥ ३१ ॥

अनादित्वात् अनादे भाव अनादित्वम्, आदि कारणम्, तत् यस्य नास्ति तत् अनादि । यद्धि आदिमत् तत् स्वेन आत्मना व्यति, अय तु अनादित्वात् निरवयव इति कृत्वा न व्येति । तथा निर्गुणत्वात् । सगुणो हि गुणव्ययात् व्येति, अय तु निर्गुणत्वाच्च न व्येति, इति परमात्मा अयम् अव्यय , न अस्य व्यया विद्यते इति अव्यय । यत एवमत शरीरस्थोऽपि, शरीरेषु आत्मन उपलब्धि भवतीति शरीरस्थ उच्यते, तथापि न करोति । तदकरणादेव तत्फलेन न लिप्यते । यो हि कर्ता, स कर्मफलेन लिप्यते । अय तु अकर्ता, अत न फलेन लिप्यते इत्यथ ॥

क पुन देहेषु करोति लिप्यते च? यदि तावत् अन्य परमात्मनो देही करोति लिप्यते च, तत इदम् अनुपपन्नम् उक्त क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वम् 'क्षेत्रज्ञ चापि मा विद्धि' इत्यादि ।

अथ नास्ति ईश्वरादन्यो देही, कः करोति लिप्यते च? इति वाच्यम्, परो वा नास्ति इति सर्वथा दुर्विज्ञेयं दुर्वाच्यं च इति भगवत्प्रोक्तम् औपनिषदं दर्शनं परित्यक्तं वैशेषिकैः साङ्ख्यार्हतबौद्धैश्च। तत्र अयं परिहारो भगवता स्वेनैव उक्तः 'स्वभावस्तु प्रवर्तते' इति। अविद्यामात्रस्वभावो हि करोति लिप्यते इति व्यवहारो भवति, न तु परमार्थतः एकस्मिन् परमात्मनि तत् अस्ति। अतः एतस्मिन् परमार्थसांख्यदर्शने स्थितानां ज्ञाननिष्ठानां परमहंसपरिव्राजकानां तिरस्कृताविद्याव्यवहाराणां कर्माधिकारो नास्ति इति तत्र तत्र दर्शितं भगवता॥

किमिव न करोति न लिप्यते इति अत्र दृष्टान्तमाह—

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्या
दाकाशं नोपलिप्यते।
सर्वत्रावस्थितो देहे
तथात्मा नोपलिप्यते॥ ३२॥

यथा सर्वगतं व्यापि अपि सत् सौक्ष्म्यात् सूक्ष्मभावात् आकाशं खं न उपलिप्यते न संबध्यते, सर्वत्र अवस्थितः देहे तथा आत्मा न उपलिप्यते॥

किंच—

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिम रविः ।
क्षेत्र क्षेत्री तथा कृत्स्न प्रकाशयति भारत ॥

यथा प्रकाशयति अवभासयति एक कृत्स्न लोकम् इम रवि सविता आदित्य , तथा तद्वत् महाभूतादि धृत्यन्त क्षेत्रम् एक सन् प्रकाशयति । क ? क्षेत्री परमात्मा इत्यर्थ । रविदृष्टान्त अत्र आत्मन उभयार्थोऽपि भवति—रविवत् सर्वक्षेत्रेषु एक एव आत्मा, अलेपकश्च इति ॥

समस्ताध्यायार्थोपसहारार्थ अय श्लोक —

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तर ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्ष च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्या सहिताया वैयासिक्या
भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म-
विद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसवादे
प्रकृतिपुरुषविवेकयोगो नाम
त्रयोदशोऽध्यायः ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो यथाव्याख्यातयो एव यथाप्रदर्शितप्रकारेण अन्तरम् इतरेतरवैलक्षण्यविशेष ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्यप्रसादोपदेशजनितम् आत्मप्रत्ययिक ज्ञान चक्षु , तेन ज्ञानचक्षुषा, भूतप्रकृतिमोक्ष च, भूताना प्रकृति अविद्यालक्षणा अव्यक्ताख्या, तस्या भूतप्रकृते मोक्षणम् अभावगमन च ये विदु विजानन्ति, यान्ति गच्छन्ति ते पर परमात्मतत्त्व ब्रह्म, न पुन देह आददते इत्यर्थ ॥

इति श्रीमत्परमहसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोवि दभगवत्पूज्यपाद शिष्यस्य श्रीमच्छकरभगवत कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये त्रयोदशोऽध्याय ॥

श्रीमच्छकरभगवत्पादविरचितम्

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्

चतुर्दशोऽध्यायः

चतुर्दशोऽध्यायः ॥

—— ❀ ——
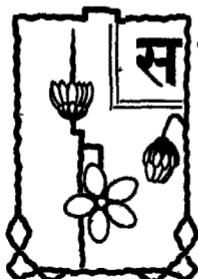
सर्वम् उत्पद्यमान क्षेत्रक्षेत्रज्ञसयोगात् उत्पद्यते इति उक्तम् । तत् कथमिति, तत्प्रदर्शनार्थम् 'पर भूय ' इत्यादि अध्याय आरभ्यते । अथवा, ईश्वरपरतन्त्रयो क्षेत्रक्षेत्रज्ञयो जगत्कारणत्व न तु साख्यानामिव स्वतन्त्रयो इत्येवमर्थम् । प्रकृतिस्थत्व गुणेषु च सङ्ग ससारकारणम् इति उक्तम् । कस्मिन् गुणे कथ सङ्ग ? के वा गुणा ? कथ वा ते बध्नन्ति इति ? गुणेभ्यश्च मोक्षण कथ स्यात् ? मुक्तस्य च लक्षण वक्तव्यम्, इत्येवमर्थ च भगवान् उवाच—

श्रीभगवानुवाच—

पर भूयः प्रवक्ष्यामि
ज्ञानाना ज्ञानमुत्तमम् ।
यज्ज्ञात्वा मुनयः सर्वे
परा सिद्धिमितो गताः ॥ १ ॥

पर ज्ञानम् इति व्यवहितेन सबन्ध, भूय पुन पूर्वेषु सर्वेष्वध्यायेषु असकृत् उक्तमपि प्रवक्ष्यामि। तच्च पर परवस्तुविषयत्वात्। किं तत्? ज्ञान सर्वेषा ज्ञानानाम उत्तमम्, उत्तमफलत्वात्। ज्ञानानाम् इति न अमानित्वादीनाम्, किं तर्हि? यज्ञादिज्ञेयवस्तुविषयाणाम् इति। तानि न मोक्षाय, इद तु मोक्षाय इति परोत्तमशब्दाभ्या स्तौति श्रोतृबुद्धिरुच्युत्पादनार्थम्। यत् ज्ञात्वा यत् ज्ञान ज्ञात्वा प्राप्य मुनय सन्यासिन मननशीला सर्वे परा सिद्धिं मोक्षाख्याम् इत अस्मात् देहबन्धनात् ऊर्ध्वं गता प्राप्ता ॥

अस्याश्च सिद्धे ऐकान्तिकत्व दर्शयति—

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागता।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥

इद ज्ञान यथोक्तमुपाश्रित्य, ज्ञानसाधनम् अनुष्ठाय इत्येतत्, मम परमेश्वरस्य साधर्म्यं मत्स्वरूपताम् आगता प्राप्ता इत्यर्थ। न तु समानधर्मता साधर्म्यम्, क्षेत्रज्ञेश्वरयो भेदानभ्युपगमात् गीताशास्त्रे। फलवादश्च अय स्तुत्यर्थम् उच्यते। सर्गेऽपि सृष्टिकालेऽपि न उपजायन्ते। न उत्पद्यन्ते। प्रलये ब्रह्मणोऽपि विनाशकाले न व्यथन्ति च व्यथां

न आपद्यन्ते, न च्यवन्ति इत्यर्थ ॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसयोग ईदृश भूतकारणम् इत्याह—

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।
संभवः सर्वभूताना ततो भवति भारत ॥ ३ ॥

मम स्वभूता मदीया माया त्रिगुणात्मिका प्रकृति योनि सर्वभूताना कारणम् । सर्वकार्येभ्यो महत्त्वात् भरणाच्च स्वविकाराणा महत् ब्रह्म इति योनिरेव विशिष्यते। तस्मिन् महति ब्रह्मणि योनौ गर्भं हिरण्यगर्भस्य जन्मन बीज सर्वभूतजन्मकारण बीज दधामि निक्षिपामि क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयशक्तिमान् ईश्वर अहम्, अविद्याकामकर्मोपाधिस्वरूपानुविधायिन क्षेत्रज्ञ क्षेत्रेण सयोजयामि इत्यर्थ । सभव उत्पत्ति सर्वभूताना हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेण तत तस्मात् गर्भाधानात् भवति हे भारत ॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सभवन्ति याः ।
तासा ब्रह्म महद्योनिरह बीजप्रदः पिता ॥ ४ ॥

देवपितृमनुष्यपशुमृगादिसर्वयोनिषु कौन्तेय, मूर्तय देहसस्थानलक्षणा मूर्छिताङ्गावयवा मूर्तय सभवन्ति या,

तासा मूर्तीना ब्रह्म महत् सर्वावस्थ योनि कारणम् अहम ईश्वर बीजप्रद गर्भाधानस्य कर्ता पिता ॥

के गुणा कथ बध्नन्तीति, उच्यते—

सत्त्व रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसभवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनमव्ययम् ॥

सत्त्व रज तम इति एवनामान । गुणा इति पारिभाषिक शब्द, न रूपादिवत् द्रव्याश्रिता गुणा । न च गुणगुणिनो अन्यत्वमत्र विवक्षितम् । तस्मात् गुणा इव नित्यपरतन्त्रा क्षेत्रज्ञ प्रति अविद्यात्मकत्वात् क्षेत्रज्ञ निबध्नन्तीव । तम् आस्पदीकृत्य आत्मान प्रतिलभन्ते इति निबध्नन्ति इति उच्यते । ते च प्रकृतिसभवा भगवन्मायासभवा निबध्नन्ति इव हे महाबाहो, महान्तौ समर्थतरौ आजानुप्रलम्बौ बाहू यस्य स महाबाहु, हे महाबाहो देहे शरीरे देहिन देहवन्तम् अव्ययम्, अव्ययत्व च उक्तम् 'अनादित्वात्' इत्यादिश्लोकेन । ननु 'देही न लिप्यते' इत्युक्तम् । तत कथम् इह निबध्नन्ति इति अन्यथा उच्यते? परिहृतम् अस्माभि इवशब्देन निबध्नन्ति इव इति ॥

तत्र सत्त्वादीना सत्त्वस्यैव तावत् लक्षणम् उच्यते—

**तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ ६ ॥**

निर्मलत्वात् स्फटिकमणिरिव प्रकाशकम् अनामय निरुपद्रव सत्त्व तन्निबध्नाति । कथम्? सुखसङ्गेन 'सुखी अहम्' इति विषयभूतस्य सुखस्य विषयिणि आत्मनि सश्लेषापादन मृषैव सुखे सञ्जनम् इति । सैषा अविद्या । न हि विषयधर्म विषयिण भवति । इच्छादि च धृत्यन्त क्षेत्रस्यैव विषयस्य धर्म इति उक्त भगवता । अत अविद्यैव स्वकीयधर्मभूतया विषयविषय्यविवेकलक्षणया अस्वात्मभूते सुखे सञ्जयति इव, आसक्तमिव करोति, असक्त सक्तमिव करोति, असुखिन सुखिनमिव । तथा ज्ञानसङ्गेन च, ज्ञानमिति सुखसाहचर्यात् क्षेत्रस्यैव विषयस्य अन्त -करणस्य धर्म , न आत्मन , आत्मधर्मत्वे सङ्गानुपपत्ते , बन्धानुपपत्तश्च । सुखे इव ज्ञानादौ सङ्ग मन्तव्य । हे अनघ अव्यसन ॥

**रजो रागात्मक विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् ।
तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ ७ ॥**

रज रागात्मक रञ्जनात् राग गैरिकादिवद्रागात्मक विद्धि जानीहि। तृष्णासङ्गसमुद्भव तृष्णा अप्राप्ताभिलाष, आसङ्ग प्राप्ते विषये मनस प्रीतिलक्षण सश्लेष, तृष्णा सङ्गयो समुद्भव तृष्णासङ्गसमुद्भवम्। तन्निबध्नाति तत् रज निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन, दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु सञ्जन तत्परता कर्मसङ्ग, तेन निबध्नाति रज देहिनम्॥

तमस्त्वज्ञानज विद्धि मोहन सर्वदेहिनाम्।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत॥ ८॥

तम तृतीय गुण अज्ञानजम् अज्ञानात् जातम् अज्ञानज विद्धि मोहन मोहकरम् अविवेककर सर्वदेहिना सर्वेषा देहवताम्। प्रमादालस्यनिद्राभि प्रमादश्च आलस्य च निद्रा च प्रमादालस्यनिद्रा ताभि प्रमादालस्यनिद्राभि तत् तम निबध्नाति भारत॥

पुन गुणाना व्यापार सक्षेपत उच्यते—

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रज' कर्मणि भारत।
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत॥ ९॥

सत्त्व सुखे सञ्जयति सश्लेषयति, रज कर्मणि हे भारत

सञ्जयति इति अनुवर्तते । ज्ञान सत्त्वकृत विवेकम् आवृत्य आच्छाद्य तु तम स्वेन आवरणात्मना प्रमादे सञ्जयति उत प्रमाद नाम प्राप्तकर्तव्याकरणम् ॥

उक्त कार्य कदा कुर्वन्ति गुणा इति उच्यते—

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्व भवति भारत ।
रजः सत्त्व तमश्चैव तमः सत्त्व रजस्तथा ॥१०॥

रज तमश्च उभावपि अभिभूय सत्त्व भवति उद्भवति वर्धते यदा, तदा लब्धात्मक सत्त्व स्वकार्य ज्ञानसुखादि आरभते हे भारत । तथा रजोगुण सत्त्व तमश्च एव उभावपि अभिभूय वर्धते यदा, तदा कर्म कृष्यादि स्वकार्यम् आरभते । तमआख्यो गुण सत्त्व रजश्च उभावपि अभिभूय तथैव वर्धते यदा, तदा ज्ञानावरणादि स्वकार्यम् आरभते ॥

यदा यो गुण उद्भूत भवति, तदा तस्य किं लिङ्गमिति उच्यते—

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन्प्रकाश उपजायते ।
ज्ञान यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥

सर्वद्वारेषु, आत्मन उपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि सर्वा

णि करणानि, तेषु सर्वद्वारेषु अन्त करणस्य बुद्धे वृत्ति प्रकाश देहे अस्मिन् उपजायते । तदेव ज्ञानम् । यदा एव प्रकाशो ज्ञानाख्य उपजायते, तदा ज्ञानप्रकाशेन लिङ्गेन विद्यात् विवृद्धम् उद्भूत सत्त्वम् इति उत अपि ॥

रजस उद्भूतस्य इद चिह्नम—

लोभः प्रवृत्तिरारम्भ' कर्मणामशमः स्पृहा ।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ ॥ १२ ॥

लोभ परद्रव्यादित्सा, प्रवृत्ति प्रवर्तन सामान्यचेष्टा, आरम्भ , कस्य? कर्मणाम । अशम अनुपशम , हर्षरागादिप्रवृत्ति , स्पृहा सर्वसामान्यवस्तुविषया तृष्णा— रजसि गुणे विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ ॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन ॥ १३ ॥

अप्रकाश अविवेक , अत्यन्तम् अप्रवृत्तिश्च प्रवृत्त्यभाव तत्कार्यं प्रमादो मोह एव च अविवेक मूढता इत्यर्थ । तमसि गुणे विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे कुरुनन्दन ॥

मरणद्वारेणापि यत् फल प्राप्यते, तदपि सङ्गरागहेतुक सर्व गौणमेव इति दर्शयन् आह—

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलय याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदा लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥ १४ ॥

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे उद्भूते तु प्रलय मरण याति प्रतिपद्यते देहभृत् आत्मा तदा उत्तमविदा महदादितत्त्वविदाम् इत्येतत्, लोकान् अमलान् मलरहितान् प्रतिपद्यते प्राप्नोति इत्येतत् ॥

रजसि प्रलय गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥ १५ ॥

रजसि गुणे विवृद्धे प्रलय मरण गत्वा प्राप्य कर्मसङ्गिषु कर्मासक्तियुक्तेषु मनुष्येषु जायते । तथा तद्वदेव प्रलीन मृत तमसि विवृद्धे मूढयोनिषु पश्वादियोनिषु जायते ॥

अतीतश्लोकार्थस्यैव सक्षेप उच्यते—

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञान तमसः फलम् ॥१६॥

कर्मण सुकृतस्य सात्त्विकस्य इत्यर्थ, आहु शिष्टा सात्त्विकम् एव निर्मल फलम् इति। रजसस्तु फल दु ख राजसस्य कर्मण इत्यर्थ, कर्माधिकारात् फलम् अपि दु - खम् एव, कारणानुरूप्यात् राजसमेव। तथा अज्ञान तमस तामसस्य कर्मण अधर्मस्य पूर्ववत् ॥

किच गुणेभ्यो भवति—

सत्त्वात्संजायते ज्ञान रजसो लोभ एव च।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥ १७ ॥

सत्त्वात् लब्धात्मकात् सजायते समुत्पद्यते ज्ञानम्, र- जसो लोभ एव च, प्रमादमोहौ च उभौ तमसो भवत, अज्ञानमेव च भवति ॥

किंच—

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था
मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः।
जघन्यगुणवृत्तस्था
अधो गच्छन्ति तामसाः ॥ १८ ॥

ऊर्ध्वं गच्छन्ति देवलोकादिषु उत्पद्यन्ते सत्त्वस्था सत्त्व

गुणवृत्तस्था । मध्ये तिष्ठन्ति मनुष्येषु उत्पद्यन्ते राजसा । जघन्यगुणवृत्तस्था जघन्यश्च असौ गुणश्च जघन्यगुण तम, तस्य वृत्त निद्रालस्यादि, तस्मिन् स्थिता जघन्यगुणवृत्तस्था मूढा अध गच्छन्ति पश्वादिषु उत्पद्यन्ते तामसा ॥

पुरुषस्य प्रकृतिस्थत्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य भोग्येषु गुणेषु सुखदु खमोहात्मकेषु 'सुखी दु खी मूढ अहम् अस्मि' इत्येवरूप य सङ्ग तत्कारण पुरुषस्य सदसद्योनिजन्मप्राप्तिलक्षणस्य ससारस्य इति समासेन पूर्वाध्याये यत् उक्तम्, तत् इह 'सत्त्व रजस्तम इति गुणा प्रकृतिसभवा' इति आरभ्य गुणस्वरूपम्, गुणवृत्तम्, स्ववृत्तेन च गुणाना बन्धकत्वम्, गुणवृत्तनिबद्धस्य च पुरुषस्य या गति, इत्येतत् सर्व मिथ्याज्ञानमूल बन्धकारण विस्तरेण उक्त्वा, अधुना सम्यग्दर्शनान्मोक्षो वक्तव्य इत्यत आह भगवान्—

नान्य गुणेभ्य कर्तार यदा द्रष्टानुपश्यति ।
गुणेभ्यश्च पर वेत्ति मद्भाव सोऽधिगच्छति ॥

न अन्य कार्यकरणविषयाकारपरिणतेभ्य गुणेभ्य कर्तारम् अन्य यदा द्रष्टा विद्वान् सन् न अनुपश्यति, गुणा एव सर्वावस्था सर्वकर्मणा कर्तार इत्येव पश्यति, गुणे-

भ्यश्च परं गुणव्यापारसाक्षिभूतं वेत्ति, मद्भावं मम भावं स द्रष्टा अधिगच्छति ॥

कथम् अधिगच्छति इति, उच्यते—

गुणानेतानतीत्य त्रीन्देही देहसमुद्भवान् ।
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥ २० ॥

गुणान् एतान् यथोक्तान् अतीत्य जीवन्नेव अतिक्रम्य मायोपाधिभूतान् त्रीन् देही देहसमुद्भवान् देहोत्पत्तिबीजभूतान् जन्ममृत्युजरादुःखैः जन्म च मृत्युश्च जरा च दुःखानि च जन्ममृत्युजरादुःखानि तैः जीवन्नेव विमुक्तः सन् विद्वान् अमृतम् अश्नुते, एवं मद्भावम् अधिगच्छति इत्यर्थः ॥

जीवन्नेव गुणान् अतीत्य अमृतम् अश्नुते इति प्रश्नबीजं प्रतिलभ्य, अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीतो भवति प्रभो ।
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥

कै लिङ्गै चिह्नै त्रीन् एतान् व्याख्यातान् गुणान् अतीत अतिक्रान्त भवति प्रभो, किमाचार क अस्य आचार इति किमाचार कथ केन च प्रकारेण एतान् त्रीन् गुणान् अतिवर्तते अतीत्य वर्तते ॥

गुणातीतस्य लक्षण गुणातीतत्वोपाय च अर्जुनेन पृष्ट अस्मिन् श्लोके प्रश्नद्वयार्थं प्रतिवचन भगवान् उवाच । यत् तावत् 'कै लिङ्गै युक्तो गुणातीतो भवति' इति, तत् शृणु—

श्रीभगवानुवाच—

प्रकाश च प्रवृत्ति च मोहमेव च पाण्डव ।
न द्वेष्टि सप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥

प्रकाश च सत्त्वकार्य प्रवृत्तिं च रज कार्य मोहमेव च तम कार्यम् इत्येतानि न द्वेष्टि सप्रवृत्तानि सम्यग्विषयभावेन उद्भूतानि—'मम तामस प्रत्ययो जात , तेन अह मूढ , तथा राजसी प्रवृत्ति मम उत्पन्ना दु खात्मिका, तेन अह रजसा प्रवर्तित प्रचलित स्वरूपात्, कष्ट मम वर्तते य अय मत्स्वरूपावस्थानात् भ्रश , तथा सात्त्विको गुण प्रकाशात्मा मा विवेकित्वम् आपादयन् सुखे च सञ्जयन्

बध्नाति' इति तानि द्वेष्टि असम्यग्दर्शित्वेन। तत् एव गुणातीतो न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि। यथा च सात्त्विकादिपुरुष स त्त्वादिकार्याणि आत्मान प्रति प्रकाश्य निवृत्तानि काङ्क्षति, न तथा गुणातीतो निवृत्तानि काङ्क्षति इत्यर्थ । एतत् न परप्रत्यक्ष लिङ्गम्। किं तर्हि? स्वात्मप्रत्यक्षत्वात् आत्मार्थमेव एतत् लक्षणम्। न हि स्वात्मविषय द्वेषमाकाङ्क्षा वा पर पश्यति ॥

अथ इदानीम् 'गुणातीत किमाचार?' इति प्रश्नस्य प्रतिवचनम् आह—

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते।
गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥ २३ ॥

उदासीनवत् यथा उदासीन न कस्यचित् पक्ष भजते, तथा अय गुणातीतत्वोपायमार्गेऽवस्थित आसीन आत्मवित् गुणै य सन्यासी न विचाल्यते विवेकदर्शनावस्थात। तदेतत् स्फुटीकरोति—गुणा कार्यकरणविषयाकारपरिणता अन्योन्यस्मिन् वर्तन्ते इति य अवतिष्ठति। छन्दोभङ्गभयात् परस्मैपदप्रयोग । योऽनुतिष्ठतीति वा पाठान्तरम्। न इङ्गते न चलति, स्वरूपावस्थ एव भवति इत्यर्थ ॥

किंच—

समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसस्तुतिः ॥

समदु खसुख समे दु खसुखे यस्य स समदु खसुख, स्वस्थ स्वे आत्मनि स्थित प्रसन्न, समलोष्टाश्मकाञ्चन लोष्ट च अश्मा च काञ्चन च लोष्टाश्मकाञ्चनानि समानि यस्य स समलोष्टाश्मकाञ्चन, तुल्यप्रियाप्रिय प्रिय च अप्रिय च प्रियाप्रिये तुल्ये समे यस्य सोऽय तुल्यप्रियाप्रिय, धीर धीमान्, तुल्यनिन्दात्मसस्तुति निन्दा च आत्म सस्तुतिश्च निन्दात्मसस्तुती, तुल्ये निन्दात्मसस्तुती यस्य यते स तुल्यनिन्दात्मसस्तुति ॥

किंच—

मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणतीतः स उच्यते ॥२५॥

मानापमानयो तुल्य सम निर्विकार, तुल्य मित्रारिपक्षयो, यद्यपि उदासीना भवन्ति केचित् स्वाभिप्रायेण, तथापि पराभिप्रायेण मित्रारिपक्षयोरिव भवन्ति इति

तुल्यो मित्रारिपक्षयो इत्याह । सर्वारम्भपरित्यागी, दृष्टादृष्टार्थानि कर्माणि आरभ्यन्ते इति आरम्भा, सर्वान् आरम्भान् परित्यक्तु शीलम् अस्य इति सर्वारम्भपरित्यागी, देहधारणमात्रनिमित्तव्यतिरेकेण सर्वकर्मपरित्यागी इत्यर्थ । गुणातीत स उच्यते ॥

'उदासीनवत्' इत्यादि 'गुणातीत स उच्यते' इत्येतदन्तम् उक्त यावत् यत्नसाध्य तावत् सन्यासिन अनुष्ठेय गुणातीतत्वसाधन मुमुक्षो, स्थिरीभूत तु स्वसवेद्य सत् गुणातीतस्य यते लक्षण भवति इति । अधुना 'कथ च त्रीन्गुणानतिवर्तते?' इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनम् आह—

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

मा च ईश्वर नारायण सर्वभूतहृदयाश्रित यो यति कर्मी वा अव्यभिचारेण न कदाचित् यो व्यभिचरति भक्तियोगेन भजन भक्ति सैव योग तेन भक्तियोगेन सेवते, स गुणान् समतीत्य एतान् यथोक्तान ब्रह्मभूयाय, भवन भूय, ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवति इत्यर्थ ॥

कुत एतदिति उच्यते—

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्या संहितायां वैयासिक्यां
भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन
संवादे गुणत्रयविभागयोगो नाम
चतुर्दशोऽध्यायः ॥

ब्रह्मण परमात्मन हि यस्मात् प्रतिष्ठा अहं प्रतितिष्ठति अस्मिन् इति प्रतिष्ठा अहं प्रत्यगात्मा । कीदृशस्य ब्रह्मण ? अमृतस्य अविनाशिन अव्ययस्य अविकारिण शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य धर्मज्ञानस्य ज्ञानयोगधर्मप्राप्यस्य सुखस्य आनन्दरूपस्य ऐकान्तिकस्य अव्यभिचारिण अमृतादिस्वभावस्य परमानन्दरूपस्य परमात्मन प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा, सम्यग्ज्ञानेन परमात्मतया निश्चीयते । तदेतत् 'ब्रह्मभूयाय कल्पते' इति उक्तम् । यया च ईश्वरशक्त्या भक्तानुग्रहादि प्रयोजनाय ब्रह्म प्रतिष्ठते प्रवर्तते, सा शक्ति ब्रह्मैव अहम्, शक्तिशक्तिमतो अनन्यत्वात् इत्यभिप्राय । अथवा, ब्रह्मश-

ब्दवाच्यत्वात् सविकल्पक ब्रह्म । तस्य ब्रह्मणो निर्विकल्पक अहमेव नान्य प्रतिष्ठा आश्रय । किंविशिष्टस्य? अमृतस्य अमरणधर्मकस्य अव्ययस्य व्ययरहितस्य । किंच, शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य ज्ञाननिष्ठालक्षणस्य सुखस्य तज्जनितस्य ऐकान्तिकस्य एकान्तनियतस्य च, 'प्रतिष्ठा अहम्' इति वर्तते ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद शिष्यस्य श्रीमच्छंकरभगवत कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये

चतुर्दशोऽध्याय ॥

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितम्

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्

पञ्चदशोऽध्याय

पञ्चदशोऽध्यायः ॥
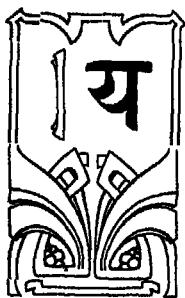
स्मात् मदधीन कर्मिणा कर्मफल ज्ञानिना च ज्ञानफलम्, अत भक्तियोगेन मा ये सेवन्ते ते मम प्रसादात् ज्ञानप्राप्तिक्रमेण गुणातीता मोक्ष गच्छन्ति । किमु वक्तव्यम् आत्मन तत्त्वमेव सम्यक् वि जान त इति अत भगवान् अर्जुनेन अपृष्टोऽपि आत्मन तत्त्व विवक्षु उवाच 'ऊर्ध्वमूलम्' इत्यादिना । तत्र तावत् वृक्षरूपककल्पनया वैराग्यहेतो ससारस्वरूप वर्णयति—विर क्तस्य हि ससारात् भगवत्तत्त्वज्ञाने अधिकार, न अन्यस्येति ॥

श्रीभगवानुवाच—

ऊर्ध्वमूलमध शाखमश्वत्थ प्राहुरव्ययम् ।
छन्दासि यस्य पर्णानि यस्त वेद स वेदवित् ॥

ऊर्ध्वमूल कालत सूक्ष्मत्वात् कारणत्वात् नित्यत्वात् महत्त्वाच्च ऊर्ध्वम्, उच्यते ब्रह्म अव्यक्त मायाशक्तिमत्,

तत् मूल अस्येति सोऽय ससारवृक्ष ऊर्ध्वमूल । श्रुतेश्च— ' ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख एषोऽश्वत्थ सनातन ' इति । पुराणे च— ' अव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यैवानुग्रहोच्छ्रित । बुद्धिस्कन्धमयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटर ॥ महाभूतविशाखश्च विषयै पत्रवास्तथा । धर्माधर्मसुपुष्पश्च सुखदु खफलोदय ॥ आजीव्य सर्वभूताना ब्रह्मवृक्ष सनातन । एतद्ब्रह्मवन चैव ब्रह्माचरति नित्यश ॥ एतच्छित्त्वा च भित्त्वा च ज्ञानेन परमासिना । ततश्चात्मरतिं प्राप्य तस्मान्नावर्तते पुन ॥' इत्यादि । तम ऊर्ध्वमूल ससार मायामय वृक्षम अध शाख महदहकारतन्मात्रादय शाखा इव अस्य अध भवन्तीति सोऽय अध शाख , तम् अध शाखम । न श्वोऽपि स्थाता इति अश्वत्थ त क्षणप्रध्वसिनम् अश्वत्थ प्राहु कथयन्ति अव्यय ससारमायाया अनादिकालप्रवृत्तत्वात् सोऽय ससारवृक्ष अव्यय , अनाद्यन्तदेहादिसतानाश्रय हि सुप्रसिद्ध , तम् अव्ययम । तस्यैव ससारवृक्षस्य इदम अन्यत् विशेषणम्— छन्दासि यस्य पर्णानि, छन्दासि च्छादनात् ऋग्यजु सामलक्षणानि यस्य ससारवृक्षस्य पर्णानीव पर्णानि । यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानि पर्णानि, तथा वेदा ससारवृक्षपरिरक्षणार्था , धर्माधर्मतद्धेतुफलप्रदर्शनार्थत्वात् । यथाव्या-

त्यात ससारवृक्ष समूल य त वेद स वेदवित्, वेदार्थ वित् इत्यर्थ । न हि समूलात् ससारवृक्षात् अस्मात् ज्ञय अन्य अणुमात्रोऽपि अवशिष्ट अस्ति इ यत सर्वज्ञ सर्व वेदार्थविदिति समूलससारवृक्षज्ञान स्तौति ॥

तस्य एतस्य ससारवृक्षस्य अपरा अवयवकल्पना उच्यते—

अधश्चोर्ध्व प्रसृतास्तस्य शाखा
गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसततानि
कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥ २ ॥

अध मनुष्यादिभ्यो यावत् स्थावरम् ऊर्ध्वं च यावत् ब्रह्मण विश्वसृजो धाम इत्येतदन्त यथाकर्म यथाश्रुत ज्ञानकर्मफलानि, तस्य वृक्षस्य शाखा इव शाखा प्रसृता प्रगता, गुणप्रवृद्धा गुणै सत्त्वरजस्तमोभि प्रवृद्धा स्थूली-कृता उपादानभूतै, विषयप्रवाला विषया शब्दादय प्रवाला इव देहादिकर्मफलेभ्य शाखाभ्य अङ्कुरीभवन्तीव, तेन विषयप्रवाला शाखा । ससारवृक्षस्य परममूल उपा दानकारण पूर्वम् उक्तम् । अथ इदानीं कर्मफलजनितरागद्वे-

षादिवासना मूलानीव धर्माधर्मप्रवृत्तिकारणानि अवान्तर भावीनि तानि अधश्च देवाद्यपेक्षया मूलानि अनुसततानि अनुप्रविष्टानि कर्मानुबन्धीनि कर्म धर्माधर्मलक्षणम् अनु बन्ध पश्चाद्भावि, येषाम् उद्भूतिम् अनु उद्भवति, तानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके विशेषत । अत्र हि मनुष्याणा कर्माधिकार प्रसिद्ध ॥

यस्तु अय वर्णित ससारवृक्ष —

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते
नान्तो न चादिर्न च सप्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूल-
मसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥ ३ ॥

न रूपम् अस्य इह यथा उपवर्णित तथा नैव उपलभ्यते, स्वप्नमरीच्युदकमायागन्धर्वनगरसमत्वात्, दृष्टनष्टस्वरूपो हि स इति अत एव न अन्त न पर्यन्त निष्ठा परिसमाप्तिर्वा विद्यते । तथा न च आदि, 'इत आरभ्य अय प्रवृत्त' इति न केनचित् गम्यते । न च सप्रतिष्ठा स्थिति मध्यम् अस्य न केनचित् उपलभ्यते । अश्वत्थम् एन यथोक्त सुविरूढमूल सुष्ठु विरूढानि विरोह गतानि

सुदृढानि मूलानि यस्य तम् एन सुविरूढमूलम् , असङ्गश-
स्त्रेण असङ्ग पुत्रवित्तलोकैषणाभ्य व्युत्थान तेन असङ्ग-
शस्त्रेण दृढेन परमात्माभिमुख्यनिश्चयदृढीकृतेन पुन पुन वि-
वेकाभ्यासाश्मनिशितेन च्छित्वा ससारवृक्ष सबीजम् उद्धृत्य ॥

ततः पद तत्परिमार्गितव्य
यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्य पुरुष प्रपद्ये
यत प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥ ४ ॥

तत पश्चात् यत् पद वैष्णव तत् परिमार्गितव्यम् , परि
मागणम् अन्वेषण ज्ञातव्यमित्यर्थ । यस्मिन् पदे गता
प्रविष्टा न निवर्तन्ति न आवर्तन्ते भूय पुन ससाराय ।
कथ परिमार्गितव्यमिति आह— तमेव च य पदशब्देन
उक्त आद्यम् आदौ भवम् आद्य पुरुष प्रपद्ये इत्येव परिमा-
र्गितव्य तच्छरणतया इत्यर्थ । क असौ पुरुष इति,
उच्यते— यत यस्मात् पुरुषात् ससारमायावृक्षप्रवृत्ति
प्रसृता नि सृता, ऐन्द्रजालिकादिव माया, पुराणी चिरतनी ॥

कथभूता तत् पद गच्छन्तीति, उच्यते—

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वन्द्वैर्विमुक्ता' सुखदु.खसज्ञै-
र्गच्छन्त्यमूढा पदमव्यय तत् ॥ ५ ॥

निर्मानमोहा मानश्च मोहश्च मानमोहौ, तौ निर्गतौ येभ्य ते निर्मानमोहा मानमोहवर्जिता । जितसङ्गदोषा सङ्ग एव दोष सङ्गदोष, जित सङ्गदोष यै ते जितसङ्ग दोषा । अध्यात्मनित्या परमात्मस्वरूपालोचननित्या तत्प-रा । विनिवृत्तकामा विशेषतो निर्लेपेन निवृत्ता कामा येषा ते विनिवृत्तकामा यतय सन्यासिन द्वन्द्वै प्रियाप्रि यादिभि विमुक्ता सुखदु खसज्ञै परित्यक्ता गच्छन्ति अमूढा मोहवर्जिता पदम् अव्यय तत् यथोक्तम् ॥

तदेव पद पुन विशेष्यते—

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परम मम ॥ ६ ॥

तत् धाम इति व्यवहितेन धाम्ना सबध्यते । तत् धाम तेजोरूप पद न भासयते सूर्य आदित्य सर्वावभासनशक्ति

सत्त्वेऽपि सति । तथा न शशाङ्क चन्द्र, न पावक न अग्निरपि । यत् धाम वैष्णव पद गत्वा प्राप्य न निवर्तन्ते, यच्च सूर्यादि न भासयते, तत् धाम पद परम विष्णो मम पदम्, यत् गत्वा न निवर्तन्ते इत्युक्तम् ॥

ननु सर्वा हि गति आगत्यन्ता, 'सयोगा विप्रयोगान्ता' इति प्रसिद्धम् । कथम् उच्यते 'तत् धाम गताना नास्ति निवृत्ति' इति? शृणु तत्र कारणम्—

ममैवाशो जीवलोके जीवभूत सनातनः ।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥७॥

ममैव परमात्मन नारायणस्य, अश भाग अवयव एकदेश इति अनर्थान्तर जीवलोके जीवाना लोके ससारे जीवभूत कर्ता भोक्ता इति प्रसिद्ध सनातन चिरतन, यथा जलसूर्यक सूर्यांश जलनिमित्तापाये सूर्यमेव गत्वा न निवर्तते च तेनैव आत्मना गच्छति, एवमेव, यथा घटाद्युपाधिपरिच्छिन्नो घटाद्याकाश आकाशाश सन् घटादिनिमित्तापाये आकाश प्राप्य न निवर्तते । अत उपपन्नम् उक्तम् 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते' इति । ननु निरवयवस्य परमात्मन कुत अवयव एकदेश अश इति? सावयवत्वे

च विनाशप्रसङ्ग अवयवविभागात् । नैष दोष , अविद्याकृतोपाधिपरिच्छिन्न एकदेश अश इव कल्पितो यत । दर्शितश्च अयमर्थ क्षेत्राध्याये विस्तरश । स च जीवो मदशत्वेन कल्पित कथ ससरति उत्क्रामति च इति, उच्यते—मन षष्ठानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि प्रकृतिस्थानि स्वस्थान कर्णशष्कुल्यादौ प्रकृतौ स्थितानि कर्षति आकर्षति ॥

कस्मिन् काले?—

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥

यच्चापि यदा चापि उत्क्रामति इश्वर देहादिसघातस्वामी जीव , तदा 'कर्षति' इति श्लोकस्य द्वितीयपाद अर्थवशात प्राथम्येन सबध्यते । यदा च पूर्वस्मात शरीरात् शरीरान्तरम अवाप्नोति तदा गृहीत्वा एतानि मन षष्ठानि इन्द्रियाणि सयाति सम्यक् याति गच्छति । किमिव इति, आह—वायु पवन गन्धानिव आशयात् पुष्पादे ॥

कानि पुन तानि—

श्रोत्र चक्षुः स्पर्शनं च रसन घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चाय विषयानुपसेवते ॥ ९ ॥

श्रोत्र चक्षु स्पर्शन च त्वगिन्द्रिय रसन घ्राणमेव च मनश्च षष्ठ प्रत्येकम् इन्द्रियेण सह, अधिष्ठाय देहस्थ विषयान् शब्दादीन् उपसेवते ॥

एव देहगत देहात्—

उत्क्रामन्त स्थित वापि भुञ्जान वा गुणान्वितम्।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥

उत्क्रामन्त देह पूर्वोपात्त परित्यज त स्थित वापि देहे तिष्ठन्त भुञ्जान वा शब्दादींश्च उपलभमान गुणान्वित सुख-दु खमोहाद्यै गुणै अन्वितम् अनुगत सयुक्तमित्यर्थ । एवभूतमपि एनम् अत्यन्तदर्शनगोचरप्राप्त विमूढा दृष्टादृष्ट-विषयभोगबलाकृष्टचेतस्तया अनेकधा मूढा न अनुपश्यन्ति— अहो कष्ट वर्तते इति अनुक्रोशति च भगवान्— ये तु पुन प्रमाणजनितज्ञानचक्षुष ते एन पश्यन्ति ज्ञान-चक्षुष विविक्तदृष्टय इत्यर्थ ॥

यतन्तो योगिनश्चैन पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैन पश्यन्त्यचेतस ॥

यतन्त प्रयत्न कुवन्त यागिनश्च समाहितचित्ता एन

प्रकृतम् आत्मान पश्यन्ति ‘अयम् अहम् अस्मि’ इति उपलभन्ते आत्मनि स्वस्या बुद्धौ अवस्थितम्। यतन्तोऽपि शास्त्रादिप्रमाणै, अकृतात्मान असस्कृतात्मान तपसा इन्द्रियजयेन च, दुश्चरितात् अनुपरता, अशान्तदर्पा, प्रयत्न कुर्वतोऽपि न एन पश्यन्ति अचेतस अविवेकिन ॥

यत् पद सर्वस्य अवभासकमपि अग्न्यादित्यादिक ज्योति न अवभासयते, यत् प्राप्ताश्च मुमुक्षव पुन ससाराभिमुखा न निवर्तन्ते, यस्य च पदस्य उपाधिभेदम अनुविधीयमाना जीवा — घटाकाशादय इव आकाशस्य — अशा, तस्य पदस्य सर्वात्मत्व सर्वव्यवहारास्पदत्व च विवक्षु चतुर्भि श्लोकै विभूतिसक्षेपमाह भगवान्—

यदादित्यगत तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥

यत् आदित्यगतम् आदित्याश्रयम्। किं तत्[2] तेज दीप्ति प्रकाश जगत् भासयते प्रकाशयति अखिल समस्तम्, यत् चन्द्रमसि शशभृति तेज अवभासक वर्तते, यच्च अग्नौ हुतवहे, तत् तेज विद्धि विजानीहि मामक मदीय मम विष्णो तत् ज्योति। अथवा, आदित्यगत तेज

चैतन्यात्मक ज्योति, यच्चन्द्रमसि, यच्च अग्नौ वर्तते तत् तेज विद्धि मामक मदीय मम विष्णो तत् ज्योति ॥

ननु स्थावरेषु जङ्गमेषु च तत् समान चैतन्यात्मक ज्योति । तत्र कथम् इद विशेषणम्—'यदादित्यगतम्' इत्यादि । नैष दोष, सत्त्वाधिक्यात् आविस्तरत्वोपपत्ते । आदित्यादिषु हि सत्त्व अत्यन्तप्रकाशम् अत्यन्तभास्वरम्, अत तत्रैव आविस्तर ज्योति इति तत् विशिष्यते, न तु तत्रैव तत् अधिकमिति । यथा हि श्लोके तुल्येऽपि मुख-सस्थाने न काष्ठकुड्यादौ मुखम् आविर्भवति, आदर्शादौ तु स्वच्छे स्वच्छतरे च तारतम्येन आविर्भवति, तद्वत् ॥

किंच—

गामाविश्य च भूतानि
धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः
सोमो भूत्वा रसात्मक ॥ १३ ॥

गा पृथिवीम् आविश्य प्रविश्य धारयामि भूतानि जगत् अहम् ओजसा बलेन, यत् बल कामरागविवर्जितम् ऐश्वर रूप जगद्विधारणाय पृथिव्याम् आविष्ट येन पृथिवी गुर्वी न

अध पतति न विदीर्यते च। तथा च मन्त्रवर्ण — 'येन द्यौरुग्रा पृथिवी च दृढा' इति, 'स दाधार पृथिवीम्' इत्यादिश्च। अत गामाविश्य च भूतानि चराचराणि धारयामि इति युक्तमुक्तम्। किंच, पृथिव्या जाता ओषधी सर्वा व्रीहियवाद्या पुष्णामि पुष्टिमती रसस्वादुमतीश्च करोमि सोमो भूत्वा रसात्मक सोम सन् रसात्मक रस स्वभाव। सर्वरसानाम् आकर सोम। स हि सर्वरसात्मक सर्वा ओषधी स्वात्मरसान् अनुप्रवेशयन् पुष्णाति॥

किंच—

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्॥

अहमव वैश्वानर उदरस्थ अग्नि भूत्वा—'अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्त पुरुषे येनेदमन्न पच्यते' इत्यादिश्रुत, वैश्वानर सन् प्राणिना प्राणवता देहम् आश्रित प्रविष्ट प्राणापानसमायुक्त प्राणापानाभ्या समायुक्त सयुक्त पचामि पक्तिं करोमि अन्नम् अशन चतुर्विध चतुष्प्रकार भोज्य भक्ष्य चोष्य लेह्य च। 'भोक्ता वैश्वानर अग्नि, अग्ने

भोज्यम् अन्न सोम , तदेतत् उभयम् अग्नीषोमौ सर्वम्' इति पश्यत अन्नदोषलेप न भवति ॥

किंच—

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टो
मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च ।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥ १५ ॥

सर्वस्य च प्राणिजातस्य अहम् आत्मा सन् हृदि बुद्धौ संनिविष्ट । अत मत्त आत्मन सर्वप्राणिना स्मृति ज्ञान तदपोहन च अपगमन च, येषा यथा पुण्यकर्मणा पुण्यकर्मानुरोधेन ज्ञानस्मृती भवत , तथा पापकर्मणा पापकर्मानुरूपेण स्मृतिज्ञानयो अपोहन च अपायनम् अपगमन च । वेदैश्च सर्वै अहमेव परमात्मा वेद्य वेदितव्य । वेदान्तकृत् वेदान्तार्थसंप्रदायकृत् इत्यथ , वेदवित् वेदार्थवित् एव च अहम् ॥

भगवत ईश्वरस्य नारायणाख्यस्य विभूतिसंक्षेप उक्त विशिष्टोपाधिकृत 'यदादित्यगत तेज' इत्यादिना । अथ अधुना तस्यैव क्षराक्षरोपाधिप्रविभक्ततया निरुपाधिकस्य

केवलस्य स्वरूपनिर्दिधारयिषया उत्तरे श्लोका आरभ्यन्ते । तत्र सर्वमेव अतीतानागताध्यायार्थजात त्रिधा राशीकृत्य आह्—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षर सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥

द्वौ इमौ पृथग्राशीकृतौ पुरुषौ इति उच्येते लोके ससारे—क्षरश्च क्षरतीति क्षर विनाशी इति एको राशि , अपर पुरुष अक्षर तद्विपरीत , भगवत मायाशक्ति , क्षराख्यस्य पुरुषस्य उत्पत्तिबीजम् अनेकससारिजन्तुकाम-कर्मादिसस्काराश्रय , अक्षर पुरुष उच्यते । कौ तौ पुरुषौ इति आह् स्वयमेव भगवान्— क्षर सर्वाणि भूतानि, समस्त विकारजातम् इत्यर्थ । कूटस्थ कूट राशी राशि-रिव स्थित । अथवा, कूट माया वञ्चना जिह्मता कुटिलता इति पर्याया , अनेकमायावञ्चनादिप्रकारेण स्थित कूटस्थ , ससारबीजानन्त्यात् न क्षरति इति अक्षर उच्यते ॥

आभ्या क्षराक्षराभ्या अन्य विलक्षण क्षराक्षरोपाधिद्व यदोषण अस्पृष्ट नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभाव —

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥

उत्तम उत्कृष्टतम पुरुषस्तु अन्य अत्यन्तविलक्षण आभ्या परमात्मा इति परमश्च असौ देहाद्यविद्याकृतात्मभ्य, आत्मा च सर्वभूताना प्रत्यक्चेतन, इत्यत परमात्मा इति उदाहृत उक्त वेदान्तेषु । स एव विशिष्यते य लोकत्रय भूर्भुव स्वराख्य स्वकीयया चैतन्यबलशक्त्या आविश्य प्रविश्य बिभर्ति स्वरूपसद्भावमात्रेण बिभर्ति धारयति, अव्यय न अस्य व्यय विद्यते इति अव्यय । क ? ईश्वर सर्वज्ञ नारायणाख्य इशनशील ॥

यथाव्याख्यातस्य ईश्वरस्य 'पुरुषोत्तम' इत्येतत् नाम प्रसिद्धम् । तस्य नामनिर्वचनप्रसिद्धया अर्थवत्त्व नाम्नो दर्शयन् 'निरतिशय अहम् ईश्वर' इति आत्मान दर्शयति भगवान्—

यस्मात्क्षरमतीतोऽह-
मक्षरादपि चोत्तमः ।
अतोऽस्मि लोके वेदे च
प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥ १८ ॥

यस्मात् क्षरम् अतीत अहं संसारमायावृक्षम् अश्वत्थाख्यम् अतिक्रान्त अहम् अक्षरादपि संसारमायारूपवृक्षबीजभूतादपि च उत्तम उत्कृष्टतम ऊर्ध्वतमो वा, अत ताभ्या क्षराक्षराभ्याम् उत्तमत्वात् अस्मि लोके वेदे च प्रथित प्रख्यात । पुरुषोत्तम इत्येव मा भक्तजना विदु । कवय काव्यादिषु च इद नाम निबध्नन्ति । पुरुषोत्तम इत्यनेनाभिधानेनाभिगृणन्ति ॥

अथ इदानीं यथानिरुक्तम् आत्मान यो वेद, तस्य इद फलम् उच्यते—

यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥ १९ ॥

य माम् ईश्वर यथोक्तविशेषणम् एव यथोक्तेन प्रकारेण असमूढ समोहवर्जित सन् जानाति ‘अयम् अहम् अस्मि’ इति पुरुषोत्तम स सर्ववित् सर्वात्मना सर्वं वेत्तीति सर्वज्ञ सर्वभूतस्थ भजति मा सर्वभावेन सर्वात्मतया हे भारत ॥

अस्मिन् अध्याये भगवत्तत्त्वज्ञान मोक्षफलम् उक्त्वा, अथ इदानीं तत् स्तौति—

इति गुह्यतमं शास्त्र-
मिदमुक्तं मयानघ ।
एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्या-
त्कृतकृत्यश्च भारत ॥ २० ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्रचा सहिताया वैयासिक्या
भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म
विद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसवादे
पुरुषोत्तमयोगो नाम
पञ्चदशोऽध्याय ॥

इति एतत् गुह्यतम गोप्यतमम्, अत्यन्तरहस्य इत्येतत् । किं तत्? शास्त्रम् । यद्यपि गीताख्य समस्तम 'शास्त्रम्' उच्यते, तथापि अयमेव अध्याय इह 'शास्त्रम्' इति उच्यते स्तुत्यर्थं प्रकरणात् । सर्वो हि गीताशास्त्रार्थ अस्मिन् अध्याये समासेन उक्त । न केवल गीताशास्त्रार्थ एव, किंतु सवश्च वेदार्थ इह परिसमाप्त । 'यस्त वेद स वेदवित्' 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति च उक्तम् । इदम् उक्त कथित मया हे अनघ अपाप । एतत् शास्त्र यथादर्शितार्थं बुद्ध्वा

बुद्धिमान् स्यात् भवेत् न अन्यथा कृतकृत्यश्च भारत कृत कृत्य कर्तव्य येन स कृतकृत्य , विशिष्टजन्मप्रसूतेन ब्राह्मणेन यत् कर्तव्य तत् सर्व भगवत्तत्त्वे विदिते कृत भवेत् इत्यर्थ , न च अन्यथा कर्तव्य परिसमाप्यते कस्यचित् इत्याभिप्राय । 'सर्व कर्माखिल पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इति च उक्तम् । 'एतद्धि जन्मसामग्र्य ब्राह्मणस्य विशेषत । प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा' इति च मानव वचनम् । यत एतत् परमार्थतत्त्व मत्त श्रुतवान् असि, अत कृतार्थ त्व भारत इति ॥

इति श्रीमत्परमहसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद शिष्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवत कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये

पञ्चदशोऽध्याय ॥

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितम्
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्
षोडशोऽध्याय

षोडशोऽध्यायः ॥
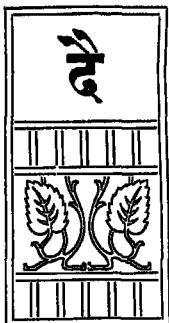
वी आसुरी राक्षसी इति प्राणिना प्रकृतय नवमे अध्याये सूचिता । तासा विस्तरेण प्रदर्शनाय 'अभय सत्त्वसशुद्धि' इत्यादि अध्याय आरभ्यते । तत्र ससार मोक्षाय दैवी प्रकृति, निबन्धाय आसुरी राक्षसी च इति दैव्या आदानाय प्रदर्शन क्रियते, इतरयो परिवर्जनाय च ॥

श्रीभगवानुवाच—

अभय सत्त्वसशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दान दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥

अभयम् अभीरुता । सत्त्वसशुद्धि सत्त्वस्य अन्त करणस्य सशुद्धि सव्यवहारेषु परवञ्चनामायानृतादिपरिवर्जन शुद्धसत्त्वभावेन व्यवहार इत्यर्थ । ज्ञानयोगव्यवस्थिति ज्ञान शास्त्रत आचार्यतश्च आत्मादिपदार्थानाम् अवगम , अवग-

तानाम् इन्द्रियाद्युपसहारेण एकाग्रतया स्वात्मसवेद्यतापादन योग, तयो ज्ञानयोगयो व्यावस्थिति व्यवस्थान तन्निष्ठता। एषा प्रधाना दैवी सात्त्विकी सपत्। यत्र येषाम् अधिकृताना या प्रकृति सभवति, सात्त्विकी सा उच्यते। दान यथाशक्ति सविभाग अन्नादीनाम्। दमश्च बाह्यकरणानाम् उपशम, अन्त करणस्य उपशम शान्ति वक्ष्यति। यज्ञश्च श्रौत अग्निहोत्रादि। स्मार्तश्च दवयज्ञादि, स्वाध्याय ऋग्वेदाद्यध्ययनम् अदृष्टाथम्। तप वक्ष्यमाण शारीरादि। आर्जवम् ऋजुत्व सर्वदा॥

किंच—

अहिसा सत्यमक्रोधस्त्याग. शान्तिरपैशुनम्।
दया भूतेष्वलोलुप्त्व मार्दव ह्रीरचापलम्॥ २॥

अहिंसा अहिंसन प्राणिना पीडावर्जनम्। सत्यम् अप्रियानृतवर्जित यथाभूतार्थवचनम्। अक्रोध परै आक्रुष्टस्य अभिहतस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्य उपशमनम्। त्याग सन्यास, पूर्व दानस्य उक्तत्वात्। शान्ति अन्त करणस्य उपशम। अपैशुन अपिशुनता, परस्मै परग्न्ध्रप्रकटीकरण पैशुनम, तदभाव अपैशुनम्। दया कृपा भूतेषु दु खितेषु।

अलोलुप्त्वम् इन्द्रियाणा विषयसंनिधौ अविक्रिया । मार्दव मृदुता अक्रौर्यम् । ह्री लज्जा । अचापलम् असति प्रयोजने वाक्पाणिपादादीनाम् अव्यापारयितृत्वम् ॥

किंच—

तेज. क्षमा धृति. शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति संपद् दैवीमभिजातस्य भारत ॥ ३ ॥

तेज प्रागल्भ्य न त्वग्गता दीप्ति । क्षमा आक्रुष्टस्य ताडितस्य वा अन्तर्विक्रियानुत्पत्ति , उत्पन्नाया विक्रियायाम् उपशमनम् अक्रोध इति अवोचाम । इत्थ क्षमाया अक्रोधस्य च विशेष । धृति देहेन्द्रियेषु अवसाद प्राप्तेषु तस्य प्रतिषेधक अन्त करणवृत्तिविशेष , येन उत्तम्भितानि करणानि देहश्च न अवसीदन्ति । शौच द्विविध मृज्जलकृत बाह्यम् आभ्यन्तर च मनोबुद्ध्यो नैर्मल्य मायारागादिकालुष्याभाव , एव द्विविध शौचम् । अद्रोह परजिघासाभाव अहिंसनम् । नातिमानिता अत्यर्थ मान अतिमान , स यस्य विद्यते स अतिमानी, तद्भाव अतिमानिता, तदभाव नातिमानिता आत्मन पूज्यतातिशयभावनाभाव इत्यर्थ । भवन्ति अभयादीनि एतदन्तानि संपद अभिजातस्य । किं-

विशिष्टा सपदम्² दैवीं देवाना या सपत् ताम् अभिलक्ष्य जातस्य देवविभूत्यर्हस्य भाविकल्याणस्य इत्यर्थ , हे भारत ॥

अथ इदानीं आसुरी सपत् उच्यते—

दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च ।
अज्ञान चाभिजातस्य पार्थ सपदमासुरीम् ॥

दम्भ धर्मध्वजित्वम् । दर्प विद्याधनस्वजनादिनिमित्त उत्सेक । अतिमान पूर्वोक्त । क्रोधश्च । पारुष्यमेव च परुषवचनम्—यथा काणम् 'चक्षुष्मान्' विरूपम् 'रूपवान्' हीनाभिजनम् 'उत्तमाभिजन ' इत्यादि । अज्ञान च अविवेकज्ञान कर्तव्याकर्तव्यादिविषयमिथ्याप्रत्यय । अभिजातस्य पार्थ । किम् अभिजातस्येति, आह— सपदम् आसुरीम् असुराणा सपत् आसुरी ताम अभिजातस्य इत्यर्थ ॥

अनयो सपदो कार्यम् उच्यते—

दैवी सपद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता ।
मा शुचः सपद दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव ॥

दैवी सपत् या, सा विमोक्षाय ससारबन्धनात् । निबन्धाय नियत बन्ध निबन्ध तदर्थम् आसुरी सपत् मता

अभिप्रेता । तथा राक्षसी च । तत्र एवम् उक्ते सति अर्जुन-स्य अन्तर्गत भावम् 'किम् अहम् आसुरसपद्युक्त ? किं वा दैवसपद्युक्त ?' इत्येवम् आलोचनारूपम् आलक्ष्य आह भगवान्—मा शुच शोक मा कार्षी । सपद दैवीम् अ-भिजात असि अभिलक्ष्य जाताऽसि, भाविकल्याण त्वम् असि इत्यर्थ , हे पाण्डव ॥

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन्दैव आसुर एव च ।
दैवो विस्तरश: प्रोक्त आसुर पार्थ मे शृणु ॥

द्वौ द्विसख्याकौ भूतसर्गौ भूताना मनुष्याणा सर्गौ सृष्टी भूतसर्गौ सृज्येतेति सर्गौ भूतान्येव सृज्यमानानि दैवासुर-सपद्द्वययुक्तानि इति द्वौ भूतसर्गौ इति उच्यते, 'द्वया ह वै प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च' इति श्रुते । लोके अस्मिन्, स सारे इत्यर्थ , सर्वेषा द्वैविध्योपपत्ते । कौ तौ भूतसर्गौ इति, उच्यते— प्रकृतावेव दैव आसुर एव च । उक्तयोरेव पुन अनुवादे प्रयाजनम् आह— दैव भूतसग 'अभय सत्त्व-सशुद्धि' इत्यादिना विस्तरश विस्तरप्रकारै प्रोक्त कथित, न तु आसुर विस्तरश , अत तत्परिवर्जनार्थम् आसुर पार्थ, मे मम वचनात् उच्यमान विस्तरश शृणु अवधारय ॥

आ अध्यायपरिसमाप्ते आसुरी सपत् प्राणिविशेषणत्वेन प्रदर्श्यते, प्रत्यक्षीकरणेन च शक्यते तस्या परिवर्जन कर्तु-मिति—

प्रवृत्ति च निवृत्ति च जना न विदुरासुराः ।
न शौच नापि चाचारो न सत्य तेषु विद्यते ॥

प्रवृत्ति च प्रवर्तन यस्मिन् पुरुषार्थसाधने कर्तव्ये प्रवृत्ति ताम्, निवृत्ति च एतद्विपरीता यस्मात् अनर्थहेतो निवर्तितव्य सा निवृत्ति ता च, जना आसुरा न विदु न जानन्ति । न केवल प्रवृत्तिनिवृत्ती एव ते न विदु, न शौच नापि च आचार न सत्य तेषु विद्यते, अशौचा अनाचारा मायाविन अनृतवादिनो हि आसुरा ॥

किंच—

असत्यमप्रतिष्ठ ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसंभूत किमन्यत्कामहैतुकम् ॥ ८ ॥

असत्य यथा वयम् अनृतप्राया तथा इद जगत् सर्वम् असत्यम्, अप्रतिष्ठ च न अस्य धर्माधर्मौ प्रतिष्ठा अत अप्रतिष्ठ च, इति ते आसुरा जना जगत् आहु, अनीश्वरम्

न च धर्माधर्मसव्यपेक्षक अस्य शासिता ईश्वर विद्यते इति अत अनीश्वर जगत् आहु । किंच, अपरस्परसभूत कामप्रयुक्तयो स्त्रीपुरुषयो अन्योन्यसयोगात् जगत् सर्वं सभूतम् । किमन्यत् कामहैतुक कामहेतुकमेव कामहैतुकम् । किमन्यत् जगत कारणम्? न किंचित् अदृष्ट धर्माधर्मादि कारणान्तर विद्यते जगत 'काम एव प्राणिना कारणम्' इति लोकायतिकदृष्टि इयम् ॥

एता दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥

एता दृष्टिम् अवष्टभ्य आश्रित्य नष्टात्मान नष्टस्वभावा विभ्रष्टपरलोकसाधना अल्पबुद्धय विषयविषया अल्पैव बुद्धि येषा ते अल्पबुद्धय प्रभवन्ति उद्भवन्ति उग्रकर्माण क्रूरकर्माण हिंसात्मका । क्षयाय जगत प्रभवन्ति इति सबन्ध । जगत अहिता, शत्रव इत्यर्थ ॥

ते च—

काममाश्रित्य दुष्पूर दम्भमानमदान्विताः ।
मोहाद्गृहीत्वासद्ग्राहान्प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥

कामम् इच्छाविशेषम् आश्रित्य अवष्टभ्य दुष्पूरम् अशक्यपूरण दम्भमानमदान्विता दम्भश्च मानश्च मदश्च दम्भमानमदा तै अन्विता दम्भमानमदान्विता मोहात् अविवेकत गृहीत्वा उपादाय असद्ग्राहान अशुभनिश्चयान् प्रवर्तन्ते लोके अशुचिव्रता अशुचीनि व्रतानि येषा ते अशुचिव्रता ॥

किंच—

चिन्तामपरिमेया च प्रलयान्तामुपाश्रिताः ।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥११॥

चिन्ताम् अपरिमेया च, न परिमातु शक्यते यस्या चिन्ताया इयत्ता सा अपरिमेया, ताम् अपरिमेयाम्, प्रलया न्ता मरणान्ताम् उपाश्रिता, सदा चिन्तापरा इत्यर्थ । कामोपभोगपरमा, काम्यन्ते इति कामा विषया शब्दादय तदुपभोगपरमा 'अयमेव परम पुरुषार्थ य कामोपभोग' इत्येव निश्चितात्मान, एतावत् इति निश्चिता ॥

आशापाशशतैर्बद्धा• कामक्रोधपरायणाः ।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसचयान् ॥१२॥

आशापाशशतै आशा एव पाशा तच्छतै बद्धा निय

न्त्रिता सन्त सर्वत आकृष्यमाणा , कामक्रोधपरायणा कामक्रोधौ परम् अयनम् आश्रय येषा ते कामक्रोधपरायणा , ईहन्ते चेष्टन्ते कामभोगार्थं कामभोगप्रयोजनाय न धर्मार्थम् , अन्यायेन परस्वापहरणादिना इत्यर्थ , किम्? अर्थसञ्चयान् अर्थप्रचयान् ॥

ईदृशश्च तेषाम् अभिप्राय —

इदमद्य मया लब्धमिद प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥ १३ ॥

इद द्रव्य अद्य इदानीं मया लब्धम् । इद च अन्यत् प्राप्स्ये मनोरथ मनस्तुष्टिकरम् । इद च अस्ति इदमपि मे भविष्यति आगामिनि सवत्सरे पुन धन तेन अह धनी विख्यात भविष्यामि इति ॥

असौ मया हतः शत्रु
र्हनिष्ये चापरानपि ।
ईश्वरोऽहमह भोगी
सिद्धोऽह बलवान्सुखी ॥ १४ ॥

असौ देवदत्तनामा मया हत दुर्जय शत्रु । हनिष्ये च

अपरान् अन्यान् वराकान् अपि । किम् एते करिष्यन्ति तपस्विन , सर्वथापि नास्ति मत्तुल्य । कथम्? ईश्वर अहम्, अह भोगी । सर्वप्रकारेण च सिद्ध अह सपन्न पुत्रै नप्तृभि , न केवल मानुष , बलवान् सुखी च अहमेव , अन्ये तु भूमिभारायावितीर्णा ॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि
कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया ।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य
इत्यज्ञानविमोहिता ॥ १५ ॥

आढ्य धनेन, अभिजनवान् सप्तपुरुष श्रोत्रियत्वादिसपन्न — तेनापि न मम तुल्य अस्ति कश्चित् । क अन्य अस्ति सदृश तुल्य मया? किंच, यक्ष्ये यागेनापि अन्यान् अभिभविष्यामि, दास्यामि नटादिभ्य , मोदिष्ये हर्ष च अतिशय प्राप्स्यामि, इति एवम् अज्ञानविमोहिता अज्ञानेन विमोहिता विविधम् अविवेकभावम् आपन्ना ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता उक्तप्रकारै अनेकै चित्तै विविध भ्रान्ता अनेकचित्तविभ्रान्ता, मोहजालसमावृता मोह अविवेक अज्ञान तदेव जालमिव आवरणात्मकत्वात्, तेन समावृता । प्रसक्ता कामभोगेषु तत्रैव निषण्णा सन्त तेन उपचितकल्मषा पतन्ति नरके अशुचौ वैतरण्यादौ ॥

आत्मसभाविता' स्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥ १७

आत्मसभाविता सर्वगुणविशिष्टतया आत्मनैव सभाविता आत्मसभाविता, न साधुभि । स्तब्धा अप्रणतात्मान । धनमानमदान्विता धननिमित्त मान मदश्च, ताभ्या धनमानमदाभ्याम् अन्विता । यजन्ते नामयज्ञै नाममात्रै यज्ञै ते दम्भेन धर्मध्वजितया अविधिपूर्वक विधिविहिताङ्गेतिकर्तव्यतारहितम् ॥

अहकार बल दर्प काम क्रोध च सश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥ १८ ॥

अहकार अहकरणम् अहकार, विद्यमानै अविद्यमानैश्च गुणै आत्मनि अध्यारोपितै 'विशिष्टमात्मानमहम्

इति मन्यते, स अहकार अविद्याख्य कष्टतम , सर्व-दोषाणा मूल सर्वानर्थप्रवृत्तीना च, तम् । तथा बल परा-भिभवनिमित्त कामरागान्वितम् । दर्प दर्पो नाम यस्य उद्भवे धर्मम् अतिक्रामति स अयम् अन्त करणाश्रय दोषविशेष । काम स्त्र्यादिविषयम् । क्रोधम् अनिष्टविष-यम् । एतान् अन्याश्च महतो दोषान् सश्रिता । किंच ते माम् ईश्वरम् आत्मपरदेहेषु स्वदहे परदेहेषु च तद्बुद्धिकर्मसा-क्षिभूत मा प्रद्विषन्त , मच्छासनातिवर्तित्व प्रद्वेष , त कुर्वन्त अभ्यसूयका सन्मार्गस्थाना गुणेषु असहमाना ॥

तानह द्विषत क्रूरान्ससारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥१९॥

तान् अह सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान् साधुद्वेषिण द्विषतश्च मा क्रूरान् ससारेषु एव अनेकनरकससरणमार्गेषु नरा धमान् अधर्मदोषवत्त्वात् क्षिपामि प्रक्षिपामि अजस्र सत-तम् अशुभान् अशुभकर्मकारिण आसुरीष्वेव क्रूरकर्मप्रा-यासु व्याघ्रसिंहादियोनिषु ‘क्षिपामि’ इत्यनेन सबन्ध ॥

आसुरीं योनिमापन्ना
मूढा जन्मनि जन्मनि ।

मामप्राप्यैव कौन्तेय
ततो यान्त्यधमा गतिम् ॥ २० ॥

आसुरीं योनिम् आपन्ना प्रतिपन्ना मूढा अविवेकिन जन्मनि जन्मनि प्रतिजन्म तमोबहुलास्वेव योनिषु जाय माना अधो गच्छन्तो मूढा माम् ईश्वरम् अप्राप्य अनासाद्य एव हे कौन्तेय, तत तस्मादपि यान्ति अधमा गतिं निकृष्टतमा गतिम् । 'माम अप्राप्यैव' इति न मत्प्राप्तौ काचिदपि आशङ्का अस्ति, अत मच्छिष्टसाधुमार्गम् अप्राप्य इत्यर्थ ॥

सर्वस्या आसुर्या सपद सक्षेप अयम उच्यते, यस्मिन त्रिविधे सर्व आसुरीसपद्भेद अनन्तोऽपि अन्तर्भवति । यत्परिहारेण परिहृतश्च भवति, यत् मूल सर्वस्य अनर्थस्य, तत् एतत् उच्यते—

त्रिविध नरकस्येद
द्वार नाशनमात्मन' ।
काम, क्रोधस्तथा लोभ-
स्तस्मादेतत्त्रय त्यजेत् ॥ २१ ॥

त्रिविध त्रिप्रकार नरकस्य प्राप्तौ इद द्वार नाशनम् आ-

त्मन , यत् द्वार प्रविशन्नेव नश्यति आत्मा, कस्मैचित् पुरुषार्थाय योग्यो न भवति इत्येतत् , अत उच्यते 'द्वार नाशनमात्मन ' इति । किं तत् ? काम क्रोध तथा लोभ । तस्मात् एतत् त्रय त्यजेत् । यत एतत् द्वार नाशनम् आत्मन तस्मात् कामादित्रयमेतत् त्यजेत् ॥

त्यागस्तुतिरियम्—

एतैर्विमुक्तः कौन्तेय
तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनः श्रेय-
स्ततो याति परां गतिम् ॥ २२ ॥

एतै विमुक्त कौन्तेय तमोद्वारै तमस नरकस्य दु खमोहात्मकस्य द्वाराणि कामादय तै , एतै त्रिभि विमुक्त नर आचरति अनुतिष्ठति । किम् ? आत्मन श्रेय । यत्प्रतिबद्ध पूर्व न आचचार, तदपगमात् आचरति । तत तदाचरणात् याति परा गतिं मोक्षमपि इति ॥

सर्वस्य एतस्य आसुरीसपत्परिवर्जनस्य श्रेयआचरणस्य च शास्त्र कारणम् । शास्त्रप्रमाणात् उभय शक्य कर्तुम्, न अन्यथा । अत —

य' शास्त्रविधिमुत्सृज्य
वर्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति
न सुख न परा गतिम् ॥ २३ ॥

य शास्त्रविधिं शास्त्र वेद तस्य विधिं कर्तव्याकर्तव्य-ज्ञानकारण विधिप्रतिषेधाख्यम् उत्सृज्य त्यक्त्वा वर्तते काम-कारत कामप्रयुक्त सन्, न स सिद्धिं पुरुषार्थयोग्यताम् अवाप्नोति, न अपि अस्मिन् लोके सुख न अपि परा प्रकृष्टा गतिं स्वर्ग मोक्ष वा ॥

तस्माच्छास्त्र प्रमाण ते
कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्त
कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥ २४ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्या सहिताया वैयासिक्या
भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसवादे दैवासुर
सपद्विभागयोगो नाम
षोडशोऽध्याय ॥

तस्मात् शास्त्र प्रमाण ज्ञानसाधन ते तव कार्याकार्यव्यवस्थितौ कर्तव्याकर्तव्यव्यवस्थायाम्। अत ज्ञात्वा बुद्ध्वा शास्त्रविधानोक्त विधि विधान शास्त्रमेव विधान शास्त्रविधानम् 'कुर्यात्, न कुर्यात्' इत्येवलक्षणम्, तेन उक्त स्वकर्म यत् तत् कर्तुम् इह अर्हसि, इह इति कर्माधिकारभूमिप्रदर्शनार्थम् इति ॥

इति श्रीमत्परमहसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद शिष्यस्य श्रीमच्छकरभगवत कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये

षोडशोऽध्याय ॥

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितम्

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्

सप्तदशोऽध्याय

सप्तदशोऽध्यायः ॥

———❀———

स्माच्छास्त्र प्रमाण ते' इति भगवद्वाक्यात् लब्धप्रश्नबीज अर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य
यजन्ते श्रद्धयान्विता' ।
तेषा निष्ठा तु का कृष्ण
सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥ १ ॥

ये केचित् अविशेषिता शास्त्रविधिं शास्त्रविधान श्रुतिस्मृतिशास्त्रचोदनाम् उत्सृज्य परित्यज्य यजन्ते देवादीन् पूजयन्ति श्रद्धया अन्विता श्रद्धया आस्तिक्यबुद्धया अन्विता सयुक्ता सन्त — श्रुतिलक्षण स्मृतिलक्षण वा कचित् शास्त्रविधिम् अपश्यन्त वृद्धव्यवहारदर्शनादेव श्रद्धानतया

ये देवादीन् पूजयन्ति, ते इह 'ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विता' इत्येव गृह्यन्ते। ये पुन कचित् शास्त्रविधिं उपलभमाना एव तम् उत्सृज्य अयथाविधि देवादीन् पूजयन्ति, ते इह 'ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते' इति न परिगृह्यन्ते। कस्मात्? श्रद्धया अन्विततत्वविशेषणात्। देवादिपूजाविधिपर किंचित् शास्त्र पश्यन्त एव तत् उत्सृज्य अश्रद्दधानतया तद्विहिताया देवादिपूजाया श्रद्धया अन्विता प्रवर्तन्ते इति न शक्य कल्पयितु यस्मात्, तस्मात् पूर्वोक्ता एव 'ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विता' इत्यत्र गृह्यन्ते। तेषाम् एवभूताना निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वम् आहो रज तम, किं सत्त्व निष्ठा अवस्थानम्, आहोस्वित् रज, अथवा तम इति। एतत् उक्त भवति—या तेषा दवादिविषया पूजा, सा किं सात्त्विकी, आहोस्वित् राजसी, उत तामसी इति॥

सामान्यविषय अय प्रश्न न अप्रविभज्य प्रतिवचनम् अर्हतीति श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

त्रिविधा भवति श्रद्धा
देहिनां सा स्वभावजा।

सात्त्विकी राजसी चैव
तामसी चेति तां शृणु ॥ २ ॥

त्रिविधा त्रिप्रकारा भवति श्रद्धा, यस्या निष्ठाया त्व पृच्छसि, देहिना शरीरिणा सा स्वभावजा, जन्मान्तरकृत धर्मादिसस्कार मरणकाले अभिव्यक्त स्वभाव उच्यते, ततो जाता स्वभावजा। सात्त्विकी सत्त्वनिर्वृत्ता देवपूजा दिविषया, राजसी रजोनिर्वृत्ता यक्षरक्ष पूजादिविषया, तामसी तमोनिर्वृत्ता प्रेतपिशाचादिपूजाविषया, एव त्रि विधा ताम् उच्यमाना श्रद्धा शृणु अवधारय ॥

सा इय त्रिविधा भवति—

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य
श्रद्धा भवति भारत।
श्रद्धामयोऽय पुरुषो
यो यच्छ्रद्ध' स एव सः ॥ ३ ॥

सत्त्वानुरूपा विशिष्टसस्कारोपेतान्त करणानुरूपा सर्वस्य प्राणिजातस्य श्रद्धा भवति भारत। यदि एव तत किं स्यादिति, उच्यते—श्रद्धामय अय श्रद्धाप्राय पुरुष ससारी

जीव । कथम्? य यच्छ्रद्ध या श्रद्धा यस्य जीवस्य स यच्छ्रद्ध स एव तच्छ्रद्धानुरूप एव स जीव ॥

ततश्च कार्येण लिङ्गेन देवादिपूजया सत्त्वादिनिष्ठा अनुमेया इत्याह—

यजन्ते सात्त्विका देवा-
न्यक्षरक्षांसि राजसाः ।
प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये
यजन्ते तामसा जनाः ॥ ४ ॥

यजन्ते पूजयन्ति सात्त्विका सत्त्वनिष्ठा देवान्, यक्षरक्षांसि राजसा, प्रेतान् भूतगणांश्च सप्तमातृकादींश्च अन्ये यजन्ते तामसा जना ॥

एव कार्यतो निर्णीता सत्त्वादिनिष्ठा शास्त्रविध्युत्सर्गे । तत्र कश्चिदेव सहस्रेषु देवपूजादिपर सत्त्वनिष्ठो भवति, बाहुल्येन तु रजोनिष्ठा तमोनिष्ठाश्चैव प्राणिनो भवन्ति । कथम्?—

अशास्त्रविहित घोर तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दम्भाहकारसयुक्ताः कामरागबलान्विता. ॥

अशास्त्रविहित न शास्त्रविहितम् अशास्त्रविहित घोर पीडाकर प्राणिनाम् आत्मनश्च तप तप्यन्ते निर्वर्तयन्ति ये जना ते च दम्भाहकारसयुक्ता, दम्भश्च अहकारश्च दम्भाहकारौ, ताभ्या सयुक्ता दम्भाहकारसयुक्ता, कामरागबलान्विता कामश्च रागश्च कामरागौ तत्कृत बल कामरागबल तेन अन्विता कामरागबलान्विता ॥

कर्शयन्तः शरीरस्थ
भूतग्राममचेतस' ।
मा चैवान्त शरीरस्थ
तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥ ६ ॥

कर्शयन्त कृशीकुर्वन्त शरीरस्थ भूतग्राम करणसमुदायम् अचेतस अविवेकिन मा चैव तत्कर्मबुद्धिसाक्षिभूतम् अन्त शरीरस्थ नारायण कशयन्त, मदनुशासनाकरणमेव मत्कर्शनम्, तान् विद्धि आसुरनिश्चयान् आसुरो निश्चयो येषा ते आसुरनिश्चया तान् परिहरणार्थं विद्धि इति उपदेश ॥

आहाराणा च रस्यस्निग्धादिवर्गत्रयरूपेण भिन्नाना यथाक्रम सात्त्विकराजसतामसपुरुषप्रियत्वदर्शनम् इह क्रियते

रस्यस्निग्धादिषु आहारविशेषेषु आत्मन प्रीत्यतिरेकेण लि ङ्गेन सात्त्विकत्व राजसत्व तामसत्व च बुद्ध्वा रजस्तमो लिङ्गानाम् आहाराणा परिवर्जनार्थं सत्त्वलिङ्गाना च उपादा- नार्थम् । तथा यज्ञादीनामपि सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिविधत्व- प्रतिपादनम् इह 'राजसतामसान् बुद्ध्वा कथ नु नाम परि त्यजेत्, सात्त्विकानेव अनुतिष्ठेत्' इत्येवमर्थम् । आह—

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रिय. ।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु ॥ ७ ॥

आहारस्त्वपि सर्वस्य भोक्तु प्राणिन त्रिविधो भवति प्रिय इष्ट, तथा यज्ञ, तथा तप, तथा दानम् । तेषाम् आहारादीना भेदम् इम वक्ष्यमाण शृणु ॥

आयु.सत्त्वबलारोग्य
सुखप्रीतिविवर्धनाः ।
रस्या' स्निग्धा स्थिरा हृद्या
आहारा सात्त्विकप्रिया. ॥ ८ ॥

आयुश्च सत्त्व च बल च आरोग्य च सुख च प्रीतिश्च आयु सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतय तासा विवर्धना आयु स-

त्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धना , ते च रस्या रसोपेता , स्नि ग्धा स्नेहवन्त , स्थिरा चिरकालस्थायिन देहे, हृद्या हृदयप्रिया आहारा सात्त्विकप्रिया सात्त्विकस्य इष्टा ॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिन. ।
आहारा राजसस्येष्टा दु.खशोकामयप्रदाः ॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिन इत्यत्र अतिशब्द कट्वादिषु सर्वत्र योज्य , अतिकटु अतितीक्ष्ण इत्येवम् । कटुश्च अम्लश्च लवणश्च अत्युष्णश्च तीक्ष्णश्च रूक्षश्च विदाही च ते आहारा राजसस्य इष्टा , दु खशोकामयप्रदा दु ख च शोक च आमय च प्रयच्छन्तीति दु खशोकामयप्रदा ॥

यातयामं गतरस पूति पर्युषित च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्य भोजन तामसप्रियम् ॥

यातयाम मन्दपक्वम् , निर्वीर्यस्य गतरसशब्देन उक्तत्वात् । गतरस रसवियुक्तम् , पूति दुर्गन्धि, पर्युषित च पक्व सत् रात्र्यन्तरित च यत्, उच्छिष्टमपि भुक्तशिष्टम् उच्छिष्टम् , अमेध्यम् अयज्ञार्हम् , भोजनम् ईदृश तामसप्रियम् ॥

अथ इदानीं यज्ञ त्रिविध उच्यते—

अफलाकाङ्क्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनः समाधाय स सात्त्विक ॥

अफलाकाङ्क्षिभि अफलार्थिभि यज्ञ विधिदृष्ट शास्त्रचोदनादृष्टो य यज्ञ इज्यते निर्वर्त्यते, यष्टव्यमेवेति यज्ञस्वरूपनिर्वर्तनमेव कार्यम् इति मन समाधाय, न अनेन पुरुषार्थो मम कर्तव्य इत्येव निश्चित्य, स सात्त्विक यज्ञ उच्यते ॥

अभिसधाय तु फल दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ त यज्ञ विद्धि राजसम् ॥१२॥

अभिसधाय तु उद्दिश्य फल दम्भार्थमपि चैव यत् इज्यते भरतश्रेष्ठ त यज्ञ विद्धि राजसम् ॥

विधिहीनमसृष्टान्न मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहित यज्ञ तामस परिचक्षते ॥ १३ ॥

विधिहीन यथाचोदितविपरीतम् , असृष्टान्न ब्राह्मणेभ्यो न सृष्ट न दत्तम् अन्न यस्मिन् यज्ञे स असृष्टान्न तम् असृष्टान्नम् , मन्त्रहीन मन्त्रत स्वरतो वर्णतो वा वियुक्त मन्त्रहीनम् , अदक्षिणम् उक्तदक्षिणारहितम् , श्रद्धाविरहित यज्ञ तामस परिचक्षते तमोनिर्वृत्त कथयन्ति ॥

अथ इदानीं तप त्रिविधम् उच्यते—

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजन शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीर तप उच्यते ॥ १४ ॥

देवाश्च द्विजाश्च गुरवश्च प्राज्ञाश्च देवद्विजगुरुप्राज्ञा तेषा पूजन देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनम्, शौचम्, आर्जवम् ऋजुत्वम्, ब्रह्मचर्यम् अहिंसा च शरीरनिर्वर्त्यं शारीर शरीरप्रधानै सर्वैरेव कार्यकरणै कर्त्रादिभि साध्य शारीर तप उच्यते । 'पञ्चैते तस्य हेतव ' इति हि वक्ष्यति ॥

अनुद्वेगकर वाक्य सत्य प्रियहित च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसन चैव वाङ्मय तप उच्यते ॥

अनुद्वेगकर प्राणिनाम् अदु खकर वाक्य सत्य प्रियहित च यत् प्रियहिते दृष्टादृष्टार्थे । अनुद्वेगकरत्वादिभि धर्मै वाक्य विशेष्यते । विशेषणधर्मसमुच्चयार्थ च-शब्द । परप्रत्ययार्थं प्रयुक्तस्य वाक्यस्य सत्यप्रियहितानुद्वेगकरत्वानाम् अन्यतमेन द्वाभ्या त्रिभिर्वा हीनता स्याद्यदि, न तद्वाङ्मय तप । तथा सत्यवाक्यस्य इतरेषाम् अन्यतमेन द्वाभ्या त्रिभिर्वा विहीनताया न वाङ्मयतपस्त्वम् । तथा प्रियवा-

क्यस्यापि इतरेषाम् अन्यतमेन द्वाभ्या त्रिभिर्वा विहीनस्य न वाङ्मयतपस्त्वम् । तथा हितवाक्यस्यापि इतरेषाम् अन्यतमेन द्वाभ्या त्रिभिर्वा विहीनस्य न वाङ्मयतपस्त्वम् । किं पुन तत् तप ? यत् सत्य वाक्यम् अनुद्वेगकर प्रिय हित च, तत् तप वाङ्मयम्, यथा 'शान्तो भव वत्स, स्वाध्याय योग च अनुतिष्ठ, तथा ते श्रेयो भविष्यति' इति । स्वाध्यायाभ्यसन चैव यथाविधि वाङ्मय तप उच्यते ॥

मनःप्रसादः सौम्यत्व मौनमात्मविनिग्रह. ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥ १६ ॥

मन प्रसाद मनस प्रशान्ति, स्वच्छतापादन प्रसाद, सौम्यत्व यत् सौमनस्यम् आहु — मुखादिप्रसादादिकार्यो-न्नेया अन्त करणस्य वृत्ति । मौन वाङ्नियमोऽपि मन-सयमपूर्वको भवति इति कार्येण कारणम् उच्यते मन स-यमो मौनमिति । आत्मविनिग्रह मनोनिरोध सर्वत सामान्यरूप आत्मविनिग्रह, वाग्विषयस्यैव मनस सयम मौनम् इति विशेष । भावसशुद्धि परै व्यवहारकाले अमायावित्व भावसशुद्धि । इत्यतत् तप मानसम् उच्यत ॥

यथोक्त कायिक वाचिक मानस च तप तप्त नरै सत्त्वादिगुणभेदेन कथ त्रिविध भवतीति, उच्यते—

श्रद्धया परया तप्त तपस्तत्त्रिविध नरैः।
अफलाकाङ्क्षिभिर्युक्तैः सात्त्विक परिचक्षते ॥

श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या परया प्रकृष्टया तप्तम् अनुष्ठित तप तत् प्रकृत त्रिविध त्रिप्रकार त्र्यधिष्ठान नरै अनुष्ठातृभि अफलाकाङ्क्षिभि फलाकाङ्क्षारहितै युक्तै समाहितै — यत् ईदृश तप, तत् सात्त्विक सत्त्वनिर्वृत्त परिचक्षते कथयन्ति शिष्टा ॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्।
क्रियते तदिह प्रोक्त राजस चलमध्रुवम् ॥१८॥

सत्कार साधुकार 'साधु अय तपस्वी ब्राह्मण' इत्येवमर्थम्, मानो मानन प्रत्युत्थानाभिवादनादि तदर्थम्, पूजा पादप्रक्षालनार्चनाशयितृत्वादि तदर्थं च तप सत्कारमानपूजार्थम्, दम्भेन चैव यत् क्रियत तप तत् इह प्रोक्त कथित राजस चल कादाचित्कफलत्वेन अध्रुवम् ॥

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥१९॥

मूढग्राहेण अविवेकनिश्चयेन आत्मनः पीडया यत् क्रियते तपः परस्य उत्सादनार्थं विनाशार्थं वा, तत् तामसं तपः उदाहृतम् ॥

इदानीं दानत्रैविध्यम् उच्यते—

दातव्यमिति यद्दानं
दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च
तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥ २० ॥

दातव्यमिति एवं मनः कृत्वा यत् दानं दीयते अनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय, समर्थायापि निरपेक्षं दीयते, देशे पुण्ये कुरुक्षेत्रादौ, काले संक्रान्त्यादौ, पात्रे च षडङ्गविद्वेदपारग इत्यादौ, तत् दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं
फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं
तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥ २१ ॥

यत्तु दानं प्रत्युपकारार्थं काले तु अयं मां प्रत्युपकरिष्य-

ति इत्येवमर्थम्, फल वा अस्य दानस्य मे भविष्यति अदृष्टम् इति, तत् उद्दिश्य पुन दीयते च परिक्लिष्ट खेदसयुक्तम्, तत् दान राजस स्मृतम् ॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञात तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

अदेशकाल अदेशे अपुण्यदेशे म्लेच्छाशुच्यादिसकीर्णे अकाले पुण्यहेतुत्वेन अप्रख्याते सक्रान्त्यादिविशेषरहिते अ पात्रेभ्यश्च मूर्खतस्करादिभ्य, देशादिसपत्तौ वा असत्कृत प्रियवचनपादप्रक्षालनपूजादिरहितम् अवज्ञात पात्रपरिभवयुक्त च यत् दानम्, तत् तामसम् उदाहृतम् ॥

यज्ञदानतप प्रभृतीना साद्गुण्यकरणाय अयम् उपदेश उच्यते—

ॐ तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविध. स्मृत ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिता. पुरा ॥

ॐ तत् सत् इति एव निर्देश, निर्दिश्यते अनेनेति निर्देश, त्रिविधो नामनिर्देश ब्रह्मण स्मृत चिन्तित वेदान्तेषु ब्रह्मविद्भि । ब्राह्मणा तेन निर्देशेन त्रिविधेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिता निर्मिता पुरा पूर्वम् इति निर्दे-

शस्तुत्यर्थम् उच्यते ॥

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सतत ब्रह्मवादिनाम् ॥

तस्मात् 'ओम् इति उदाहृत्य उच्चार्य यज्ञदानतप क्रिया यज्ञादिस्वरूपा क्रिया प्रवर्तन्ते विधानोक्ता शास्त्रचोदिता सतत सर्वदा ब्रह्मवादिना ब्रह्मवदनशीलानाम् ॥

तदित्यनभिसधाय
फल यज्ञतप क्रिया ।
दानक्रियाश्च विविधाः
क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभि. ॥ २५ ॥

तत् इति अनभिसधाय, 'तत्' इति ब्रह्माभिधानम् उच्चार्य अनभिसधाय च यज्ञादिकर्मण फल यज्ञतप क्रिया यज्ञ क्रियाश्च तप क्रियाश्च यज्ञतप क्रिया दानक्रियाश्च विविधा क्षेत्रहिरण्यप्रदानादिलक्षणा क्रियन्ते निर्वर्त्यन्ते मोक्षकाङ्क्षिभि मोक्षार्थिभि मुमुक्षुभि ॥

ओंतच्छब्दयो विनियोग उक्त । अथ इदानीं सच्छब्दस्य विनियोग कथ्यते—

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्द पार्थ युज्यते ॥

सद्भावे, असत सद्भावे यथा अविद्यमानस्य पुत्रस्य जन्मनि, तथा साधुभावे च असद्वृत्तस्य असाधो सद्वृत्तता साधुभाव तस्मिन् साधुभावे च सत् इत्येतत् अभिधान ब्रह्मण प्रयुज्यते अभिधीयते । प्रशस्ते कर्मणि विवाहादौ च तथा सच्छब्द पार्थ, युज्यते प्रयुज्यते इत्येतत् ॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥ २७ ॥

यज्ञे यज्ञकर्मणि या स्थिति, तपसि च या स्थिति, दाने च या स्थिति, सा सत् इति च उच्यते विद्वद्भि । कर्म च एव तदर्थीय यज्ञदानतपोर्थीयम्, अथवा, यस्य अभिधानत्रय प्रकृत तदर्थीय यज्ञदानतपोर्थीयम् ईश्वरार्थीयम् इत्येतत्, सत् इत्येव अभिधीयते । तत् एतत् यज्ञदानतप-आदि कर्म असात्त्विक विगुणमपि श्रद्धापूर्वक ब्रह्मण अभि-धानत्रयप्रयोगेण सगुण सात्त्विक सपादित भवति ॥

तत्र च सर्वत्र श्रद्धाप्रधानतया सर्व सपाद्यते यस्मात्, तस्मात्—

अश्रद्धया हुत दत्त तपस्तप्त कृत च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ न च तत्प्रेत्य नो इह ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्या सहिताया वैयासिक्या
भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म
विद्याया योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसवादे
श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम
सप्तदशोऽध्याय ॥

अश्रद्धया हुत हवन कृतम्, अश्रद्धया दत्त ब्राह्मणेभ्य, अश्रद्धया तप तप्तम् अनुष्ठितम्, तथा अश्रद्धयैव कृत यत् स्तुतिनमस्कारादि, तत् सर्वम् असत् इति उच्यत, मत्प्राप्ति-साधनमार्गबाह्यत्वात् पार्थ । न च तत् बहुलायासमपि प्रेत्य फलाय नो अपि इहार्थम्, साधुभि निन्दितत्वात् इति ॥

इति श्रीमत्परमहसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद
शिष्यस्य श्रीमच्छकरभगवत कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्य
सप्तदशोऽध्याय ॥

——❀——

श्रीमच्छंकरभगवत्पादविरचितम्

श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यम्

अष्टादशोऽध्याय

अष्टादशोऽध्यायः ॥

सर्वस्यैव गीताशास्त्रस्य अर्थ अस्मिन् अध्याये उपसहृत्य सर्वश्च वेदार्थो वक्तव्य इत्येवमर्थ अयम् अध्याय आरभ्यते । सर्वेषु हि अतीतेषु अध्यायेषु उक्त अर्थ अस्मिन् अध्याये अव गम्यते । अर्जुनस्तु सन्यासत्यागशब्दार्थयोरेव विशेषबुभुत्सु उवाच—

अर्जुन उवाच—

सन्यासस्य महाबाहो तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक्केशिनिषूदन ॥ १ ॥

सन्यासस्य सन्यासशब्दार्थस्य इत्येतत्, हे महाबाहो, तत्त्व तस्य भाव तत्त्वम्, याथात्म्यमित्येतत्, इच्छामि वदितु ज्ञातुम्, त्यागस्य च त्यागशब्दार्थस्येत्येतत्, हृषीकेश, पृथक् इतरेतरविभागत केशिनिषूदन केशिनामा

हयच्छद्मा कश्चित् असुर त निषूदितवान् भगवान् वासुदेव , तेन तन्नाम्ना सबोध्यते अर्जुनेन ॥

सन्यासत्यागशब्दौ तत्र तत्र निर्दिष्टौ, न निर्लुठितार्थौ पूर्वेषु अध्यायेषु । अत अर्जुनाय पृष्टवते तन्निर्णयाय भगवान् उवाच—

श्रीभगवानुवाच—

काम्याना कर्मणा न्यास सन्यास कवयो विदु. ।
सर्वकर्मफलत्याग प्राहुस्त्याग विचक्षणा ॥ २ ॥

काम्यानाम् अश्वमेधादीना कर्मणा न्यास सन्यासशब्दार्थम्, अनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्य अनुष्ठानम्, कवय पण्डिता केचित् विदु विजानन्ति । नित्यनैमित्तिकानाम् अनुष्ठीयमानाना सर्वकर्मणाम् आत्मसबन्धितया प्राप्तस्य फलस्य परित्याग सर्वकर्मफलत्याग त प्राहु कथयन्ति त्याग त्यागशब्दार्थं विचक्षणा पण्डिता । यदि काम्यकर्मपरित्याग फलपरित्यागो वा अर्थ वक्तव्य , सर्वथा परित्यागमात्र सन्यासत्यागशब्दयो एक अर्थ स्यात्, न घटपट शब्दाविव जात्यन्तरभूतार्थौ ॥

ननु नित्यनैमित्तिकाना कर्मणा फलमेव नास्ति इति

आहु । कथम् उच्यते तेषा फलत्याग, यथा वन्ध्याया पुत्रत्याग ? नैष दोष, नित्यानामपि कर्मणा भगवता फलवत्त्वस्य इष्टत्वात् । वक्ष्यति हि भगवान् 'अनिष्टमिष्ट मिश्र च' इति 'न तु सन्यासिनाम्' इति च । सन्यासिनामेव हि केवल कर्मफलासबन्ध दर्शयन् असन्यासिना नित्यकर्मफलप्राप्तिम् 'भवत्यत्यागिना प्रेत्य' इति दर्शयति ॥

त्याज्य दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥ ३ ॥

त्याज्य त्यक्तव्य दोषवत् दोष अस्य अस्तीति दोषवत् । किं तत् ? कर्म बन्धहेतुत्वात् सर्वमेव । अथवा, दोष यथा रागादि त्यज्यते, तथा त्याज्यम् इति एके कर्म प्राहु मनीषिण पण्डिता सांख्यादिदृष्टिम् आश्रिता, अधिकृताना कर्मिणामपि इति । तत्रैव यज्ञदानतप कर्म न त्याज्यम् इति च अपरे ॥

कर्मिण एव अधिकृता, तान् अपेक्ष्य एते विकल्पा, न तु ज्ञाननिष्ठान् व्युत्थायिन सन्यासिन अपेक्ष्य । 'ज्ञानयोगेन साख्याना निष्ठा मया पुरा प्रोक्ता' इति कर्माधिकारात् अपोद्धृता ये, न तान् प्रति चिन्ता ॥

ननु 'कर्मयोगेन योगिनाम्' इति अधिकृता पूर्वं विभक्तनिष्ठा अपि इह सर्वशास्त्रार्थोपसहारप्रकरणे यथा विचार्यन्ते, तथा साख्या अपि ज्ञाननिष्ठा विचार्यन्ताम् इति। न, तेषा मोहदु खनिमित्तत्यागानुपपत्ते । न कायक्लेशनिमित्त दु ख साख्या आत्मनि पश्यन्ति, इच्छादीना क्षेत्रधर्मत्वेनैव दर्शितत्वात्। अत ते न कायक्लेशदु खभयात् कर्म परित्यजन्ति। नापि ते कर्माणि आत्मनि पश्यन्ति, येन नियत कर्म मोहात् परित्यजेयु । गुणाना कर्म 'नैव किंचित्करोमि' इति हि ते सन्यस्यन्ति। 'सर्वकर्माणि मनसा सन्यस्य' इत्यादिभि तत्त्वविद सन्यासप्रकार उक्त । तस्मात् ये अन्ये अधिकृता कर्मणि अनात्मविद, येषा च मोहनिमित्त त्याग सभवति कायक्लेशभयाच्च, ते एव तामसा त्यागिन राजसाश्च इति निन्द्य ते कर्मिणाम् अनात्मज्ञाना कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थम्, 'सर्वारम्भपरित्यागी' 'मौनी सतुष्टो येन केनचित्। अनिकेत स्थिरमति' इति गुणातीतलक्षणे च परमार्थसन्यासिन विशेषितत्वात्। वक्ष्यति च 'निष्ठा ज्ञानस्य या परा' इति। तस्मात् ज्ञाननिष्ठा सन्यासिन न इह विवक्षिता। कर्मफलत्याग एव सात्त्विकत्वेन गुणेन तामसत्वाद्यपेक्षया सन्यास

उच्यते, न मुख्य सर्वकर्मसन्यास ॥

सर्वकर्मसन्यासासभवे च 'न हि देहभृता' इति हेतु-वचनात् मुख्य एव इति चेत्, न, हेतुवचनस्य स्तुत्यर्थत्वात्। यथा त्यागाच्छान्तिरनन्तरम्' इति कर्मफलत्यागस्तुतिरेव यथोक्तानेकपक्षानुष्ठानाशक्तिमन्तम् अर्जुनम् अज्ञ प्रति विधानात्, तथा इदमपि 'न हि देहभृता शक्यम्' इति कर्मफलत्याग-स्तुत्यर्थम्, न 'सर्वकर्माणि मनसा सन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते' इत्यस्य पक्षस्य अपवाद केनचित् दर्शयितु शक्य । तस्मात् कर्मणि अधिकृतान् प्रत्येव एष सन्यास-त्यागविकल्प । ये तु परमार्थदर्शिन साख्या, तषा ज्ञाननिष्ठायामेव सर्वकर्मसन्यासलक्षणायाम् अधिकार, न अन्यत्र, इति न ते विकल्पार्हा । तच्च उपपादितम् अस्माभि 'वेदाविनाशिनम्' इत्यस्मिन्प्रदेशे, तृतीयादौ च ॥

तत्र एतेषु विकल्पभेदेषु—

निश्चय शृणु मे तत्र
त्यागे भरतसत्तम ।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र
त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥

निश्चय शृणु अवधारय मे मम वचनात्, तत्र त्यागे त्यागसन्न्यासविकल्पे यथादर्शिते भरतसत्तम भरताना साधुतम । त्यागो हि, त्यागसन्न्यासशब्दवाच्यो हि य अर्थ स एक एवेति अभिप्रेत्य आह— त्यागो हि इति । पुरुषव्याघ्र, त्रिविध त्रिप्रकार तामसादिप्रकारै सप्रकीर्तित शास्त्रेषु सम्यक् कथित यस्मात् तामसादिभेदेन त्यागसन्न्यासशब्द वाच्य अर्थ अधिकृतस्य कर्मिण अनात्मज्ञस्य त्रिविध सभवति, न परमार्थदर्शिन, इत्ययमर्थ दुर्ज्ञान, तस्मात् अत्र तत्त्व न अन्य वक्तु समर्थ । तस्मात् निश्चय परमार्थशास्त्रार्थविषयम् अध्यवसायम् ऐश्वर मे मत्त शृणु ॥

क पुन असौ निश्चय इति, आह—

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्य कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दान तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥५॥

यज्ञ दान तप इत्येतत् त्रिविध कर्म न त्याज्य न त्यक्तव्यम्, कार्य करणीयम् एव तत् । कस्मात्? यज्ञ दान तपश्चैव पावनानि विशुद्धिकराणि मनीषिणा फलानभिसधीनाम् इत्येतत् ॥

एतान्यपि तु कर्माणि
सङ्ग त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ
निश्चित मतमुत्तमम् ॥ ६ ॥

एतान्यपि तु कर्माणि यज्ञदानतपासि पावनानि उक्तानि सङ्गम् आसक्तिं तेषु त्यक्त्वा फलानि च तेषा परित्यज्य कर्तव्यानि इति अनुष्ठेयानि इति मे मम निश्चित मतम् उत्तमम् ॥

'निश्चय शृणु म तत्र' इति प्रतिज्ञाय, पावनत्व च हेतुम् उक्त्वा, 'एतान्यपि कर्माणि कर्तव्यानि' इत्येतत् 'निश्चित मतमुत्तमम्' इति प्रतिज्ञातार्थोपसहार एव, न अपूर्वार्थ वचनम्, 'एतान्यपि' इति प्रकृतसनिकृष्टार्थत्वोपपत्ते । सासङ्गस्य फलार्थिन बन्धहेतव एतान्यपि कर्माणि मुमुक्षो कर्तव्यानि इति अपिशब्दस्य अर्थ । न तु अन्यानि कर्माणि अपेक्ष्य 'एतान्यपि' इति उच्यते ॥

अन्ये तु वर्णयन्ति—नित्याना कर्मणा फलाभावात् 'सङ्ग त्यक्त्वा फलानि च' इति न उपपद्यते । अत 'एतान्यपि' इति यानि काम्यानि कर्माणि नित्येभ्य अन्यानि, एतानि

अपि कर्तव्यानि, किमुत यज्ञदानतपांसि नित्यानि इति । तत् असत्, नित्यानामपि कर्मणाम् इह फलवत्त्वस्य उपपादितत्वात् 'यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि' इत्यादिना वचनेन । नित्यान्यपि कर्माणि बन्धहेतुत्वाशङ्कया जिहासोः मुमुक्षोः कुतः काम्येषु प्रसङ्गः ? 'दूरेण ह्यवरं कर्म' इति च निन्दितत्वात्, 'यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र' इति च काम्यकर्मणां बन्धहेतुत्वस्य निश्चितत्वात्, 'त्रैगुण्यविषया वेदाः' 'त्रैविद्या मां सोमपाः' 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' इति च, दूरव्यवहितत्वाच्च, न काम्येषु 'एतान्यपि' इति व्यपदेशः ॥

तस्मात् अज्ञस्य अधिकृतस्य मुमुक्षोः —

नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥

नियतस्य तु नित्यस्य सन्न्यासः परित्यागः कर्मणः न उपपद्यते, अज्ञस्य पावनत्वस्य इष्टत्वात् । मोहात् अज्ञानात् तस्य नियतस्य परित्यागः — नियतं च अवश्यं कर्तव्यम्, त्यज्यते च, इति विप्रतिषिद्धम्, अतः मोहनिमित्तः परित्यागः तामसः परिकीर्तितः मोहश्च तमः इति ॥

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजस त्याग नैव त्यागफल लभेत् ॥

दु खम इति एव यत् कर्म कायक्लेशभयात् शरीरदु ख-भयात् त्यजेत्, स कृत्वा राजस रजोनिर्वर्त्य त्याग नैव त्यागफल ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मत्यागस्य फल मोक्षाख्य न लभेत् नैव लभेत ॥

क पुन सात्त्विक त्याग इति, आह—

कार्यमित्येव यत्कर्म
नियत क्रियतेऽर्जुन ।
सङ्ग त्यक्त्वा फल चैव
स त्यागः सात्त्विको मत' ॥ ९ ॥

कार्य कर्तव्यम इत्येव यत् कर्म नियत नित्य क्रियते नि-र्वर्त्यते हे अर्जुन, सङ्ग त्यक्त्वा फल च एव । एतत् नित्याना कर्मणा फलवत्त्वे भगवद्वचन प्रमाणम् अवोचाम । अथवा, यद्यपि फल न श्रूयते नित्यस्य कर्मण, तथापि नित्य कर्म कृतम् आत्मसस्कार प्रत्यवायपरिहार वा फल करोति आत्मन इति कल्पयत्येव अज्ञ । तत्र तामपि कल्पना निवारयति

'फल त्यक्त्वा' इत्यनेन। अत साधु उक्तम् 'सङ्ग त्यक्त्वा फल च' इति। स त्याग नित्यकर्मसु सङ्गफलपरित्याग सात्त्विक सत्त्वनिर्वृत्त मत अभिप्रेत ॥

ननु कर्मपरित्याग त्रिविध सन्यास इति च प्रकृत। तत्र तामसो राजसश्च उक्त त्याग। कथम् इह सङ्गफलत्याग तृतीयत्वेन उच्यते? यथा त्रयो ब्राह्मणा आगता, तत्र षडङ्गविदौ द्वौ, क्षत्रिय तृतीय इति तद्वत्। नैष दोष त्यागसामान्येन स्तुत्यर्थत्वात्। अस्ति हि कर्मसन्यासस्य फलाभिसधित्यागस्य च त्यागत्वसामान्यम्। तत्र राजसतामसत्वेन कर्मत्यागनिन्दया कर्मफलाभिसधित्याग सात्त्विकत्वेन स्तूयते 'स त्याग सात्त्विको मत' इति ॥

यस्तु अधिकृत सङ्ग त्यक्त्वा फलाभिसधिं च नित्य कर्म करोति, तस्य फलरागादिना अकलुषीक्रियमाणम् अन्त -करण नित्यैश्च कर्मभि सस्क्रियमाण विशुध्यति। तत् विशुद्ध प्रसन्नम् आत्मालोचनक्षम भवति। तस्यैव नित्यकर्मानुष्ठानेन विशुद्धान्त करणस्य आत्मज्ञानाभिमुखस्य क्रमेण यथा तन्निष्ठा स्यात्, तत् वक्तव्यमिति आह—

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म

कुशले नानुषज्जते।

त्यागी सत्त्वसमाविष्टो
मेधावी च्छिन्नसशय. ॥ १० ॥

न द्वेष्टि अकुशलम् अशोभन काम्य कर्म, शरीरारम्भ-द्वारेण ससारकारणम्, 'किमनेन ?' इत्येवम् । कुशले शोभने नित्ये कर्मणि सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तितन्निष्ठाहेतुत्वेन 'मोक्ष कारणम् इदम्' इत्येव न अनुषज्जते अनुषङ्ग प्रीतिं न करोति इत्येतत् । क पुन असौ ? त्यागी पूर्वोक्तेन सङ्गफलत्यागन तद्वान् त्यागी, य कर्मणि सङ्ग त्यक्त्वा तत्फल च नित्य-कर्मानुष्ठायी स त्यागी । कदा पुन असौ अकुशल कर्म न द्वेष्टि, कुशले च न अनुषज्जते इति, उच्यते— सत्त्वसमाविष्ट यदा सत्त्वेन आत्मानात्मविवेकविज्ञानहेतुना समाविष्ट सव्याप्त, सयुक्त इत्येतत् । अत एव च मेधावी मेधया आत्मज्ञानलक्षणया प्रज्ञया सयुक्त तद्वान् मेधावी । मेधावित्वादेव च्छिन्नसशय छिन्न अविद्याकृत सशय यस्य 'आत्म स्वरूपावस्थानमेव पर नि श्रेयससाधनम्, न अन्यत् किं-चित्' इत्येव निश्चयेन च्छिन्नसशय ॥

य अधिकृत पुरुष पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्मयोगानुष्ठानेन क्रमेण सस्कृतात्मा सन् जन्मादिविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियम् आत्मानम् आत्मत्वेन सबुद्ध, स सर्वकर्माणि मनसा

सन्यस्य नैव कुर्वन् न कारयन् आसीन नैष्कर्म्यलक्षणा ज्ञाननिष्ठाम् अश्नुते इत्येतत् । पूर्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनम् अनेनैव श्लोकेन उक्तम् ॥

य पुन अधिकृत सन् देहात्माभिमानित्वेन देहभृत् अज्ञ अबाधितात्मकर्तृत्वविज्ञानतया 'अह कर्ता' इति निश्चितबुद्धि तस्य अशेषकर्मपरित्यागस्य अशक्यत्वात् कर्मफलत्यागेन चोदितकर्मानुष्ठाने एव अधिकार, न तत्त्यागे इति एतम् अर्थं दर्शयितुम् आह—

न हि देहभृता शक्य त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥

न हि यस्मात् देहभृता, देह बिभर्तीति देहभृत्, देहात्माभिमानवान् देहभृत् उच्यते, न विवेकी, स हि 'वेदाविनाशिनम्' इत्यादिना कर्तृत्वाधिकारात् निवर्तित । अत तेन देहभृता अज्ञेन न शक्य त्यक्तु सन्यसितु कर्माणि अशेषत नि शेषेण । तस्मात् यस्तु अज्ञ अधिकृत नित्यानि कर्माणि कुर्वन् कर्मफलत्यागी कर्मफलाभिसधिमात्रसन्यासी स त्यागी इति अभिधीयते कर्मी अपि सन् इति स्तुत्यभिप्रायेण । तस्मात् परमार्थदर्शिनैव अदेहभृता देहात्मभा

वरहितेन अशेषकर्मसन्यास शक्यते कर्तुम् ॥

किं पुन तत् प्रयोजनम्, यत् सर्वकर्मसन्यासात् स्यादिति, उच्यते—

अनिष्टमिष्ट मिश्रं च
त्रिविध कर्मण॰ फलम् ।
भवत्यत्यागिना प्रेत्य
न तु संन्यासिना क्वचित् ॥ १२ ॥

अनिष्ट नरकतिर्यगादिलक्षणम्, इष्ट देवादिलक्षणम्, मिश्रम् इष्टानिष्टसयुक्त मनुष्यलक्षण च, तत् त्रिविध त्रिप्रकार कर्मण धर्माधर्मलक्षणस्य फल बाह्यानेककारकव्यापार निष्पन्न सत् अविद्याकृतम् इन्द्रजालमायोपम महामोहकर प्रत्यगात्मोपसर्पि इह—फल्गुतया लयम् अदर्शन गच्छतीति फलनिर्वचनम्—तत् एतत् एवलक्षण फल भवति अत्यागिनाम् अज्ञाना कर्मिणा अपरमार्थसन्यासिना प्रेत्य शरीरपातात् ऊर्ध्वम् । न तु सन्यासिना परमार्थसन्यासिना परमह सपरिव्राजकाना केवलज्ञाननिष्ठाना क्वचित् । न हि केवलसम्यग्दर्शननिष्ठा अविद्यादिससारबीज न उन्मूलयति कदाचित् इत्यर्थ । अत परमार्थदर्शिन एव अशेषकर्मस

न्यासित्व सभवति, अविद्याध्यारोपितत्वात् आत्मनि क्रिया कारकफलानाम्, न तु अज्ञस्य अधिष्ठानादीनि क्रियाकर्तृकारकाणि आत्मत्वेनैव पश्यत अशेषकर्मसन्न्यास सभवति ॥

तदेतत् उत्तरै श्लोकै दर्शयति—

पञ्चैतानि महाबाहो
कारणानि निबोध मे ।
साख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि
सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥ १३ ॥

पञ्च एतानि वक्ष्यमाणानि हे महाबाहो, कारणानि निवर्तकानि । निबोध मे मम इति उत्तरत्र चेत समाधानार्थम्, वस्तुवैषम्यप्रदर्शनार्थं च । तानि च कारणानि ज्ञातव्यतया स्तौति— साख्ये ज्ञातव्या पदार्था सख्यायन्ते यस्मिन् शास्त्रे तत् साख्य वेदान्त । कृतान्ते इति तस्यैव विशेषणम् । कृतम् इति कर्म उच्यते, तस्य अन्त परिसमाप्ति यत्र स कृतान्त, कर्मान्त इत्येतत् । 'यावानर्थ उदपाने' 'सर्वं कर्माखिल पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' इति आत्मज्ञाने सजात सर्वकर्मणा निवृत्तिं दर्शयति । अत तस्मिन् आत्मज्ञानार्थे

साख्ये कृतान्ते वेदान्ते प्रोक्तानि कथितानि सिद्धये निष्प-
त्यर्थं सर्वकर्मणाम् ॥

कानि तानीति, उच्यते—

अधिष्ठान तथा कर्ता करण च पृथग्विधम् ।
विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैव चैवात्र पञ्चमम् ॥

अधिष्ठानम् इच्छाद्वेषसुखदु खज्ञानादीनाम् अभिव्यक्ते-
राश्रय अधिष्ठान शरीरम्, तथा कर्ता उपाधिलक्षण
भोक्ता, करण च श्रोत्रादि शब्दाद्युपलब्धये पृथग्विध नाना-
प्रकार तत् द्वादशसख्य विविधाश्च पृथक्चेष्टा वायवीया
प्राणापानाद्या दैव चैव दैवमेव च अत्र एतेषु चतुर्षु पञ्चम
पञ्चाना पूरणम् आदित्यादि चक्षुराद्यनुग्राहकम् ॥

शरीरवाङ्मनोभिर्य-
त्कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्य वा विपरीत वा
पञ्चैते तस्य हेतवः ॥ १५ ॥

शरीरवाङ्मनोभि यत् कर्म त्रिभि एतै प्रारभते निर्व
र्तयति नर, न्याय्य वा धर्म्यं शास्त्रीयम्, विपरीत वा

अशास्त्रीयम् अधर्म्यं यच्चापि निमिषितचेष्टितादि जीवनहेतु तदपि पूर्वकृतधर्माधर्मयोरेव कार्यमिति न्याय्यविपरीतयोरेव ग्रहणेन गृहीतम्, पञ्च एते यथोक्ता तस्य सर्वस्यैव कर्मणो हेतव कारणानि ॥

ननु एतानि अधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणा निर्वर्तकानि। कथम् उच्यते 'शरीरवाङ्मनोभि यत् कर्म प्रारभते' इति? नैष दोष, विधिप्रतिषेधलक्षण सर्वं कर्म शरीरादित्रयप्रधानम्, तदङ्गतया दर्शनश्रवणादि च जीवनलक्षण त्रिधैव राशीकृतम् उच्यते शरीरादिभि आरभ्यते इति। फलकालेऽपि तत्प्रधानै साधनै भुज्यते इति पञ्चानामेव हेतुत्व न विरुध्यते इति ॥

तत्रैव सति कर्तारमात्मान केवल तु यः।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मति.॥१६॥

तत्र इति प्रकृतेन सबध्यते। एव सति एव यथोक्तै पञ्चभि हेतुभि निर्वर्त्ये सति कर्मणि। तत्रैव सति इति दुर्मतित्वस्य हेतुत्वेन सबध्यते। तत्र एतेषु आत्मानन्यत्वेन अविद्यया परिकल्पितै क्रियमाणस्य कर्मण 'अहमेव कर्ता' इति कर्तारम् आत्मान केवल शुद्ध तु य पश्यति अविद्वान्,

कस्मात्? वेदान्ताचार्योपदेशन्यायै अकृतबुद्धित्वात् असंस्कृतबुद्धित्वात्, योऽपि देहादिव्यतिरिक्तात्मवादी आत्मानमेव केवल कर्तार पश्यति, असावपि अकृतबुद्धि , अत अकृतबुद्धित्वात् न स पश्यति आत्मन तत्त्व कर्मणो वा इत्यर्थ । अत दुर्मति , कुत्सिता विपरीता दुष्टा अजस्र जननमरणप्रतिपत्तिहेतुभूता मति अस्य इति दुर्मति । स पश्यन्नपि न पश्यति, यथा तैमिरिक अनेक चन्द्रम् , यथा वा अभ्रेषु धावत्सु चन्द्र धावन्तम् , यथा वा वाहने उपविष्ट अन्येषु धावत्सु आत्मान धावन्तम् ॥

क पुन सुमति य सम्यक् पश्यतीति, उच्यते—

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमाँल्लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥

यस्य शास्त्राचार्योपदेशन्यायसस्कृतात्मन न भवति अहकृत 'अह कर्ता' इत्येवलक्षण भाव भावना प्रत्यय — एते एव पञ्च अधिष्ठानादय अविद्यया आत्मनि कल्पिता सर्वकर्मणा कर्तार , न अहम् , अह तु तद्व्यापाराणा साक्षिभूत 'अप्राणो ह्यमना शुभ्रो ह्यक्षरात्परत पर' केवल अविक्रिय इत्येव पश्यतीति एतत्— बुद्धि अन्त

करण यस्य आत्मन उपाधिभूता न लिप्यते न अनुश यिनी भवति— 'इदमहमकार्षम्, तेन अह नरक गमिष्यामि' इत्येव यस्य बुद्धि न लिप्यते— स सुमति, स पश्यति। हत्वा अपि स इमान् लोकान्, सर्वान् इमान् प्राणिन इत्यर्थ, न हन्ति हननक्रिया न करोति, न निबध्यते नापि तत्कार्येण अधर्मफलेन सबध्यते ॥

ननु हत्वापि न हन्ति इति विप्रतिषिद्धम् उच्यते यद्यपि स्तुति। नैष दोष, लौकिकपारमार्थिकदृष्ट्यपेक्षया तदुपपत्ते। देहाद्यात्मबुद्ध्या 'हन्ता अहम्' इति लौकिकीं दृष्टिम् आश्रित्य 'हत्वापि' इति आह। यथादर्शिता पारमार्थिकीं दृष्टिम आश्रित्य 'न हन्ति न निबध्यते' इति। एतत् उभयम् उपपद्यते एव ॥

ननु अधिष्ठानादिभि सभूय करोत्येव आत्मा, 'कर्तारमात्मान केवल तु' इति केवलशब्दप्रयोगात्। नैष दोष, आत्मन अविक्रियस्वभावत्वे अधिष्ठानादिभि सहतत्वानुपपत्ते। विक्रियावतो हि अन्यै सहनन सभवति, सहत्य वा कर्तृत्व स्यात्। न तु अविक्रियस्य आत्मन केनचित् सहननम् अस्ति इति न सभूय कर्तृत्वम् उपपद्यते। अत केवलत्वम् आत्मन स्वाभाविकमिति केवलशब्द अनुवा-

दमात्रम् । अविक्रियत्व च आत्मन श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । 'अविकार्योऽयमुच्यते' 'गुणैरेव कर्माणि क्रियन्ते' 'शरीरस्थोऽपि न करोति' इत्यादि असकृत् उपपादित गीतास्वेव तावत् । श्रुतिषु च 'ध्यायतीव लेलायतीव' इत्येवमाद्यासु । न्यायतश्च—— निरवयवम् अपरतन्त्रम् अविक्रियम् आत्मतत्त्वम् इति राजमार्ग । विक्रियावत्त्वाभ्युपगमेऽपि आत्मन स्वकीयैव विक्रिया स्वस्य भवितुम् अर्हति, न अधिष्ठानादीना कर्माणि आत्मकर्तृकाणि स्यु । न हि परस्य कर्म परेण अकृतम् आगन्तुम् अर्हति । यत्तु अविद्यया गमितम्, न तत् तस्य । यथा रजतत्व न शुक्तिकाया, यथा वा तलमलिनत्व बालै गमितम् अविद्यया, न आकाशस्य, तथा अधिष्ठानादिविक्रियापि तेषामेव, न आत्मन । तस्मात् युक्तम् उक्तम् 'अहङ्कृतत्वबुद्धिलेपाभावात् विद्वान् न हन्ति न निबध्यते' इति । 'नाय हन्ति न हन्यते' इति प्रतिज्ञाय 'न जायते' इत्यादिहेतुवचनेन अविक्रियत्वम् आत्मन उक्त्वा, 'वेदाविनाशिनम्' इति विदुष कर्माधिकारनिवृत्तिं शास्त्रादौ सक्षेपत उक्त्वा, मध्ये प्रसारिता तत्र तत्र प्रसङ्ग कृत्वा इह उपसहरति शास्त्रार्थपिण्डीकरणाय 'विद्वान् न हन्ति न निबध्यते' इति । एव च सति देह-

भूत्त्वाभिमानानुपपत्तौ अविद्याकृताशेषकर्मसन्यासोपपत्ते सन्यासिनाम् अनिष्टादि त्रिविध कर्मण फल न भवति इति उपपन्नम्, तद्विपर्ययाच्च इतरेषा भवति इत्येतच्च अपरिहार्यम् इति एष गीताशास्त्रार्थ उपसहृत । स एष सर्ववेदार्थसार निपुणमतिभि पण्डितै विचार्य प्रतिपत्तव्य इति तत्र तत्र प्रकरणविभागेन दर्शित अस्माभि शास्त्रन्यायानुसारेण ॥

अथ इदानी कर्मणा प्रवर्तकम् उच्यते—

ज्ञान ज्ञेय परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
करण कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसग्रहः ॥ १८ ॥

ज्ञान ज्ञायते अनेन इति सर्वविषयम् अविशेषेण उच्यते । तथा ज्ञेय ज्ञातव्यम्, तदपि सामान्येनैव सर्वम् उच्यते । तथा परिज्ञाता उपाधिलक्षण अविद्याकल्पित भोक्ता । इति एतत् त्रयम् अविशेषेण सर्वकर्मणा प्रवर्तिका त्रिविधा त्रिप्रकारा कर्मचोदना । ज्ञानादीना हि त्रयाणा सनिपाते हानोपादानादिप्रयोजन सर्वकर्मारम्भ स्यात् । तत पञ्चभि अधिष्ठानादिभि आरब्ध वाङ्मन कायाश्रयभेदेन त्रिधा राशीभूत त्रिषु करणादिषु सगृह्यते इत्येतत् उच्यते—करण क्रियते

अनेन इति बाह्य श्रोत्रादि, अन्त स्थ बुद्ध्यादि, कर्म ईप्सिततम कर्तु क्रियया व्याप्यमानम्, कर्ता करणाना व्यापारयिता उपाधिलक्षण, इति त्रिविध त्रिप्रकार कर्मसग्रह, सगृह्यते अस्मिन्निति सग्रह, कर्मण सग्रह कर्मसग्रह, कर्म एषु हि त्रिषु समवैति, तेन अय त्रिविध कर्मसग्रह ॥

अथ इदानीं क्रियाकारकफलाना सर्वेषा गुणात्मकत्वात् सत्त्वरजस्तमोगुणभेदत त्रिविध भेद वक्तव्य इति आरभ्यते—

ज्ञानं कर्म च कर्ता च
त्रिधैव गुणभेदत ।
प्रोच्यते गुणसंख्याने
यथावच्छृणु तान्यपि ॥ १९ ॥

ज्ञान कर्म च, कर्म क्रिया, न कारक पारिभाषिकम् ईप्सिततम कर्म, कर्ता च निर्वर्तक क्रियाणा त्रिधा एव, अवधारण गुणव्यतिरिक्तजात्यन्तराभावप्रदर्शनार्थं गुणभेदत सत्त्वादिभेदेन इत्यर्थ । प्रोच्यते कथ्यते गुणसख्याने कापिले शास्त्रे तदपि गुणसख्यानशास्त्र गुणभोक्तृविषये प्रमाण मेव । परमार्थब्रह्मैकत्वविषये यद्यपि विरुध्यते, तथापि ते हि

कापिला गुणगौणव्यापारनिरूपणे अभियुक्ता इति तच्छास्त्रमपि वक्ष्यमाणार्थस्तुत्यर्थत्वेन उपादीयते इति न विरोध । यथावत् यथान्याय यथाशास्त्र शृणु तान्यपि ज्ञानादीनि तद्भेदजातानि गुणभेदकृतानि शृणु, वक्ष्यमाणे अर्थे मन समाधिं कुरु इत्यर्थ ॥

ज्ञानस्य तु तावत् त्रिविधत्वम् उच्यते—

सर्वभूतेषु येनैक
भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्त विभक्तेषु
तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥ २० ॥

सर्वभूतेषु अव्यक्तादिस्थावरान्तेषु भूतेषु येन ज्ञानेन एक भाव वस्तु— भावशब्द वस्तुवाची, एकम् आत्मवस्तु इत्यर्थ , अव्यय न व्येति स्वात्मना स्वधर्मेण वा, कूटस्थम् इत्यर्थ , ईक्षते पश्यति यन ज्ञानेन, त च भावम् अविभक्त प्रतिदेह विभक्तेषु देहभेदेषु न विभक्त तत् आत्मवस्तु, व्योमवत् निरन्तरमित्यर्थ , तत् ज्ञान साक्षात् सम्यग्दर्शनम् अद्वैतात्मविषय सात्त्विक विद्धि इति ॥

यानि द्वैतदर्शनानि तानि असम्यग्भूतानि राजसानि तामसानि च इति न साक्षात् ससारोच्छित्तये भवन्ति—

पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञान
नानाभावान्पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु
तज्ज्ञान विद्धि राजसम् ॥ २१ ॥

पृथक्त्वेन तु भेदेन प्रतिशरीरम् अन्यत्वेन यत् ज्ञान नानाभावान् भिन्नान् आत्मन पृथग्विधान् पृथक्प्रकारान् भिन्नलक्षणान् इत्यर्थ , वेत्ति विजानाति यत् ज्ञान सर्वेषु भूतेषु, ज्ञानस्य कर्तृत्वासभवात् येन ज्ञानेन वेत्ति इत्यर्थ , तत् ज्ञान विद्धि राजस रजोगुणनिर्वृत्तम ॥

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥ २२ ॥

यत् ज्ञान कृत्स्नवत् समस्तवत् सर्वविषयमिव एकस्मिन् कार्ये देहे बहिर्वा प्रतिमादौ सक्तम 'एतावानेव आत्मा ईश्वरो वा, न अत परम् अस्ति' इति, यथा नग्नक्षपणकादीना शरीरान्तर्वर्ती देहपरिमाणो जीव , ईश्वरो वा पाषा-

णदार्वादिमात्रम्, इत्येवम् एकस्मिन् कार्ये सक्तम् अहैतुक हेतुवर्जित निर्युक्तिकम्, अतत्त्वार्थवत् अयथाभूतार्थवत्, यथाभूत अर्थ तत्त्वार्थ, स अस्य ज्ञेयभूत अस्तीति तत्त्वार्थवत्, न तत्त्वार्थवत् अतत्त्वार्थवत्, अहैतुकत्वादेव अल्प च, अल्पविषयत्वात् अल्पफलत्वाद्वा। तत् तामसम् उदाहृतम्। तामसाना हि प्राणिनाम् अविवेकिनाम् ईदृश ज्ञान दृश्यते ॥

अथ इदानीं कर्मण त्रैविध्यम् उच्यते—

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतःकृतम्।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

नियत नित्य सङ्गरहितम् आसक्तिवर्जितम् अरागद्वेषत कृत रागप्रयुक्तन द्वेषप्रयुक्तेन च कृत रागद्वेषत कृतम्, तद्विपरीतम् अरागद्वेषत कृतम्, अफलप्रेप्सुना फल प्रेप्सतीति फलप्रेप्सु फलतृष्ण तद्विपरीतेन अफलप्रेप्सुना कर्त्रा कृत कर्म यत्, तत् सात्त्विकम् उच्यते ॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहकारेण वा पुनः।
क्रियते बहुलायास तद्राजसमुदाहृतम् ॥ २४ ॥

यत्तु कामेप्सुना कर्मफलप्रेप्सुना इत्यर्थ, कर्म साहकारेण

इति न तत्त्वज्ञानापेक्षया । किं तर्हि ? लौकिकश्रोत्रियनिरह-कारापेक्षया । यो हि परमार्थनिरहकार आत्मवित्, न तस्य कामेप्सुत्वबहुलायासकर्तृत्वप्राप्ति अस्ति । सात्त्विकस्यापि कर्मेण अनात्मवित् साहकार कर्ता, किमुत राजसतामसयो । लोके अनात्मविदपि श्रोत्रियो निरहकार उच्यते 'निरहकार अय ब्राह्मण' इति । तस्मात् तदपेक्षयैव 'साहकारेण वा' इति उक्तम् । पुन शब्द पादपूरणार्थ । क्रियते बहुलायास कर्त्रा महता आयासेन निर्वर्त्यते, तत् कम राजसम् उदाहृतम् ॥

अनुबन्ध क्षय हिसामनपेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥ २५ ॥

अनुबन्ध पश्चाद्भावि यत् वस्तु स अनुबन्ध उच्यते त च अनुबन्धम्, क्षय यस्मिन कर्मणि क्रियमाणे शक्तिक्षय अर्थक्षयो वा स्यात् त क्षयम्, हिंसा प्राणिबाधा च, अनपेक्ष्य च पौरुष पुरुषकारम् 'शक्नोमि इद कर्म समापयितुम्' इत्येवम् आत्मसामर्थ्यम्, इत्येतानि अनुबन्धादीनि अनपेक्ष्य पौरुषान्तानि मोहात् अविवेकत आरभ्यते कर्म यत्, तत् तामस तमोनिर्वृत्तम् उच्यते ॥

इदानीं कर्तृभेद उच्यते—

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी
धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः
कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥ २६ ॥

मुक्तसङ्ग मुक्त परित्यक्त सङ्ग येन स मुक्तसङ्ग, अनहंवादी न अहंवदनशील, धृत्युत्साहसमन्वित धृति धारणम् उत्साह उद्यम ताभ्या समन्वित सयुक्त धृत्युत्साहसमन्वित, सिद्ध्यसिद्ध्यो क्रियमाणस्य कर्मण फलसिद्धौ असिद्धौ च सिद्ध्यसिद्ध्यो निर्विकार, केवल शास्त्रप्रमाणेन प्रयुक्त न फलरागादिना य स निर्विकार उच्यते । एवंभूत कर्ता य स सात्त्विक उच्यते ॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥

रागी राग अस्य अस्तीति रागी, कर्मफलप्रेप्सु कर्मफलार्थी इत्यर्थ, लुब्ध परद्रव्येषु सजाततृष्ण, तीर्थादौ स्वद्रव्यापरित्यागी वा, हिंसात्मक परपीडाकरस्वभाव, अ

शुचि बाह्याभ्यन्तरशौचवर्जित, हर्षशोकान्वित इष्टप्राप्तौ हर्ष अनिष्टप्राप्तौ इष्टवियोगे च शोक ताभ्या हर्षशोकाभ्याम् अन्वित सयुक्त, तस्यैव च कर्मण सपत्तिविपत्तिभ्या हर्ष-शोकौ स्याताम, ताभ्या सयुक्तो य कर्ता स राजस परि-कीर्तित ॥

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्ध
शठो नैकृतिकोऽलस.।
विषादी दीर्घसूत्री च
कर्ता तामस उच्यते ॥ २८ ॥

अयुक्त न युक्त असमाहित, प्राकृत अत्यन्तासस्कृत-बुद्धि बालसम, स्तब्ध दण्डवत् न नमति कस्मैचित्, शठ मायावी शक्तिगूहनकारी, नैकृतिक परविभदनपर, अलस अप्रवृत्तिशील कर्तव्येष्वपि, विषादी विषादवान् सर्वदा अवसन्नस्वभाव, दीघसूत्री च कर्तव्याना दीर्घप्रसा-रण, सर्वदा मन्दस्वभाव, यत् अद्य श्वो वा कर्तव्य तत् मासेनापि न करोति, यश्च एवभूत, स कर्ता तामस उच्यते ॥

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय ॥ २९ ॥

बुद्धेः भेदं धृतेश्चैव भेदं गुणतः सत्त्वादिगुणतः त्रिविधं शृणु इति सूत्रोपन्यासः । प्रोच्यमानं कथ्यमानम् अशेषेण निरवशेषतः यथावत् पृथक्त्वेन विवेकतः धनंजय, दिग्विजये मानुषं दैवं च प्रभूतं धनं जितवान्, तेन असौ धनंजयः अर्जुनः ॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च
कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति
बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३० ॥

प्रवृत्तिं च प्रवृत्तिः प्रवर्तनं बन्धहेतुः कर्ममार्गः शास्त्रविहितविषयः, निवृत्तिं च निवृत्तिः मोक्षहेतुः संन्यासमार्गः — बन्धमोक्षसमानवाक्यत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्मसंन्यासमार्गौ इति अवगम्यते— कार्याकार्ये विहितप्रतिषिद्धे लौकिके वैदिके वा शास्त्रबुद्धे कर्तव्याकर्तव्ये करणाकरणे इत्येतत्, कस्य ? देशकालाद्यपेक्षया दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणाम् । भयाभये बिभेति अस्मादिति भयं चोरव्याघ्रादि, न भयं

अभयम्, भय च अभय च भयाभये, दृष्टादृष्टविषययो भयाभययो कारणे इत्यथ । बन्ध सहेतुक मोक्ष च सहेतुक या वेत्ति विजानाति बुद्धि, सा पार्थ सात्त्विकी । तत्र ज्ञान बुद्धे वृत्ति, बुद्धिस्तु वृत्तिमती । धृतिरपि वृत्तिविशेष एव बुद्धे ॥

यया धर्ममधर्म च
कार्य चाकार्यमेव च ।
अयथावत्प्रजानाति
बुद्धिः सा पार्थ राजसी ॥ ३१ ॥

यया धर्म शास्त्रचोदितम् अधर्म च तत्प्रतिषिद्ध कार्य च अकार्यमेव च पूर्वोक्ते एव कार्याकार्ये अयथावत् न यथावत सर्वत निर्णयेन न प्रजानाति, बुद्धि सा पार्थ, राजसी ॥

अधर्म धर्ममिति या
मन्यते तमसावृता ।
सर्वार्थान्विपरीताश्च
बुद्धि सा पार्थ तामसी ॥ ३२ ॥

अधर्म प्रतिषिद्ध धर्म विहितम् इति या मन्यते जानाति

तमसा आवृता सती, सर्वार्थान् सर्वानेव ज्ञेयपदार्थान् विपरीतांश्च विपरीतानेव विजानाति, बुद्धि सा पार्थ, तामसी ॥

धृत्या यया धारयते
मन.प्राणेन्द्रियक्रिया ।
योगेनाव्यभिचारिण्या
धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥ ३३ ॥

धृत्या यया— अव्यभिचारिण्या इति व्यवहितेन सबन्ध, धारयते, किम्? मन प्राणेन्द्रियक्रिया मनश्च प्राणाश्च इन्द्रियाणि च मन प्राणेन्द्रियाणि, तेषा क्रिया चेष्टा, ता उच्छास्त्रमार्गप्रवृत्ते धारयत धारयति— धृत्या हि धार्यमाणा उच्छास्त्रमार्गविषया न भवन्ति— योगेन समाधिना, अव्यभिचारिण्या, नित्यसमाध्यनुगतया इत्यर्थ । एतत् उक्त भवति— अव्याभिचारिण्या धृत्या मन प्राणेन्द्रियक्रिया धार्यमाणा योगेन धारयतीति । या एवलक्षणा धृति, सा पार्थ, सात्त्विकी ॥

यया तु धर्मकामार्था-
न्धृत्या धारयतेऽर्जुन ।

प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी
धृति सा पार्थ राजसी ॥ ३४ ॥

यया तु धर्मकामार्थान् धर्मश्च कामश्च अर्थश्च धर्मकामार्थाः तान् धर्मकामार्थान् धृत्या यया धारयते मनसि नित्यमेव कर्तव्यरूपान् अवधारयति हे अर्जुन, प्रसङ्गेन यस्य यस्य धर्मादे धारणप्रसङ्ग तेन तेन प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी च भवति य पुरुष , तस्य धृति या, सा पार्थ, राजसी ॥

यया स्वप्नं भयं शोकं
विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्मेधा
धृतिः सा तामसी मता ॥ ३५ ॥

यया स्वप्नं निद्रां भयं त्रासं शोकं विषादं विषण्णतां मदं विषयसेवाम् आत्मन बहुमन्यमान मत्त इव मदम् एव च मनसि नित्यमेव कर्तव्यरूपतया कुर्वन् न विमुञ्चति धारयत्येव दुर्मेधा कुत्सितमेधा पुरुष य , तस्य धृति या, सा तामसी मता ॥

गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणां च त्रिविधो भेद उक्त । अथ इदानीं फलस्य सुखस्य त्रिविधो भेद उच्यते—

सुखं त्विदानीं त्रिविधं
 शृणु मे भरतर्षभ ।
अभ्यासाद्रमते यत्र
 दुःखान्तं च निगच्छति ॥ ३६ ॥

सुखं तु इदानीं त्रिविधं शृणु, समाधानं कुरु इत्येतत्, मे मम भरतर्षभ। अभ्यासात् परिचयात् आवृत्ते रमते रतिं प्रतिपद्यते यत्र यस्मिन् सुखानुभवे दुःखान्तं च दुःखावसानं दुःखोपशमं च निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति ॥

यत्तदग्रे विषमिव
 परिणामेऽमृतोपमम् ।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्त-
 मात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥ ३७ ॥

यत् तत् सुखम् अग्रे पूर्वं प्रथमसंनिपाते ज्ञानवैराग्यध्यानसमाध्यारम्भे अत्यन्तायासपूर्वकत्वात् विषमिव दुःखात्मकं भवति, परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिपाकजं सुखम् अमृतोपमम्, तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं विद्वद्भिः, आत्मनः बुद्धिः आत्मबुद्धिः, आत्मबुद्धेः प्रसादः नैर्मल्यं सलिलस्य इव स्व-

न्छता, तत जात आत्मबुद्धिप्रसादजम् । आत्मविषया वा आत्मावलम्बना वा बुद्धि आत्मबुद्धि , तत्प्रसादप्रकर्षाद्वा जात मित्येतत् । तस्मात् सात्त्विक तत् ॥

विषयेन्द्रियसयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत्सुख राजसं स्मृतम् ॥

विषयेन्द्रियसयोगात् जायते यत् सुखम् तत् सुखम् अग्रे प्रथमक्षणे अमृतोपमम् अमृतसमम्, परिणामे विषमिव, बलवीर्यरूपप्रज्ञामेधाधनोत्साहहानिहेतुत्वात् अधर्मतज्जनितनरकादिहेतुत्वाच्च परिणामे तदुपभोगपरिणामान्ते विषमिव, तत् सुख राजस स्मृतम् ॥

यदग्रे चानुबन्धे च सुख मोहनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥ ३९ ॥

यत् अग्रे च अनुबन्धे च अवसानोत्तरकाले च सुख मोहन मोहकरम् आत्मन निद्रालस्यप्रमादोत्थ निद्रा च आलस्य च प्रमादश्च तेभ्य समुत्तिष्ठतीति निद्रालस्यप्रमादोत्थम्, तत् तामसम् उदाहृतम् ॥

अथ इदानीं प्रकरणोपसहारार्थं श्लाक आरभ्यते—

न तदस्ति पृथिव्या वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिः स्यात्रिभिर्गुणै ॥

न तत् अस्ति तत् नास्ति पृथिव्या वा मनुष्यादिषु सत्त्व प्राणिजातम् अन्यद्वा अप्राणि, दिवि देवेषु वा पुन सत्त्वम्, प्रकृतिजै प्रकृतित जातै एभि त्रिभि गुणै सत्त्वादिभि मुक्त परित्यक्त यत् स्यात्, न तत् अस्ति इति पूर्वेण सबन्ध ॥

सर्व ससार क्रियाकारकफललक्षण सत्त्वरजस्तमोगुणात्मक अविद्यापरिकल्पित समूल अनर्थ उक्त, वृक्ष रूपकल्पनया च 'ऊर्ध्वमूलम्' इत्यादिना, 'त च असङ्ग शस्त्रेण दृढेन छित्त्वा तत पद तत्परिमार्गितव्यम्' इति च उक्तम्। तत्र च सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वात् ससारकारण-निवृत्त्यनुपपत्तौ प्राप्तायाम, यथा तन्निवृत्ति स्यात् तथा वक्तव्यम्, सर्वश्च गीताशास्त्रार्थ उपसहर्तव्य, एतावानेव च सर्ववदस्मृत्यर्थ पुरुषार्थम् इच्छद्भि अनुष्ठेय इत्येवमर्थम् 'ब्राह्मणक्षत्रियविशाम्' इत्यादि आरभ्यते—

ब्राह्मणक्षत्रियविशा शूद्राणा च परतप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥४१॥

ब्राह्मणाश्च क्षत्रियाश्च विशश्च ब्राह्मणक्षत्रियविश , तेषा ब्राह्मणक्षत्रियविशा शूद्राणा च— शूद्राणाम् असमासकरणम् एकजातित्वे सति वेदानधिकारात्— हे परतप, कर्माणि प्रविभक्तानि इतरेतरविभागेन व्यवस्थापितानि । केन ? स्वभावप्रभवै गुणै , स्वभाव ईश्वरस्य प्रकृति त्रिगुणात्मिका माया सा प्रभव येषा गुणाना ते स्वभावप्रभवा , तै , शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ब्राह्मणादीनाम् । अथवा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुण प्रभव कारणम् , तथा क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जन रज प्रभव , वैश्यस्वभावस्य तमउपसर्जन रज प्रभव , शूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जन तम प्रभव , प्रशान्त्यैश्वर्येहामूढतास्वभावदर्शनात् चतुर्णाम् । अथवा, जन्मान्तरकृतसस्कार प्राणिना वर्तमानजन्मनि स्वकार्याभिमुखत्वेन अभिव्यक्त स्वभाव , स प्रभवो येषा गुणाना ते स्वभावप्रभवा गुणा , गुणप्रादुर्भावस्य निष्कारणत्वानुपपत्ते । 'स्वभाव कारणम्' इति च कारणविशेषोपादानम् । एव स्वभावप्रभवै प्रकृतिभवै सत्त्वरजस्तमोभि गुणै स्वकार्यानुरूपेण शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ॥

ननु शास्त्रप्रविभक्तानि शास्त्रेण विहितानि ब्राह्मणादीना

शमादीनि कर्माणि, कथम् उच्यते सत्त्वादिगुणप्रविभक्तानि इति? नैष दोष, शास्त्रेणापि ब्राह्मणादीना सत्त्वादिगुण विशेषापेक्षयैव शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि, न गुणानपेक्षया, इति शास्त्रप्रविभक्तान्यपि कर्माणि गुणप्रविभक्तानि इति उच्यते ॥

कानि पुन तानि कर्माणि इति, उच्यते—

शमो दमस्तपः शौच
क्षान्तिरार्जवमेव च ।
ज्ञान विज्ञानमास्तिक्य
ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ॥ ४२ ॥

शम दमश्च यथाव्याख्यातार्थौ, तप यथोक्त शारीरादि, शौच व्याख्यातम्, क्षान्ति क्षमा, आर्जवम् ऋजुता एव च ज्ञान विज्ञानम्, आस्तिक्यम् आस्तिकभाव श्रद्दधानता आगमार्थेषु, ब्रह्मकर्म ब्राह्मणजाते कर्म स्वभावजम्—यत् उक्त स्वभावप्रभवैर्गुणै प्रविभक्तानि इति तदेवोक्त स्वभावजम् इति ॥

शौर्य तेजो धृतिर्दाक्ष्य युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्र कर्म स्वभावजम् ॥४३॥

शौर्य शूरस्य भाव , तेज प्रागल्भ्यम् , धृति धारणम् , सर्वावस्थासु अनवसाद भवति यया धृत्या उत्तम्भितस्य, दाक्ष्य दक्षस्य भाव , सहसा प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु अव्यामोहेन प्रवृत्ति , युद्धे चापि अपलायनम् अपराङ्मुखीभाव शत्रुभ्य , दान देयद्रव्येषु मुक्तहस्तता, ईश्वरभावश्च ईश्वरस्य भाव , प्रभुशक्तिप्रकटीकरणम् ईशितव्यान् प्रति, क्षात्र कर्म क्षत्रियजाते विहित कर्म क्षात्र कर्म स्वभावजम् ॥

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्य वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्य कृषिश्च गौरक्ष्य च वाणिज्य च कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यम् , कृषि भूमे विलेखनम् , गौरक्ष्य गा रक्षतीति गोरक्ष तस्य भाव गौरक्ष्यम् , पाशुपाल्यम् इत्यर्थ , वाणिज्य वणिक्कर्म क्रयविक्रयादिलक्षण वैश्यकर्म वैश्यजाते कर्म वैश्यकर्म स्वभावजम् । परिचर्यात्मक शुश्रूषास्वभाव कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥

एतेषा जातिविहिताना कर्मणा सम्यगनुष्ठिताना स्वर्गप्राप्ति फल स्वभावत , 'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठा प्रेत्य कर्मफलमनुभूय तत शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलधर्मायु श्रुत-

वृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्ते' इत्यादिस्मृतिभ्य , पुराणे च वर्णिनाम् आश्रमिणा च लोकफलभेदविशेषस्मरणात् । कारणान्तरात्तु इद वक्ष्यमाण फलम्—

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः
ससिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मनिरतः सिद्धि
यथा विन्दति तच्छृणु ॥ ४५ ॥

स्वे स्वे यथोक्तलक्षणभेदे कर्मणि अभिरत तत्पर ससिद्धिं स्वकर्मानुष्ठानात् अशुद्धिक्षये सति कायेन्द्रियाणा ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा ससिद्धिं लभते प्राप्नोति नर अधिकृत पुरुष , किं स्वकर्मानुष्ठानत एव साक्षात् ससिद्धि ? न , कथ तर्हि ? स्वकर्मनिरत सिद्धिं यथा येन प्रकारेण विन्दति, तत् शृणु ॥

यतः प्रवृत्तिर्भूताना
येन सर्वमिद ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य
सिद्धि विन्दति मानव ॥ ४६ ॥

यत यस्मात् प्रवृत्ति उत्पत्ति चेष्टा वा यस्मात् अन्तर्यामिण ईश्वरात् भूताना प्राणिना स्यात्, येन ईश्वरेण सर्वम् इद तत जगत् व्याप्तम् स्वकर्मणा पूर्वोक्तेन प्रतिवर्ण तम् ईश्वरम् अभ्यर्च्य पूजयित्वा आराध्य केवल ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा सिद्धि वि दति मानव मनुष्य ॥

यत एवम, अत —

श्रेयान्स्वधर्मो विगुण.
परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियत कर्म
कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥ ४७ ॥

श्रेयान प्रशस्यतर स्वो धर्म स्वधर्म, विगुणोऽपि इति अपिशब्दो द्रष्टव्य, परधर्मात् । स्वभावनियत स्वभावेन नियतम्, यदुक्त स्वभावजमिति, तदेवोक्त स्वभावनियतम् इति, यथा विषजातस्य क्रिमे विष न दोषकरम्, तथा स्वभावनियत कर्म कुवन् न आप्नोति किल्बिष पापम् ॥

स्वभावनियत कर्म कुर्वाणो विषज इव क्रिमि किल्बिष न आप्नोतीति उक्तम्, परधर्मश्च भयावह इति, अनात्मज्ञश्च

‘न हि कश्चित्क्षणमपि अकर्मकृत्तिष्ठति’ इति । अत —

सहजं कर्म कौन्तेय
सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारम्भा हि दोषेण
धूमेनाग्निरिवावृताः ॥ ४८ ॥

सहज सह जन्मनैव उत्पन्नम् । किं तत ? कर्म कौन्तेय सदोषमपि त्रिगुणात्मकत्वात् न त्यजेत् । सर्वारम्भा आर भ्यन्त इति आरम्भा , सर्वकर्माणि इत्येतत्, प्रकरणात् ये केचित् आरम्भा स्वधर्मा परधर्माश्च, ते सर्वे हि यस्मात्— त्रिगुणात्मकत्वम् अत्र हेतु — त्रिगुणात्मकत्वात् दोषेण धूमेन सहजेन अग्निरिव, आवृता । सहजस्य कर्मण स्वधर्माख्यस्य परित्यागेन परधर्मानुष्ठानेऽपि दोषात् नैव मुच्यते, भयावहश्च परधर्म । न च शक्यते अशेषत त्यक्तुम् अज्ञेन कर्म यत , तस्मात् न त्यजेत् इत्यर्थ ॥

किम् अशेषत त्यक्तुम् अशक्य कर्म इति न त्यजेत् ? किं वा सहजस्य कर्मण त्यागे दोषो भवतीति ? किं च अत ? यदि तावत् अशेषत त्यक्तुम् अशक्यम् इति न त्याज्य सहज कर्म, एव तर्हि अशेषत त्यागे गुण एव स्यादिति

सिद्ध भवति । सत्यम् एवम्, अशेषत त्याग एव न उपपद्यते इति चेत्, किं नित्यप्रचलितात्मक पुरुष, यथा साख्याना गुणा ? किं वा क्रियैव कारकम्, यथा बौद्धाना स्कन्धा क्षणप्रध्वसिन ? उभयथापि कर्मण अशेषत त्याग न सभवति । अथ तृतीयोऽपि पक्ष —यदा करोति तदा सक्रिय वस्तु । यदा न करोति, तदा निष्क्रिय तदेव । तत्र एव सति शक्य कर्म अशेषत त्यक्तुम् । अय तु अस्मिन् तृतीये पक्षे विशेष — न नित्यप्रचलित वस्तु, नापि क्रियैव कारकम् । किं तर्हि ? व्यवस्थिते द्रव्ये अविद्यमाना क्रिया उत्पद्यते, विद्यमाना च विनश्यति । शुद्ध तत् द्रव्य शक्तिमत् अवतिष्ठते । इति एवम आहु काणादा । तदेव च कारकम् इति । अस्मिन् पक्षे को दोष इति । अयमेव तु दोष —यतस्तु अभागवत मतम् इदम् । कथ ज्ञायते ? यत आह भगवान् 'नासतो विद्यते भाव' इत्यादि । काणादाना हि असत भाव, सतश्च अभाव, इति इद मतम् अभागवतम् । अभागवतमपि न्यायवच्चेत् को दोष इति चेत्, उच्यते— दोषवत्तु इदम्, सर्वप्रमाणविरोधात् । कथम् ? यदि तावत् द्व्यणुकादि द्रव्य प्राक् उत्पत्ते अत्यन्तमेव असत्, उत्पन्न च स्थित कञ्चित् काल पुन अत्यन्तमेव

असत्त्वम् आपद्यते तथा च सति असदेव सत् जायते, सदेव असत्त्वम् आपद्यते, अभाव भावो भवति, भावश्च अभावो भवति, तत्र अभाव जायमान प्राक् उत्पत्ते शशविषाणकल्प समवाय्यसमवायिनिमित्तारय कारणम् अपेक्ष्य जायते इति । न च एवम् अभाव उत्पद्यते, कारण च अपेक्षते इति शक्य वक्तुम्, असता शशविषाणादीनाम् अदर्शनात् । भावात्मकाश्चेत् घटादय उत्पद्यमाना, किंचित् अभिव्यक्तिमात्रे कारणम अपेक्ष्य उत्पद्यन्ते इति शक्य प्रतिपत्तुम् । किंच, असतश्च सतश्च सद्भावे अस द्भावे न क्वचित् प्रमाणप्रमेयव्यवहारेषु विश्वास कस्यचित् स्यात्, 'सत् सदेव असत् असदेव' इति निश्चयानुपपत्ते ।

किंच, उत्पद्यते इति द्व्यणुकादे द्रव्यस्य स्वकारणसत्तासबन्धम् आहु । प्राक् उत्पत्तेश्च असत्, पश्चात् कारणव्यापारम् अपेक्ष्य स्वकारणै परमाणुभि सत्तया च समवायलक्षणेन सबन्धेन सबध्यते । सबद्ध सत् कारणसमवेत सत् भवति । तत्र वक्तव्य कथम् असत स्वं कारण भवेत् सब न्धो वा केनचित् स्यात्? न हि वन्ध्यापुत्रस्य स्व कारण सबन्धो वा केनचित् प्रमाणत कल्पयितु शक्यते ॥

ननु नैव वैशेषिकै अभावस्य सबन्ध कल्प्यते । द्व्यणु-

कादीना हि द्रव्याणा स्वकारणसमवायलक्षण सबन्ध सतामेव उच्यते इति । न, सबन्धात् प्राक् सत्त्वानभ्युपगमात् । न हि वैशेषिकै कुलालदण्डचक्रादिव्यापारात् प्राक् घटादीनाम् अस्तित्वम् इष्यते । न च मृद एव घटाद्याकारप्राप्तिम् इच्छन्ति । ततश्च असत एव सबन्ध पारिशेष्यात् इष्टो भवति ॥

ननु असतोऽपि समवायलक्षण सबन्ध न विरुद्ध । न, वन्ध्यापुत्रादीनाम् अदर्शनात् । घटादेरेव प्रागभावस्य स्वकारणसबन्धो भवति न वन्ध्यापुत्रादे, अभावस्य तुल्यत्वेऽपि इति विशेष अभावस्य वक्तव्य । एकस्य अभाव, द्वयो अभाव, सर्वस्य अभाव, प्रागभाव, प्रध्वसाभाव, इतरेतराभाव, अत्यन्ताभाव इति लक्षणतो न केनचित् विशेषो दर्शयितु शक्य । असति च विशेषे घटस्य प्रागभाव एव कुलालादिभि घटभावम् आपद्यते सबध्यते च भावन कपालाख्येन, सबद्धश्च सर्वव्यवहारयोग्यश्च भवति, न तु घटस्यैव प्रध्वसाभाव अभावत्वे सत्यपि, इति प्रध्वसाद्यभावाना न कचित् व्यवहारयोग्यत्वम्, प्रागभावस्यैव द्वयणुकादिद्रव्याख्यस्य उत्पत्त्यादिव्यवहारार्हत्वम् इत्येतत् असमञ्जसम्, अभावत्वाविशेषात् अत्यन्तप्रध्वसाभावयोरिव ॥

ननु नैव अस्माभि प्रागभावस्य भावापत्ति उच्यते। भावस्यैव तर्हि भावापत्ति, यथा घटस्य घटापत्ति, पटस्य वा पटापत्ति। एतदपि अभावस्य भावापत्तिवदेव प्रमाणविरुद्धम्। साख्यस्यापि य परिणामपक्ष सोऽपि अपूर्वधर्मोत्पत्तिविनाशाङ्गीकरणात् वैशेषिकपक्षात् न विशिष्यते। अभिव्यक्तितिरोभावाङ्गीकरणेऽपि अभिव्यक्तितिरोभावयो विद्यमानत्वाविद्यमानत्वनिरूपणे पूर्ववदेव प्रमाणविरोध। एतेन कारणस्यैव सस्थानम् उत्पत्त्यादि इत्येतदपि प्रत्युक्तम्॥

पारिशेष्यात् सत् एकमेव वस्तु अविद्यया उत्पत्तिविनाशादिधर्मैं अनेकधा नटवत् विकल्प्यते इति। इद भागवत मतम उक्तम् 'नासतो विद्यते भाव' इत्यस्मिन् श्लोके, सत्प्रत्ययस्य अव्यभिचारात्, व्यभिचाराच्च इतरेषामिति॥

कथ तर्हि आत्मन अविक्रियत्वे अशेषत कर्मण त्याग न उपपद्यते इति? यदि वस्तुभूता गुणा, यदि वा अविद्याकल्पिता, तद्धर्म कर्म, तदा आत्मनि अविद्याध्यारोपितमेव इति अविद्वान् 'न हि कश्चित् क्षणमपि अशेषत त्यक्तु शक्नोति' इति उक्तम्। विद्वास्तु पुन विद्यया अविद्याया निवृत्ताया शक्नोत्येव अशेषत कर्म परित्यक्तुम्, अविद्याध्यारोपितस्य शेषानुपपत्ते। न हि तैमिरिकदृष्टथा

अध्यारोपितस्य द्विच द्रादे तिमिरापगमेऽपि शेष अवतिष्ठते । एव च सति इद वचनम् उपपन्नम् 'सर्वकर्माणि मनसा' इत्यादि, 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरत ससिद्धिं लभते नर' 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव' इति च ॥

या कर्मजा सिद्धि उक्ता ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा, तस्या फलभूता नैष्कर्म्यसिद्धि ज्ञाननिष्ठालक्षणा च वक्तव्येति श्लोक आरभ्यते—

असक्तबुद्धिः सर्वत्र
जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धि परमा
सन्यासेनाधिगच्छति ॥ ४९ ॥

असक्तबुद्धि असक्ता सङ्गरहिता बुद्धि अन्त करण यस्य स असक्तबुद्धि सर्वत्र पुत्रदारादिषु आसक्तिनिमित्तेषु, जितात्मा जित वशीकृत आत्मा अन्त करण यस्य स जितात्मा, विगतस्पृह विगता स्पृहा तृष्णा देहजीवितभोगेषु यस्मात् स विगतस्पृह, य एवभूत आत्मज्ञ स नैष्कर्म्यसिद्धिं निर्गतानि कर्माणि यस्मात् निष्क्रियब्रह्मात्मसबोधात्

स निष्कर्मा तस्य भाव नैष्कर्म्यम् , नैष्कर्म्यं च तत् सिद्धिश्च सा नैष्कर्म्यसिद्धि , निष्कर्मत्वस्य वा निष्क्रियात्मरूपावस्था नलक्षणस्य सिद्धि निष्पत्ति , ता नैष्कर्म्यसिद्धिं परमा प्रकृष्टा कर्मजसिद्धिविलक्षणा सद्योमुक्त्यवस्थानरूपा सन्या-सन सम्यग्दर्शनेन तत्पूर्वकेण वा सर्वकर्मसन्यासेन, अधिग च्छति प्राप्नोति । तथा च उक्तम्— 'सर्वकर्माणि मनसा सन्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नास्ते' इति ॥

पूर्वोक्तेन स्वकर्मानुष्ठानेन ईश्वराभ्यर्चनरूपेण जनिता प्रा गुक्तलक्षणा सिद्धिं प्राप्तस्य उत्पन्नात्मविवेकज्ञानस्य केवलात्म ज्ञाननिष्ठारूपा नैष्कर्म्यलक्षणा सिद्धि येन क्रमेण भवति, तत् वक्तव्यमिति आह—

सिद्धि प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥

सिद्धिं प्राप्त स्वकर्मणा ईश्वर समभ्यर्च्य तत्प्रसादजा कायेन्द्रियाणा ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा सिद्धिं प्राप्त — सिद्धिं प्राप्त इति तदनुवाद उत्तरार्थ । किं तत् उत्तरम् , यदर्थं अनुवाद इति, उच्यते— यथा येन प्रकारेण ज्ञान-निष्ठारूपेण ब्रह्म परमात्मानम् आप्नोति, तथा त प्रकार ज्ञान

निष्ठाप्राप्तिक्रम मे मम वचनात् निबोध त्व निश्चयेन अवधारय इत्येतत् । किं विस्तरेण ? न इति आह— समासेनैव सक्षेपेणैव हे कौन्तेय, यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा निबोधेति । अनेन या प्रतिज्ञाता ब्रह्मप्राप्ति , ताम् इदतया दर्शयितुम् आह— 'निष्ठा ज्ञानस्य या परा' इति । निष्ठा पर्यवसान परिसमाप्ति इत्येतत् । कस्य ? ब्रह्मज्ञानस्य या परा । कीदृशी सा ? यादृशम् आत्मज्ञानम् । कीदृक् तत् ? यादृश आत्मा । कीदृश स ? यादृशो भगवता उक्त , उपनिषद्वाक्यैश्च न्यायतश्च ॥

ननु विषयाकार ज्ञानम् । न ज्ञानविषय , नापि आकारवान् आत्मा इष्यते कचित् । ननु 'आदित्यवर्णम्' 'भारूप' 'स्वयज्योति' इति आकारवत्त्वम् आत्मन श्रूयते । न, तमोरूपत्वप्रतिषेधार्थत्वात् तेषा वाक्यानाम्—द्रव्यगुणाद्याकारप्रतिषेधे आत्मन तमोरूपत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषेधार्थानि 'आदित्यवर्णम्' इत्यादीनि वाक्यानि । 'अरूपम्' इति च विशेषत रूपप्रतिषेधात् । अविषयत्वाच्च—'न सदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम्' 'अशब्दमस्पर्शम्' इत्यादे । तस्मात् आत्माकार ज्ञानम् इति अनुपपन्नम् ॥

कथ तर्हि आत्मन ज्ञानम् ? सर्वं हि यद्विषय यत् ज्ञान-

म्, तत् तदाकार भवति । निराकारश्च आत्मा इत्युक्तम् । ज्ञानात्मनोश्च उभयो निराकारत्व कथ तद्भावनानिष्ठा इति ? न, अत्यन्तनिर्मलत्वातिस्वच्छत्वातिसूक्ष्मत्वोपपत्ते आत्मन । बुद्धेश्च आत्मवत् नैर्मल्याद्युपपत्ते आत्मचैतन्याकाराभासत्वोपपत्ति । बुद्ध्याभास मन, तदाभासानि इन्द्रियाणि, इन्द्रियाभासश्च देह । अत लौकिकै देहमात्रे एव आत्मदृष्टि क्रियते ॥

देहचैतन्यवादिनश्च लोकायतिका 'चैतन्यविशिष्ट काय पुरुष' इत्याहु । तथा अन्ये इन्द्रियचैतन्यवादिन, अन्ये मनश्चैतन्यवादिन, अन्ये बुद्धिचैतन्यवादिन । ततोऽपि आन्तरम् अव्यक्तम् अव्याकृताख्यम् अविद्यावस्थम् आत्मत्वेन प्रतिपन्ना केचित् । सर्वत्र बुद्ध्यादिदेहान्ते आत्मचैत याभासता आत्मभ्रान्तिकारणम् इत्यतश्च आत्मविषय ज्ञान न विधातव्यम् । किं तर्हि ? नामरूपाद्यनात्माध्यारोपणनिवृत्तिरेव कार्या, आत्मचैतन्यविज्ञान कार्यम्, अविद्याध्यारोपितसर्वपदार्थाकारै अविशिष्टतया दृश्यमानत्वात् इति । अत एव हि विज्ञानवादिनो बौद्धा विज्ञानव्यतिरेकेण वस्त्वेव नास्तीति प्रतिपन्ना, प्रमाणान्तरनिरपेक्षता च स्वसविदितत्वाभ्युपगमन । तस्मात् अविद्याध्यारोपितनिराकरणमात्र

ब्रह्मणि कर्तव्यम् , न तु ब्रह्मविज्ञाने यत्न , अत्यन्तप्रसिद्धत्वात् । अविद्याकल्पितनामरूपविशेषाकारापहृतबुद्धीनाम् अत्यन्तप्र-सिद्ध सुविज्ञेयम् आसन्नतरम् आत्मभूतमपि, अप्रसिद्ध दुर्वि-ज्ञयम् अतिदूरम अन्यदिव च प्रतिभाति अविवेकिनाम् । बाह्याकारनिवृत्तबुद्धीना तु लब्धगुर्वात्मप्रसादाना न अत पर सुख सुप्रसिद्ध सुविज्ञय स्वासन्नतरम अस्ति । तथा चो-क्तम्—' प्रत्यक्षावगम धर्म्यम् ' इत्यादि ॥

केचित्तु पण्डितमन्या ' निराकारत्वात् आत्मवस्तु न उपैति बुद्धि । अत दु साध्या सम्यग्ज्ञाननिष्ठा ' इत्याहु । सत्यम् , एव गुरुसप्रदायरहितानाम् अश्रुतवेदान्तानाम् अ-त्यन्तबहिर्विषयासक्तबुद्धीना सम्यक्प्रमाणेषु अकृतश्रमाणाम् । तद्विपरीताना तु लौकिकग्राह्यग्राहकद्वैतवस्तुनि सद्बुद्धि नितरा दु सपादा, आत्मचैतन्यव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्य अनुप लब्धे , यथा च ' एतत् एवमेव, न अन्यथा ' इति अवोचाम , उक्त च भगवता ' यस्या जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुने ' इति । तस्मात् बाह्याकारभेदबुद्धिनिवृत्तिरेव आत्म स्वरूपावलम्बनकारणम् । न हि आत्मा नाम कस्यचित् कदाचित् अप्रसिद्ध प्राप्य हेय उपादेयो वा, अप्रसिद्धे हि तस्मिन् आत्मनि स्वार्था सर्वा प्रवृत्तय व्यर्था प्रसज्ये-

रन् । न च देहाद्यचेतनार्थत्वं शक्यं कल्पयितुम् । न च सुखार्थं सुखम्, दुःखार्थं दुःखम् । आत्मावगत्यवसानार्थत्वाच्च सर्वव्यवहारस्य । तस्मात् यथा स्वदेहस्य परिच्छेदाय न प्रमाणान्तरापेक्षा, ततोऽपि आत्मनः अन्तरतमत्वात् तदवगतिं प्रति न प्रमाणान्तरापेक्षा, इति आत्मज्ञाननिष्ठा विवेकिनां सुप्रसिद्धा इति सिद्धम् ॥

येषामपि निराकारं ज्ञानम् अप्रत्यक्षम्, तेषामपि ज्ञानवशेनैव ज्ञेयावगतिरिति ज्ञानम् अत्यन्तप्रसिद्धं सुखादिवदेव इति अभ्युपगन्तव्यम् । जिज्ञासानुपपत्तेश्च— अप्रसिद्धं चेत् ज्ञानम्, ज्ञेयवत् जिज्ञास्येत । यथा ज्ञेयं घटादिलक्षणं ज्ञानेन ज्ञाता व्याप्तुम् इच्छति, तथा ज्ञानमपि ज्ञानान्तरेण ज्ञातव्यम् आप्तुम् इच्छेत् । न एतत् अस्ति । अतः अत्यन्तप्रसिद्धं ज्ञानम्, ज्ञातापि अतः एव प्रसिद्धः इति । तस्मात् ज्ञाने यत्नो न कर्तव्यः, किं तु अनात्मनि आत्मबुद्धिनिवृत्तावेव । तस्मात् ज्ञाननिष्ठा सुसंपाद्या ॥

सा इयं ज्ञानस्य परा निष्ठा उच्यते, कथं कार्या इति—

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो
धृत्यात्मानं नियम्य च ।

शब्दादीन्विषयास्त्यक्त्वा
रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥ ५१ ॥

बुद्धया अध्यवसायलक्षणया विशुद्धया मायारहितया युक्त सपन्न , धृत्या धैर्येण आत्मान कार्यकरणसघात नियम्य च नियमन कृत्वा वशीकृत्य, शब्दादीन् शब्द आदि येषा तान् विषयान् त्यक्त्वा, सामर्थ्यात् शरीरस्थितिमात्रहेतुभूतान् केवलान् मुक्त्वा तत अधिकान् सुखार्थान् त्यक्त्वा इत्यर्थ , शरीरस्थित्यर्थत्वेन प्राप्तषु रागद्वेषौ व्युदस्य च परित्यज्य च ॥

तत —

विविक्तसेवी लघ्वाशी
यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्य
वैराग्य समुपाश्रितः ॥ ५२ ॥

विविक्तसेवी अरण्यनदीपुलिनगिरिगुहादीन् विविक्तान् देशान् सेवितु शीलम् अस्य इति विविक्तसेवी, लघ्वाशी लघ्वशनशील — विविक्तसेवालघ्वशनयो निद्रादिदोषनिवर्तकत्वेन चित्तप्रसादहेतुत्वात् ग्रहणम्, यतवाक्कायमानस

वाक् च कायश्च मानस च यतानि सयतानि यस्य ज्ञान-
निष्ठस्य स ज्ञाननिष्ठ यति यतवाक्कायमानस स्यात् ।
एवम् उपरतसर्वकरण सन् ध्यानयोगपर ध्यानम् आत्म
स्वरूपचिन्तनम्, योग आत्मविषये एकाग्रीकरणम् तौ
परत्वेन कर्तव्यौ यस्य स ध्यानयोगपर नित्य नित्यग्र
हण मन्त्रजपाद्यन्यकर्तव्याभावप्रदर्शनार्थम्, वैराग्य विरा
गस्य भाव दृष्टादृष्टेषु विषयेषु वैतृष्ण्य समुपाश्रित सम्यक्
उपाश्रित नित्यमेव इत्यर्थ ॥

किंच—

अहकार बल दर्प
काम क्रोध परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममः शान्तो
ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ ५३ ॥

अहकारम् अहकरणम् अहकार देहादिषु तम, बल सा
मर्थ्यं कामरागसयुक्तम्—न इतरत् शरीरादिसामर्थ्यं स्वा
भाविकत्वेन तत्त्यागस्य अशक्यत्वात्—दर्प दर्पो नाम हर्षा-
नन्तरभावी धर्मातिक्रमहेतु 'हृष्टो दृप्यति दृप्तो धर्ममतिक्रा
मति' इति स्मरणात्, त च, कामम् इच्छा क्रोध द्वेष प

रिग्रहम् इन्द्रियमनोगतदोषपरित्यागेऽपि शरीरधारणप्रसङ्गेन धर्मानुष्ठाननिमित्तेन वा बाह्य परिग्रह प्राप्त, त च विमुन्य परित्यज्य, परमहसपरिव्राजको भूत्वा, देहजीवनमात्रेऽपि निर्गतममभाव निर्मम, अत एव शान्त उपरत, य सहतहर्षायास यति ज्ञाननिष्ठ ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय कल्पते समर्थो भवति ॥

अनेन क्रमेण—

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा
न शोचति न काङ्क्षति ।
समः सर्वेषु भूतेषु
मद्भक्तिं लभते पराम् ॥ ५४ ॥

ब्रह्मभूत ब्रह्मप्राप्त प्रसन्नात्मा लब्धाध्यात्मप्रसादस्वभाव न शोचति, किंचित् अर्थवैकल्यम् आत्मन वैगुण्य वा उद्दिश्य न शोचति न सतप्यते, न काङ्क्षति, न हि अप्राप्तविषयाकाङ्क्षा ब्रह्मविद उपपद्यते, अत ब्रह्मभूतस्य अय स्वभाव अनूद्यते— न शोचति न काङ्क्षति इति । 'न हृष्यति' इति वा पाठान्तरम् । सम सर्वेषु भूतेषु, आत्मौपम्येन सर्वभूतेषु सुख दु ख वा सममेव पश्यति इत्यर्थ ।

न आत्मसमदर्शनम् इह, तस्य वक्ष्यमाणत्वात् 'भक्त्या मामभिजानाति' इति । एवभूत ज्ञाननिष्ठ, मद्भक्ति मयि परमेश्वरे भक्ति भजन पराम् उत्तमा ज्ञानलक्षणा चतुर्थी लभते, 'चतुर्विधा भजन्ते माम्' इति हि उक्तम् ॥

तत ज्ञानलक्षणया—

भक्त्या मामभिजानाति
यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः ।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा
विशते तदनन्तरम् ॥ ५५ ॥

भक्त्या माम् अभिजानाति यावान् अहम् उपाधिकृतविस्तरभेद, यश्च अहम् अस्मि विध्वस्तसर्वोपाधिभेद उत्तम पुरुष आकाशकल्प, त माम् अद्वैत चैतन्यमात्रैकरसम् अजरम् अभयम् अनिधन तत्त्वत अभिजानाति । तत माम् एव तत्त्वत ज्ञात्वा विशते तदन तर मामेव ज्ञानानन्तरम् । नात्र ज्ञानप्रवेशक्रिये भिन्ने विवक्षिते 'ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम्' इति । किं तर्हि? फलान्तराभावात् ज्ञानमात्रमेव, 'क्षेत्रज्ञ चापि मा विद्धि' इति उक्तत्वात् ॥

ननु विरुद्धम् इदम् उक्तम् 'ज्ञानस्य या परा निष्ठा तया माम् अभिजानाति' इति। कथ विरुद्धम् इति चेत्, उच्यते—यदैव यस्मिन् विषये ज्ञानम् उत्पद्यते ज्ञातु, तदैव त विषयम् अभिजानाति ज्ञाता इति न ज्ञाननिष्ठा ज्ञानावृत्तिलक्षणाम् अपेक्षते इति, अतश्च ज्ञानेन न अभिजानाति, ज्ञानावृत्त्या तु ज्ञाननिष्ठया अभिजानातीति। नैष दोष, ज्ञानस्य स्वात्मोत्पत्तिपरिपाकहेतुयुक्तस्य प्रतिपक्षविहीनस्य यत् आत्मानुभवनिश्चयावसानत्व तस्य निष्ठाशब्दाभिलापात्। शास्त्राचार्योपदेशेन ज्ञानोत्पत्तिहेतु सहकारिकारण बुद्धिविशुद्धत्वादि अमानित्वादिगुण च अपेक्ष्य जनितस्य क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्व ज्ञानस्य कर्तृत्वादिकारकभेदबुद्धिनिबन्धनसर्वकर्मसन्याससहितस्य स्वात्मानुभवनिश्चयरूपेण यत् अवस्थानम्, सा परा ज्ञाननिष्ठा इति उच्यते। सा इय ज्ञाननिष्ठा आर्तादिभक्तित्रयापेक्षया परा चतुर्थी भक्तिरिति उक्ता। तया परया भक्त्या भगवन्त तत्त्वत अभिजानाति, यदन तत्मेव ईश्वर-क्षेत्रज्ञभेदबुद्धि अशेषत निवर्तते। अत ज्ञाननिष्ठालक्षणया भक्त्या माम् अभिजानातीति वचन न विरुध्यते। अत्र च सर्व निवृत्तिविधायि शास्त्र वेदान्तेतिहासपुराणस्मृतिलक्षण न्यायप्रसिद्धम् अर्थवत् भवति— 'विदित्वा व्युत्थायाथ

भिक्षाचर्यं चरन्ति' 'तस्मान्न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः' 'न्यास एवात्यरेचयत्' इति। 'सन्न्यासः कर्मणां न्यासः' 'वेदानिमं च लोकममुं च परित्यज्य' 'त्यज धर्ममधर्मं च' इत्यादि। इह च प्रदर्शितानि वाक्यानि। न च तेषां वाक्यानाम् आनर्थक्यं युक्तम्, न च अर्थवादत्वम्, स्वप्रकरणस्थत्वात्, प्रत्यगात्माविक्रियस्वरूपनिष्ठत्वाच्च मोक्षस्य। न हि पूर्वसमुद्रं जिगमिषोः प्रातिलोम्येन प्रत्यक्समुद्रजिगमिषुणा समानमार्गत्वं संभवति। प्रत्यगात्मविषयप्रत्ययसंतानकरणाभिनिवेशश्च ज्ञाननिष्ठा, सा च प्रत्यक्समुद्रगमनवत् कर्मणा सहभावित्वेन विरुध्यते। पर्वतसर्षपयोरिव अन्तरवान् विरोधः प्रमाणविदां निश्चितः। तस्मात् सर्वकर्मसन्न्यासेनैव ज्ञाननिष्ठा कार्या इति सिद्धम् ॥

स्वकर्मणा भगवतः अभ्यर्चनभक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्तिः फलं ज्ञाननिष्ठायोग्यता, यन्निमित्ता ज्ञाननिष्ठा मोक्षफलावसाना। स भगवद्भक्तियोगः अधुना स्तूयते शास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे शास्त्रार्थनिश्चयदार्ढ्याय—

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥५६॥

सर्वकर्माण्यपि प्रतिषिद्धान्यपि सदा कुर्वाण अनुतिष्ठन् मद्व्यपाश्रय अह वासुदेव ईश्वर व्यपाश्रयो व्यपाश्रयण यस्य स मद्व्यपाश्रय मय्यर्पितसर्वभाव इत्यर्थ । सोऽपि मत्प्रसादात् मम ईश्वरस्य प्रसादात् अवाप्नोति शाश्वत नित्य वैष्णव पदम् अव्ययम् ॥

यस्मात् एवम्—

चेतसा सर्वकर्माणि मयि सन्यस्य मत्पर ।
बुद्धियोगमपाश्रित्य मच्चित्तः सतत भव ॥ ५७ ॥

चेतसा विवेकबुद्ध्या सर्वकर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि मयि ईश्वरे सन्यस्य 'यत करोषि यदश्नासि' इति उक्तन्यायेन, मत्पर अह वासुदेव परो यस्य तव स त्व मत्पर सन् मय्यर्पितसर्वात्मभाव बुद्धियोग समाहितबुद्धित्व बुद्धियोग त बुद्धियोगम् अपाश्रित्य अपाश्रय अनन्यशरणत्व मच्चित्त मय्येव चित्त यस्य तव स त्व मच्चित्त सतत सर्वदा भव ॥

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि
मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।

अथ चेत्त्वमहंकारा-
न्न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि ॥ ५८ ॥

मच्चित्त सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुस्तराणि ससारहेतुजातानि मत्प्रसादात् तरिष्यसि अतिक्रमिष्यसि । अथ चेत् यदि त्व मदुक्तम् अहकारात् 'पण्डित अहम्' इति न श्रोष्यसि न ग्रहीष्यसि, तत त्व विनङ्क्ष्यसि विनाश गमिष्यसि ॥

इद च त्वया न मन्तव्यम् 'स्वतन्त्र अहम्, किमर्थ परोक्त करिष्यामि?' इति—

यदहंकारमाश्रित्य
न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैष व्यवसायस्ते
प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥ ५९ ॥

यदि चेत् त्वम् अहकारम् आश्रित्य न योत्स्ये इति न युद्ध करिष्यामि इति मन्यसे चिन्तयसि निश्चय करोषि, मिथ्या एष व्यवसाय निश्चय ते तव, यस्मात् प्रकृति क्षत्रियस्वभाव त्वा नियोक्ष्यति ॥

यस्माच्च—

स्वभावजेन कौन्तेय
निबद्धः स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहा-
त्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥ ६० ॥

स्वभावजेन शौर्यादिना यथोक्तेन कौन्तेय निबद्ध निश्च-येन बद्ध स्वेन आत्मीयेन कर्मणा कर्तुं न इच्छसि यत् कर्म, मोहात् अविवेकत करिष्यसि अवशोऽपि परवश एव तत् कर्म ॥

यस्मात्—

ईश्वर सर्वभूताना हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥

ईश्वर ईशनशील नारायण सर्वभूताना सर्वप्राणिना हृद्देशे हृदयदशे अर्जुन शुक्लान्तरात्मस्वभाव विशुद्धान्त -करण — 'अहश्च कृष्णमहरर्जुन च' इति दर्शनात्— तिष्ठति स्थितिं लभते । तेषु स कथ तिष्ठतीति, आह— भ्रामयन् भ्रमण कारयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि यन्त्राणि

आरूढानि अधिष्ठितानि इव— इति इवशब्द अत्र द्रष्टव्य — यथा दारुकृतपुरुषादीनि यन्त्रारूढानि । मायया च्छद्मना भ्रामयन् तिष्ठति इति सबन्ध ॥

तमेव शरण गच्छ
सर्वभावेन भारत ।
तत्प्रसादात्परां शान्ति
स्थान प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ६२ ॥

तमेव ईश्वर शरणम् आश्रय ससारार्तिहरणार्थं गच्छ आश्रय सर्वभावेन सर्वात्मना हे भारत । तत तत्प्रसादात् ईश्वरानुग्रहात् परा प्रकृष्टा शान्तिम उपरतिं स्थान च मम विष्णो परम पद प्राप्स्यसि शाश्वत नित्यम् ॥

इति ते ज्ञानमाख्यात गुह्याद्गुह्यतर मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥ ६३ ॥

इति एतत् ते तुभ्य ज्ञानम् आख्यात कथित गुह्यात् गोप्यात् गुह्यतरम् अतिशयेन गुह्य रहस्यम् इत्यर्थ, मया सर्वज्ञेन ईश्वरेण । विमृश्य विमर्शनम् आलोचन कृत्वा एतत् यथोक्त शास्त्रम अशेषेण समस्त यथोक्त च अर्थजात यथा इच्छसि तथा कुरु ॥

भूयोऽपि मया उच्यमान शृणु—

सर्वगुह्यतम भूयः
शृणु मे परम वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति
ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥ ६४ ॥

सर्वगुह्यतम सर्वेभ्य गुह्येभ्य अत्यन्तगुह्यतमम् अत्यन्तरहस्यम्, उक्तमपि असकृत् भूय पुन शृणु मे मम परम प्रकृष्ट वच वाक्यम् । न भयात् नापि अर्थकारणाद्वा वक्ष्यामि, कि तर्हि? इष्ट प्रिय असि मे मम दृढम् अव्यभिचारेण इति कृत्वा तत तेन कारणेन वक्ष्यामि कथयिष्यामि ते तव हित परम ज्ञानप्राप्तिसाधनम्, तद्धि सर्व हिताना हिततमम् ॥

किं तत् इति, आह—

मन्मना भव मद्भक्तो
मद्याजी मा नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्य ते
प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥ ६५ ॥

मन्मना भव मच्चित्त भव । मद्भक्त भव मद्भजनो भव । मद्याजी मद्यजनशीलो भव । मा नमस्कुरु नमस्कारम् अपि ममैव कुरु । तत्र एव वर्तमान वासुदेवे एव समर्पितसाध्यसाधनप्रयोजन मामेव एष्यसि आगमिष्यसि । सत्य ते तव प्रतिजाने, सत्या प्रतिज्ञा करोमि एतस्मिन् वस्तुनि इत्यर्थ , यत प्रिय असि मे । एव भगवत सत्यप्रतिज्ञत्व बुद्ध्वा भगवद्भक्ते अवश्यभावि मोक्षफलम् अवधार्य भगवच्छरणैकपरायण भवेत् इति वाक्यार्थ ॥

कर्मयोगनिष्ठाया परमरहस्यम् ईश्वरशरणताम् उपसहृत्य, अथ इदानीं कर्मयोगनिष्ठाफल सम्यग्दर्शन सर्ववेदान्तसारविहित वक्तव्यमिति आह—

सर्वधर्मान्परित्यज्य
मामेकं शरण व्रज ।
अह त्वा सर्वपापेभ्यो
मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥ ६६ ॥

सर्वधर्मान सर्वे च ते धर्माश्च सर्वधर्मा तान्—धर्मशब्देन अत्र अधर्मोऽपि गृह्यते, नैष्कर्म्यस्य विवक्षितत्वात्, 'ना-

विरतो दुश्चरितात्' 'त्यज धर्ममधर्मं च' इत्यादिश्रुतिस्मृति-भ्य — सर्वधर्मान् परित्यज्य सन्यस्य सर्वकर्माणि इत्यतत् । माम् एक सर्वात्मान सम सर्वभूतस्थितम् ईश्वरम् अच्युत गर्भजन्मजरामरणवर्जितम् 'अहमेव' इत्येव शरण व्रज, न मत्त अन्यत् अस्ति इति अवधारय इत्यर्थ । अह त्वा त्वाम् एव निश्चितबुद्धि सर्वपापेभ्य सर्वधर्माधर्मबन्धनरूपेभ्य मोक्षयिष्यामि स्वात्मभावप्रकाशीकरणेन । उक्त च 'नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपन भास्वता' इति । अत मा शुच शोक मा कार्षी इत्यर्थ ॥

अस्मिन्गीताशास्त्रे परमनि श्रेयससाधन निश्चित किं ज्ञानम्, कर्म वा, आहोस्वित् उभयम् ? इति । कुत सशय ? 'यज्ज्ञात्वामृतमश्नुते' 'ततो मा तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तद नन्तरम्' इत्यादीनि वाक्यानि केवलाज्ज्ञानात् नि श्रेयसप्राप्तिं दर्शयन्ति । 'कर्मण्येवाधिकारस्ते' 'कुरु कर्मैव' इत्येवमादीनि कर्मणामवश्यकर्तव्यता दशयन्ति । एव ज्ञानकर्मणो कर्तव्यत्वोपदेशात् समुच्चितयोरपि नि श्रेयसहेतुत्व स्यात् इति भवेत् सशय कस्यचित् । किं पुनरत्र मीमासाफलम् ? ननु एतदेव—एषामन्यतमस्य परमनि श्रेयससाधनत्वावधारणम्, अत विस्तीर्णतर मीमास्यम् एतत् ॥

आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य नि श्रेयसहेतुत्वम्, भेदप्रत्ययनिवर्तकत्वेन कैवल्यफलावसायित्वात्। क्रियाकारकफलभेदबुद्धि अविद्यया आत्मनि नित्यप्रवृत्ता—'मम कर्म, अह कर्तामुष्मै फलायेद कर्म करिष्यामि' इति इयम् अविद्या अनादिकालप्रवृत्ता। अस्या अविद्याया निवर्तकम् 'अयम हमस्मि केवलोऽकर्ता अक्रियोऽफल, न मत्तोऽन्योऽस्ति कश्चित्' इत्येवरूपम् आत्मविषय ज्ञानम् उत्पद्यमानम्, कर्मप्रवृत्तिहेतुभूताया भेदबुद्धे निवर्तकत्वात्। तु-शब्द पक्षव्यावृत्त्यर्थ —न केवलेभ्य कर्मभ्य, न च ज्ञानकर्मभ्या समुच्चिताभ्या नि श्रेयसप्राप्ति इति पक्षद्वय निवर्तयति। अकार्यत्वाच्च नि श्रेयसस्य कर्मसाधनत्वानुपपत्ति। न हि नित्य वस्तु कमणा ज्ञानेन वा क्रियते। केवल ज्ञानमपि अनर्थक तर्हि? न, अविद्यानिवर्तकत्वे सति दृष्टकैवल्यफलावसानत्वात्। अविद्यातमोनिवर्तकस्य ज्ञानस्य दृष्ट कैवल्यफलावसानत्वम्, रज्ज्वादिविषये सर्पाद्यज्ञानतमोनिवर्तकप्रदीपप्रकाशफलवत्। विनिवृत्तसर्पादिविकल्परज्जुकैवल्यावसान हि प्रकाशफलम्, तथा ज्ञानम्। दृष्टार्थाना च च्छिदिक्रियाग्निमन्थनादीना व्यापृतकर्त्रादिकारकाणा द्वैधीभावाग्निदर्शनादिफलात् अन्यफले कर्मान्तरे वा व्यापारानुपपत्ति यथा, तथा दृष्टार्थाया ज्ञान

निष्ठाक्रियाया व्यापृतस्य ज्ञात्रादिकारकस्य आत्मकैवल्यफलात् कर्मान्तरे प्रवृत्ति अनुपपन्ना इति न ज्ञाननिष्ठा कर्मसहिता उपपद्यते । भुज्यग्निहोत्रादिक्रियावत्स्यात् इति चेत्, न, कैवल्यफले ज्ञाने क्रियाफलार्थित्वानुपपत्ते । कैवल्यफले हि ज्ञाने प्राप्ते, सर्वत सप्लुतोदकफले कूपतटाकादिक्रियाफलार्थित्वाभाववत्, फलान्तरे तत्साधनभूताया वा क्रियायाम् अर्थित्वानुपपत्ति । न हि राज्यप्राप्तिफले कर्मणि व्यापृतस्य क्षेत्रमात्रप्राप्तिफले व्यापार उपपद्यते, तद्विषय वा अर्थित्वम् । तस्मात् न कर्मणोऽस्ति नि श्रेयससाधनत्वम् । न च ज्ञानकर्मणो समुच्चितयो । नापि ज्ञानस्य कैवल्यफलस्य कर्मसाह्यापेक्षा, अविद्यानिवर्तकत्वेन विरोधात् । न हि तम तमस निवर्तकम् । अत केवलमेव ज्ञान नि श्रेयससाधनम् इति । न, नित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्ते, कैवल्यस्य च नित्यत्वात् । यत् तावत् केवलाज्ज्ञानात् कैवल्यप्राप्ति इत्येतत्, तत् असत्, यत नित्याना कर्मणा श्रुत्युक्तानाम् अकरणे प्रत्यवाय नरकादिप्राप्तिलक्षण स्यात् । ननु एव तर्हि कर्मभ्यो मोक्षो नास्ति इति अनिर्मोक्ष एव । नैष दोष , नित्यत्वात् मोक्षस्य । नित्याना कर्मणाम् अनुष्ठानात् प्रत्यवायस्य अप्राप्ति , प्रतिषिद्धस्य च अकरणात् अनिष्टशरीरानुपपत्ति ,

काम्याना च वर्जनात् इष्टशरीरानुपपत्ति, वर्तमानशरीरारम्भकस्य च कर्मण फलोपभोगक्षये पतिते अस्मिन् शरीरे देहान्तरोत्पत्तौ च कारणाभावात् आत्मन रागादीना च अकरण स्वरूपावस्थानमेव कैवल्यमिति अयत्नसिद्ध कैवल्यम् इति। अतिक्रान्तानेकजन्मान्तरकृतस्य स्वर्ग नरकादिप्राप्तिफलस्य अनारब्धकार्यस्य उपभोगानुपपत्ते क्षयाभाव इति चेत्, न, नित्यकर्मानुष्ठानायासदु खोपभोगस्य तत्फलोपभोगत्वोपपत्ते । प्रायश्चित्तवद्वा पूर्वोपात्तदुरितक्षयार्थं नित्य कर्म । आरब्धाना च कर्मणाम् उपभोगेनैव क्षीणत्वात् अपूर्वाणा च कर्मणाम् अनारम्भे अयत्नसिद्ध कैवल्यमिति । न, 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्य पन्था विद्यतेऽयनाय' इति विद्याया अन्य पन्था मोक्षाय न विद्यते इति श्रुते, चर्मवदाकाशवेष्टनासभववत् अविदुष मोक्षासभवश्रुते, 'ज्ञानात्कैवल्यमाप्नोति' इति च पुराण स्मृते, अनारब्धफलाना पुण्याना कर्मणा क्षयानुपपत्तश्च। यथा पूर्वोपात्ताना दुरितानाम् अनारब्धफलाना सभव, तथा पुण्यानाम् अनारब्धफलाना स्यात्सभव । तेषा च देहान्तरम् अकृत्वा क्षयानुपपत्तौ मोक्षानुपपत्ति । धर्माधर्महेतूना च रागद्वेषमोहानाम् अन्यत्र आत्मज्ञानात् उच्छे

दानुपपत्ते धर्माधर्मोच्छेदानुपपत्ति । नित्याना च कर्मणा पुण्यफलत्वश्रुते , 'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठा ' इत्यादि-स्मृतेश्च कर्मक्षयानुपपत्ति ॥

ये तु आहु — नित्यानि कर्माणि दु खरूपत्वात् पूर्वकृ तदुरितकर्मणा फलमेव, न तु तेषा स्वरूपव्यतिरेकेण अन्यत् फलम् अस्ति, अश्रुतत्वात्, जीवनादिनिमित्ते च विधानात् इति । न, अप्रवृत्ताना कर्मणा फलदानासभवात्, दु खफल-विशेषानुपपत्तिश्च स्यात् । यदुक्त पूर्वजन्मकृतदुरिताना कर्मणा फल नित्यकर्मानुष्ठानायासदु ख भुज्यत इति, तद् सत् । न हि मरणकाले फलदानाय अनङ्कुरीभूतस्य कर्मण फलम् अन्यकर्मारब्धे जन्मनि उपभुज्यते इति उपपत्ति । अन्यथा स्वर्गफलोपभोगाय अग्निहोत्रादिकर्मारब्धे जन्मनि नरकफलोपभोगानुपपत्ति न स्यात् । तस्य दुरितस्य दु ख-विशेषफलत्वानुपपत्तेश्च— अनेकेषु हि दुरितेषु सभवत्सु भिन्नदु खसाधनफलेषु नित्यकर्मानुष्ठानायासदु खमात्रफलेषु कल्प्यमानेषु द्वन्द्वरोगादिबाधन निर्निमित्त न हि शक्यते कल्पयितुम्, नित्यकर्मानुष्ठानायासदु खमेव पूर्वोपात्तदुरित फल न शिरसा पाषाणवहनादिदु खमिति । अप्रकृत च इदम उच्यते— नित्यकर्मानुष्ठानायासदु ख पूर्वकृतदुरित-

कर्मफलम् इति । कथम्? अप्रसूतफलस्य हि पूर्वकृतदुरितस्य
क्षय न उपपद्यत इति प्रकृतम् । तत्र प्रसूतफलस्य कर्मण
फल नित्यकर्मानुष्ठानायासदु खम् आह भवान्, न अप्रसूत-
फलस्येति । अथ सर्वमेव पूर्वकृत दुरित प्रसूतफलमेव इति
मन्यते भवान्, तत नित्यकर्मानुष्ठानायासदु खमेव फलम्
इति विशेषणम् अयुक्तम् । नित्यकर्मविध्यानर्थक्यप्रसङ्गश्च,
उपभोगेनैव प्रसूतफलस्य दुरितकर्मण क्षयोपपत्ते । किंच,
श्रुतस्य नित्यस्य कर्मण दु ख चेत् फलम्, नित्यकर्मानुष्ठाना
यासादेव तत् दृश्यते व्यायामादिवत्, तत् अन्यस्य इति
कल्पनानुपपत्ति । जीवनादिनिमित्ते च विधानात्, नित्याना
कर्मणा प्रायश्चित्तवत् पूर्वकृतदुरितफलत्वानुपपत्ति । यस्मिन्
पापकर्मणि निमित्त यत् विहित प्रायश्चित्तम् न तु तस्य
पापस्य तत् फलम् । अथ तस्यैव पापस्य निमित्तस्य प्राय
श्चित्तदु ख फलम्, जीवनादिनिमित्तेऽपि नित्यकर्मानुष्ठाना
यासदु ख जीवनादिनिमित्तस्यैव फल प्रसज्येत, नित्यप्राय-
श्चित्तयो नैमित्तिकत्वाविशेषात् । किंच अन्यत्— नित्यस्य
काम्यस्य च अग्निहोत्रादे अनुष्ठानायासदु खस्य तुल्यत्वात
नित्यानुष्ठानायासदु खमेव पूर्वकृतदुरितस्य फलम्, न तु
काम्यानुष्ठानायासदु खम् इति विशेषो नास्तीति तदपि पूर्व

कृतदुरितफल प्रसज्येत । तथा च सति नित्याना फलाश्रवणात् तद्विधानान्यथानुपपत्तेश्च नित्यानुष्ठानायासदु ख पूर्वे कृतदुरितफलम् इति अर्थापत्तिकल्पना च अनुपपन्ना, एव विधानान्यथानुपपत्ते अनुष्ठानायासदु खव्यतिरिक्तफलत्वानु मानाच्च नित्यानाम् । विरोधाच्च, विरुद्ध च इदम् उच्यते— नित्यकर्मणा अनुष्ठीयमानेन अन्यस्य कर्मण फल भुज्यते इति अभ्युपगम्यमाने स एव उपभोग नित्यस्य कर्मण फल म् इति, नित्यस्य कर्मण फलाभाव इति च विरुद्धम् उच्यते । किंच, काम्याग्निहोत्रादौ अनुष्ठीयमाने नित्यमपि अग्निहो त्रादि तन्त्रेणैव अनुष्ठित भवतीति तदायासदु खेनैव काम्याग्निहोत्रादिफलम उपक्षीण स्यात्, तत्तन्त्रत्वात् । अथ काम्याग्निहोत्रादिफलम् अन्यदेव स्वर्गादि, तदनुष्ठानायासदु खमपि भिन्न प्रसज्येत । न च तदस्ति, दृष्टविरोधात्, न हि काम्यानुष्ठानायासदु खात् केवलनित्यानुष्ठानायासदु ख भिन्न दृश्यते । किंच अन्यत्— अविहितमप्रतिषिद्ध च कर्म तत्कालफलम्, न तु शास्त्रचोदित प्रतिषिद्ध वा तत्काल फल भवेत् । तदा स्वर्गादिष्वपि अदृष्टफलाशासनेन उद्यमो न स्यात्— अग्निहोत्रादीनामेव कर्मस्वरूपाविशेषे अनुष्ठाना यासदु खमात्रेण उपक्षय नित्यानाम्, स्वर्गादिमहाफलत्व

काम्यानाम्, अङ्गेतिकर्तव्यताद्याधिक्ये तु असति, फलका मित्वमात्रेणेति। तस्माच्च न नित्याना कर्मणाम् अदृष्टफला भाव कदाचिदपि उपपद्यत। अतश्च अविद्यापूर्वकस्य कर्मण विद्यैव शुभस्य अशुभस्य वा क्षयकारणम् अशेषत, न नित्यकर्मानुष्ठानम्। अविद्याकामबीज हि सर्वमेव कर्म। तथा च उपपादितमविद्वद्विषय कर्म, विद्वद्विषया च सर्वकर्मसन्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा— 'उभौ तौ न विजानीत' 'वेदाविनाशिन नित्यम्' 'ज्ञानयोगेन साख्याना कर्मयोगेन योगिनाम्' 'अज्ञाना कर्मसङ्गिनाम्' 'तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणा गुणेषु वर्तन्ते इति मत्वा न सज्जते' 'सर्वकर्माणि मनसा सन्यस्यास्ते' 'नैव किंचित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्', अर्थात् अज्ञ करोमि इति, आरुरुक्षो कर्म कारणम्, आरूढस्य योगस्थस्य शम एव कारणम्, उदारा त्रयोऽपि अज्ञा, 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्' 'अज्ञा कर्मिण गतागत कामकामा लभन्ते', अनन्याश्चिन्तयन्तो मा नित्ययुक्ता यथोक्तम् आत्मानम् आकाशकल्पम् उपासते, 'ददामि बुद्धियोग त येन मामुपयान्ति ते', अर्थात् न कर्मिण अज्ञा उपयान्ति। भगवत्कर्मकारिण ये युक्ततमा अपि कर्मिण अज्ञा, ते उत्तरोत्तरहीनफलत्यागावसानसाधना, अनिर्देश्याक्षरोपा-

सकास्तु 'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' इति आध्यायपरिसमाप्ति उक्तसाधना क्षेत्राध्यायाद्यध्यायत्रयोक्तज्ञानसाधनाश्च । अधिष्ठानादिपञ्चकहेतुकसर्वकर्मसन्यासिना आत्मैकत्वाकर्तृत्वज्ञानवता परस्या ज्ञाननिष्ठाया वर्तमानाना भगवत्तत्त्वविदाम् अनिष्टादिकर्मफलत्रय परमहसपरिव्राजकानामेव लब्धभगवत्स्वरूपात्मैकत्वशरणाना न भवति, भवत्येव अ येषामज्ञाना कर्मिणामसन्यासिनाम् इत्येष गीताशास्त्रोक्तकर्तव्यार्थस्य विभाग ॥

अविद्यापूर्वकत्व सर्वस्य कर्मण असिद्धमिति चेत्, न, ब्रह्महत्यादिवत् । यद्यपि शास्त्रावगत नित्य कर्म, तथापि अविद्यावत एव भवति । यथा प्रतिषेधशास्त्रावगतमपि ब्रह्महत्यादिलक्षण कर्म अनर्थकारणम् अविद्याकामादिदोषवत भवति, अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्ते, तथा नित्यनैमित्तिककाम्यान्यपीति । देहव्यतिरिक्तात्मनि अज्ञाते प्रवृत्ति नित्यादिकर्मसु अनुपपन्ना इति चेत्, न, चलनात्मकस्य कर्मण अनात्मकर्तृकस्य 'अह करोमि' इति प्रवृत्तिदर्शनात् । देहादिसघाते अहप्रत्यय गौण, न मिथ्या इति चेत्, न, तत्कार्येष्वपि गौणत्वोपपत्ते । आत्मीये देहादिसघाते अहंप्रत्यय गौण, यथा आत्मीये पुत्र 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इति, लोके च 'मम प्राण

एव अय गौ ' इति, तद्वत्। नैवाय मिथ्याप्रत्यय । मिथ्याप्रत्ययस्तु स्थाणुपुरुषयो अगृह्यमाणविशेषयो । न गौणप्रत्ययस्य मुख्यकार्यार्थता, अधिकरणस्तुत्यर्थत्वात् लुप्तोपमाशब्देन । यथा ' सिंहो देवदत्त ' ' अग्निर्माणवक ' इति सिंह इव अग्निरिव क्रौर्यपैङ्गल्यादिसामान्यवत्त्वात् देवदत्तमाणवकाधिकरणस्तुत्यर्थमेव, न तु सिंहकार्यम् अग्निकार्यं वा गौणशब्दप्रत्ययनिमित्त किंचित्साध्यते, मिथ्याप्रत्ययकार्यं तु अनर्थमनुभवति इति। गौणप्रत्ययविषय जानाति ' नैष सिंह देवदत्त ', तथा ' नायमग्निर्माणवक ' इति । तथा गौणेन देहादिसघातेन आत्मना कृत कर्म न मुख्येन अहप्रत्ययविषयेण आत्मना कृत स्यात् । न हि गौणसिंहाग्निभ्या कृत कर्म मुख्यसिंहाग्निभ्या कृत स्यात् । न च क्रौर्येण पैङ्गल्येन वा मुख्यसिंहाग्न्यो कार्यं किंचित् क्रियते, स्तुत्यर्थत्वेन उपक्षीणत्वात् । स्तूयमानौ च जानीत ' न अह सिंह ' ' न अहम् अग्नि ' इति, न हि ' सिंहस्य कर्म मम अग्नेश्च ' इति । तथा ' न सघातस्य कर्म मम मुख्यस्य आत्मन ' इति प्रत्यय युक्ततर स्यात्, न पुन ' अह कर्ता मम कर्म ' इति । यच्च आहु ' आत्मीयै स्मृतीच्छाप्रयत्नै कर्महेतुभिरात्मा कर्म करोति ' इति, न, तेषा मिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वात् । मिथ्याप्रत्ययनिमि-

त्तेष्टानिष्टानुभूतक्रियाफलजनितसस्कारपूर्वका हि स्मृतीच्छा प्रयत्नादय । यथा अस्मिन् जन्मनि देहादिसघाताभिमानरागद्वेषादिकृतौ धर्माधर्मौ तत्फलानुभवश्च, तथा अतीते अतीततरेऽपि जन्मनि इति अनादिरविद्याकृत ससार अतीतोऽनागतश्च अनुमेय । ततश्च सर्वकर्मसन्याससहितज्ञाननिष्ठया आत्यन्तिक ससारोपरम इति सिद्धम् । अविद्यात्मकत्वाच्च देहाभिमानस्य, तन्निवृत्तौ देहानुपपत्ते ससारानुपपत्ति । देहादिसघाते आत्माभिमान अविद्यात्मक । न हि लोके 'गवादिभ्योऽन्योऽहम्, मत्तश्चान्ये गवादय' इति जानन् तान् 'अहम्' इति मन्यते कश्चित् । अजानस्तु स्थाणौ पुरुषविज्ञानवत् अविवेकत देहादिसघाते कुर्यात् 'अहम्' इति प्रत्ययम्, न विवेकत जानन् । यस्तु 'आत्मा वै पुत्र नामासि' इति पुत्रे अहप्रत्यय, स तु जन्यजनकसबन्धनिमित्त गौण । गौणेन च आत्मना भोजनादिवत् परमार्थकार्यं न शक्यते कर्तुम्, गौणसिंहाग्निभ्या मुख्यसिंहाग्निकार्यवत् ॥

अदृष्टविषयचोदनाप्रामाण्यात् आत्मकर्तव्य गौणै देहेन्द्रियात्मभि क्रियत एव इति चेत्, न, अविद्याकृतात्मत्वात्तेषाम् । न च गौणा आत्मान देहेन्द्रियादय, कि तर्हि ? मिथ्या-

प्रत्ययेनैव अनात्मान सन्त आत्मत्वमापाद्यन्ते, तद्भावे भा
वात्, तदभावे च अभावात् । अविवेकिना हि अज्ञानकाले
बालाना दृश्यते ‘दीर्घोऽहम्’ ‘गौरोऽहम्’ इति देहादिस
घाते अहप्रत्यय । न तु विवेकिनाम् ‘अन्योऽह देहादिस-
घातात्’ इति जानता तत्काले देहादिसघाते अहप्रत्यय भ-
वति । तस्मात् मिथ्याप्रत्ययाभावे अभावात् तत्कृत एव, न
गौण । पृथग्गृह्यमाणविशेषसामान्ययोर्हि सिंहदेवदत्तयो
अग्निमाणवकयोर्वा गौण प्रत्यय शब्दप्रयोगो वा स्यात्, न
अगृह्यमाणविशेषसामान्ययो । यत्तु उक्तम् ‘श्रुतिप्रामाण्यात्’
इति, तत् न, तत्प्रामाण्यस्य अदृष्टविषयत्वात् । प्रत्यक्षादि-
प्रमाणानुपलब्धे हि विषये अग्निहोत्रादिसाध्यसाधनसबन्धे
श्रुते प्रामाण्यम्, न प्रत्यक्षादिविषये, अदृष्टदर्शनार्थविषय-
त्वात् प्रामाण्यस्य । तस्मात् न दृष्टमिथ्याज्ञाननिमित्तस्य
अहप्रत्ययस्य देहादिसघाते गौणत्व कल्पयितु शक्यम । न
हि श्रुतिशतमपि ‘शीतोऽग्निरप्रकाशो वा’ इति ब्रुवत् प्रामा-
ण्यमुपैति । यदि ब्रूयात् ‘शीतोऽग्निरप्रकाशो वा’ इति, तथा
पि अर्थान्तर श्रुते विवक्षित कल्प्यम्, प्रामाण्यान्यथानुपप-
त्ते, न तु प्रमाणान्तरविरुद्ध स्ववचनविरुद्ध वा । कर्मण मि-
थ्याप्रत्ययवत्कर्तृकत्वात् कर्तुरभावे श्रुतेरप्रामाण्यमिति चेत्,

न, ब्रह्मविद्यायामर्थवत्त्वोपपत्ते ॥

कर्मविधिश्रुतिवत् ब्रह्मविद्याविधिश्रुतेरपि अप्रामाण्यप्रसङ्ग इति चेत्, न, बाधकप्रत्ययानुपपत्ते । यथा ब्रह्मविद्याविधि श्रुत्या आत्मनि अवगते देहादिसघाते अहप्रत्यय बाध्यत, तथा आत्मन्येव आत्मावगति न कदाचित् केनचित् कथचिदपि बाधितु शक्या, फलाव्यतिरेकादवगते, यथा अग्नि उष्ण प्रकाशश्च इति । न च एव कर्मविधिश्रुतेरप्रामाण्यम्, पूर्वपूर्वप्रवृत्तिनिरोधेन उत्तरोत्तरापूर्वप्रवृत्तिजननस्य प्रत्यगात्माभिमुख्येन प्रवृत्त्युत्पादनार्थत्वात् । मिथ्यात्वेऽपि उपायस्य उपेयसत्यतया सत्यत्वमेव स्यात्, यथा अर्थवादाना विधिशेषाणाम्, लोकेऽपि बालोन्मत्तादीना पयआदौ पाययितव्ये चूडावर्धनादिवचनम् । प्रकारान्तरस्थाना च साक्षादेव वा प्रामाण्य सिद्धम्, प्रागात्मज्ञानात् देहाभिमाननिमित्तप्रत्यक्षादिप्रामाण्यवत् । यत्तु मन्यसे— स्वयमव्याप्रियमाणोऽपि आत्मा सनिधिमात्रेण करोति, तदेव मुख्य कर्तृत्वमात्मन, यथा राजा युध्यमानेषु योधेषु युध्यत इति प्रसिद्ध स्वयमयुध्यमानोऽपि सनिधानादेव जित पराजितश्चेति, तथा सेनापति वाचैव करोति, क्रियाफलसबन्धश्च राज्ञ सेनापतेश्च दृष्ट । यथा च ऋत्विक्कर्म यजमानस्य, तथा देहादीना कर्म

आत्मकृत स्यात्, फलस्य आत्मगामित्वात्। यथा वा भ्रामकस्य लोहभ्रामयितृत्वात् अव्यापृतस्यैव मुख्यमेव कर्तृत्वम्, तथा च आत्मन इति। तत् असत्, अकुर्वत कारकत्वप्रसङ्गात्। कारकमनेकप्रकारमिति चेत्, न, राजप्रभृतीना मुख्यस्यापि कर्तृत्वस्य दर्शनात्। राजा तावत् स्वव्यापारेणापि युध्यते, योधाना च योधयितृत्वे धनदाने च मुख्यमेव कर्तृत्वम्, तथा जयपराजयफलोपभोगे। यजमानस्यापि प्रधानत्यागे दक्षिणादाने च मुख्यमेव कर्तृत्वम्। तस्मात् अव्यापृतस्य कर्तृत्वोपचारो य, स गौण इति अवगम्यते। यदि मुख्य कर्तृत्व स्वव्यापारलक्षण नोपलभ्यते राजयजमानप्रभृतीनाम्, तदा सनिधिमात्रेणापि कर्तृत्व मुख्य परिकल्प्येत, यथा भ्रामकस्य लोहभ्रमणेन, न तथा राजयजमानादीना स्वव्यापार नोपलभ्यते। तस्मात् सनिधिमात्रेण कर्तृत्व गौणमेव। तथा च सति तत्फलसबन्धोऽपि गौण एव स्यात्। न गौणेन मुख्य कार्य निर्वर्त्यते। तस्मात् असदेव एतत् गीयते 'देहादीना व्यापारेण अव्यापृत आत्मा कर्ता भोक्ता च स्यात्' इति। भ्रान्तिनिमित्त तु सर्वम् उपपद्यते, यथा स्वप्ने, मायाया च एवम्। न च देहाद्यात्मप्रत्ययभ्रान्तिसतानविच्छेदेषु सुषुप्तिसमाध्यादिषु क

र्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थ उपलभ्यते । तस्मात् भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्त एव अय ससारभ्रम , न तु परमार्थ , इति सम्यग्दर्शनात् अत्यन्त एवोपरम इति सिद्धम् ॥

सर्वं गीताशास्त्रार्थमुपसहृत्य अस्मिन्नध्याये, विशेषतश्च अन्ते, इह शास्त्रार्थदार्ढ्याय सक्षेपत उपसहार कृत्वा, अथ इदानीं शास्त्रसप्रदायविधिमाह—

इद ते नातपस्काय
नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्य
न च मा योऽभ्यसूयति ॥ ६७ ॥

इद शास्त्र ते तव हिताय मया उक्त ससारविच्छित्तये अतपस्काय तपोरहिताय न वाच्यम् इति व्यवहितेन सबध्यते । तपस्विनेऽपि अभक्ताय गुरौ देवे च भक्तिरहिताय कदाचन कस्याचिदपि अवस्थाया न वाच्यम् । भक्त तपस्वी अपि सन् अशुश्रूषु यो भवति तस्मै अपि न वाच्यम् । न च यो मा वासुदेव प्राकृत मनुष्य मत्वा अभ्यसूयति आत्मप्रशसादिदोषाध्यारोपणेन ईश्वरत्व मम अजानन् न सहते, असावपि अयोग्य , तस्मै अपि न वाच्यम । भग-

वति अनसूयायुक्ताय तपस्विने भक्ताय शुश्रूषवे वाच्य शास्त्रम् इति सामर्थ्यात् गम्यते । तत्र 'मेधाविने तपस्विने वा' इति अनयो विकल्पदर्शनात् शुश्रूषाभक्तियुक्ताय तपस्विने तद्युक्ताय मेधाविन वा वाच्यम् । शुश्रूषाभक्तिवियुक्ताय न तपस्विने नापि मेधाविन वाच्यम् । भगवति असूयायुक्ताय समस्तगुणवतेऽपि न वाच्यम् । गुरुशुश्रूषाभक्तिमते च वाच्यम् इत्येष शास्त्रसप्रदायविधि ॥

सप्रदायस्य कर्तु फलम् इदानीम् आह—

य इम परम गुह्य
मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्ति मयि परा कृत्वा
मामेवैष्यत्यसशयः ॥ ६८ ॥

य इम यथोक्त परम परमनिश्रेयसार्थं केशवार्जुनयो सवादरूप ग्रन्थ गुह्य गोप्यतम मद्भक्तेषु मयि भक्तिमत्सु अभिधास्यति वक्ष्यति, ग्रन्थत अर्थतश्च स्थापयिष्यतीत्यर्थ, यथा त्वयि मया । भक्ते पुनर्ग्रहणात् भक्तिमात्रेण केवलेन शास्त्रसप्रदाने पात्र भवतीति गम्यते । कथम् अभिधास्यति इति, उच्यते— भक्तिं मयि परा कृत्वा

'भगवत परमगुरो अन्युतस्य शुश्रूषा मया क्रियते' इत्येव कृत्वेत्यर्थ । तस्य इद फलम्— मामेव एष्यति मुन्यते एव । असशय अत्र सशय न कर्तव्य ॥

किंच—

न च तस्मान्मनुष्येषु
कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मा-
दन्यः प्रियतरो भुवि ॥ ६९ ॥

न च तस्मात् शास्त्रसप्रदायकृत मनुष्येषु मनुष्याणा मध्ये कश्चित् मे मम प्रियकृत्तम अतिशयेन प्रियकर, अन्य प्रियकृत्तम, नास्त्येव इत्यर्थ वर्तमानेषु । न च भविता भविष्यत्यपि काले तस्मात् द्वितीय अन्य प्रिय तर प्रियकृत्तर भुवि लोकेऽस्मिन् न भविता ॥

योऽपि—

अध्येष्यते च य इमं
धर्म्यं सवादमावयोः ।

ज्ञानयज्ञेन तेनाह-
मिष्ट' स्यामिति मे मति' ॥ ७०॥

अध्येष्यते च पठिष्यति य इम धर्म्यं धर्मादनपेत सवादरूप ग्रन्थ आवयो, तेन इद कृत स्यात्। ज्ञानयज्ञेन— विधिजपोपांशुमानसाना यज्ञाना ज्ञानयज्ञ मानसत्वात् विशिष्टतम इत्यत तेन ज्ञानयज्ञेन गीताशास्त्रस्य अध्ययन स्तूयते, फलविधिरेव वा, देवतादिविषयज्ञानयज्ञफलतुल्यम् अस्य फल भवतीति— तेन अध्ययनेन अहम् इष्ट पूजित स्या भवेयम् इति मे मम मति निश्चय ॥

अथ श्रोतु इद फलम्—

श्रद्धावाननसूयश्च
शृणुयादपि यो नर. ।
सोऽपि मुक्तः शुभॉल्लोका-
न्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥ ७१ ॥

श्रद्धावान् श्रद्दधान अनसूयश्च असूयावर्जित सन् इम ग्रन्थ शृणुयादपि यो नर, अपिशब्दात् किमुत अर्थज्ञान

वान्, सोऽपि पापात् मुक्त शुभान् प्रशस्तान् लोकान् प्राप्नुयात् पुण्यकर्मणाम् अग्निहोत्रादिकर्मवताम् ॥

शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणाग्रहणविवेकबुभुत्सया पृच्छति । तदग्रहणे ज्ञाते पुन ग्राहयिष्यामि उपायान्तरेणापि इति प्रष्टु अभिप्राय । यत्नान्तर च आस्थाय शिष्यस्य कृतार्थता कर्तव्या इति आचार्यधर्म प्रदर्शितो भवति—

कच्चिदेतच्छ्रुत पार्थ
त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
कच्चिदज्ञानसमोह
प्रणष्टस्ते धनजय ॥ ७२ ॥

कच्चित् किम् एतत् मया उक्त श्रुत श्रवणेन अवधारित पार्थ, त्वया एकाग्रेण चेतमा चित्तेन ? किं वा अप्रमादत ? कच्चित् अज्ञानसमोह अज्ञाननिमित्त समोह अविवक्तभाव अविवेक स्वाभाविक किं प्रणष्ट ? यदथ अय शास्त्रश्रवणायास तव, मम च उपदेष्टृत्वायास प्रवृत्त, ते तुभ्य हे धनजय ॥

अर्जुन उवाच—

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा
त्वत्प्रसादान्मयाच्युत ।
स्थितोऽस्मि गतसंदेहः
करिष्ये वचनं तव ॥ ७३ ॥

नष्टः मोहः अज्ञानजः समस्तसंसारानर्थहेतुः, सागर इव दुरुत्तरः । स्मृतिश्च आत्मतत्त्वविषया लब्धा, यस्याः लाभात् सर्वहृदयग्रन्थीनां विप्रमोक्षः, त्वत्प्रसादात् तव प्रसादात् मया त्वत्प्रसादम् आश्रितेन अच्युत । अनेन मोहनाशप्रश्नप्रतिवचनेन सर्वशास्त्रार्थज्ञानफलम् एतावदेवेति निश्चितं दर्शितं भवति, यतः ज्ञानात् मोहनाशः आत्मस्मृतिलाभश्चेति । तथा च श्रुतौ 'अनात्मवित् शोचामि' इति उपन्यस्य आत्मज्ञानेन सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः उक्तः, 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति च मन्त्रवर्णः । अथ इदानीं त्वच्छासने स्थितः अस्मि गतसंदेहः मुक्तसंशयः । करिष्ये वचनं तव । अहं त्वत्प्रसादात् कृतार्थः, न मे कर्तव्यम् अस्ति इत्यभिप्रायः ॥

परिसमाप्त शास्त्रार्थ । अथ इदानी कथासबन्धप्र दर्शनार्थ सजय उवाच—

सजय उवाच—

इत्यह वासुदेवस्य
पार्थस्य च महात्मनः ।
सवादमिममश्रौष
मद्भुत रोमहर्षणम् ॥ ७४ ॥

इति एवम् अह वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मन सवादम् इम यथोक्तम् अश्रौष श्रुतवान् अस्मि अद्भुतम् अत्यन्तविस्मयकर रोमहर्षण रोमाञ्चकरम् ॥

त च इमम्—

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवा-
निमं गुह्यतम परम् ।
योग योगेश्वरात्कृष्णा-
त्साक्षात्कथयत' स्वयम् ॥ ७५ ॥

व्यासप्रसादात् तत दिव्यचक्षुर्लाभात् श्रुतवान् इम सवाद गुह्यतम पर योगम्, योगार्थत्वात् ग्रन्थोऽपि योग, सवादम् इम योगमेव वा योगश्वरात् कृष्णात् साक्षात् कथयत स्वयम्, न परम्परया ॥

राजन् सस्मृत्य सस्मृत्य
सवादमिममद्भुतम् ।
केशवार्जुनयोः पुण्यं
हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥ ७६ ॥

हे राजन् धृतराष्ट्र, सस्मृत्य सस्मृत्य प्रतिक्षण सवादम् इमम् अद्भुत केशवार्जुनयो पुण्यम इम श्रवणेनापि पापहर श्रुत्वा हृष्यामि च मुहुर्मुहु प्रतिक्षणम् ॥

तच्च सस्मृत्य सस्मृत्य
रूपमत्यद्भुत हरेः ।
विस्मयो मे महान्राजन्
हृष्यामि च पुन. पुनः ॥ ७७ ॥

तच्च सस्मृत्य सस्मृत्य रूपम् अत्यद्भुत हरे विश्वरूप वि
स्मयो मे महान् राजन्, हृष्यामि च पुन पुन ॥

किं बहुना—

यत्र योगेश्वर कृष्णो
यत्र पार्थो धनुर्धर ।
तत्र श्रीर्विजयो भूति-
र्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥ ७८ ॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्त्र्या सहिताया वैयासिक्या
भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया
योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसवादे
मोक्षयोगो नाम

अष्टादशोऽध्याय ॥

यत्र यस्मिन् पक्षे योगेश्वर सर्वयोगानाम् ईश्वर, तत्प्र
भवत्वात् सर्वयोगबीजस्य, कृष्ण, यत्र पार्थ यस्मिन्

पक्षे धनुर्धर गाण्डीवधन्वा, तत्र श्री तस्मिन् पाण्डवाना पक्षे श्री विजय , तत्रैव भूति श्रियो विशेष विस्तार भूति , ध्रुवा अव्यभिचारिणी नीति नय , इत्येव मति मम इति ॥

इति श्रीमत्परमहसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपाद शिष्यस्य श्रीमच्छकरभगवत कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये

अष्टादशोऽध्याय ॥

॥ श्रीमद्भगवद्गीताशास्त्र सपूर्णम् ॥
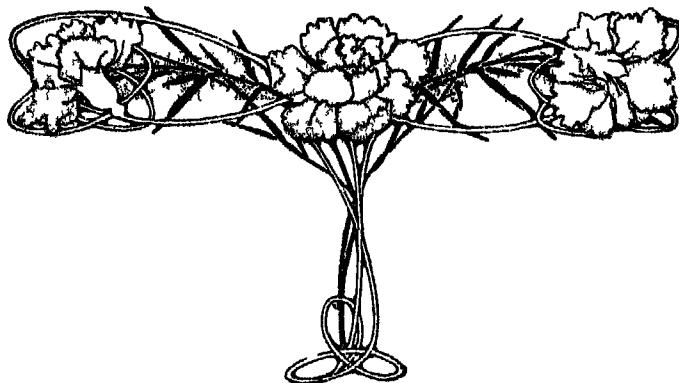
॥ श्री ॥

॥ श्लोकानुक्रमणिका ॥

॥ श्री ॥

॥ श्लोकानुक्रमणिका ॥

—※—